

DISMISERGAL 2010/09/11

A standard linear barcode consisting of vertical black lines of varying widths on a white background.

3 1761 01548099 9

de datione et concessionae civitatis Gaiete et nobis induitibus plenus continetur, quam sub sigillo ipsius domini pape recepimus in Gaieta per manus magistri Petri de Guarino, venerabilis scriptoris et notarii eiusdem domini pape, affectuosis acceptantes, ipsi domino summo pontifici enim omni humilitate gratias agimus quod poterant de nobis in hoc habuit curam et salutem nostram pietate

apostolica procurarit. Ad eam rei memoriam pessens scriptum in Gaieta fieri per manus Jacobi publici Gaiete notarii et Communis sigillo fassimus collocari. Actum Gaiete per manus predicti notarii coram magistro Bartholomero de sancto Gerardo ejusdem domini pape et pellente, Girardo Biomusula, Johanne Gaitano et aliis astantibus.

LXVII. — ROMANUS ORDO DE CONSUETUDBIBUS ET OBSERVANTIBUS, PRESBYTERIO VIDELICET SCOLARUM ET ALIIS ROMANE ECCLESIE IN PRECIPUIS SOLLEMNITATIBUS.

[I. I]. A dominica de Adventu usque ad Nativitatem Domini dominus papa non portat aurifrixiatam mi-

Avis. — Cet *Ordo* n'est sûrement pas une œuvre originale. Cencius s'est borné à transcrire, en le complétant, un texte d'usage courant, dont Albinus, avant lui, avait déjà fait son profit. On a même des raisons de croire (Fahre, *Eude*, p. 17) qu'Albinus a pris son *Ordo* dans une compilation antérieure, celle du cardinal Boson, exécutée au temps d'Adrien IV (1153-1150). Chez Albinus, il n'est pas au complet : la description des fêtes ne dépasse pas le samedi *in Albis*. Cencius va jusqu'au bout. Mais la principale différence entre les deux textes vient de ce que Cencius a introduit dans le sien une quantité de détails sur les dépenses occasionnées par les cérémonies, entre autres un long développement sur les frais à faire le lundi de Pâques et sur les corporations admises à certains jours soit à manger avec le pape, soit à recevoir de lui une gratification. C'est ainsi qu'ont été ajoutées les chapitres 4, 7, 9, 11, 17, 39-61, sans parler de beaucoup d'autres interpolations. — L'*Ordo* de Cencius a été publié par Mabillon, d'après un manuscrit secondaire, dans son *Museum Italicum* (Paris, 1689, t. II, p. 167-315), avec les quatre pièces suivantes, LVIII-LXI, et son édition a été reproduite dans le tome LXVII de la *Patrologie latine* de Migne. Mabillon divisa le texte en chapitres (chiffres romains) et en paragraphes (chiffres arabes). J'ai conservé cette double numérotation, mais en éliminant quelques chapitres (IX, X) ou paragraphes (3, 18, 19, 20, 21, 22), qui sont des additions postérieures et ne figurent pas dans le texte des manuscrits. — Pour les cinq pièces LVIII-LXI, le secours du manuscrit original nous fait défaut, par suite d'une mutilation de cet exemplaire. Je reproduis ici le texte du *Recarduanus* 228 dont les autres manuscrits dérivent. L'*Ordo* d'Albinus sera reproduit plus loin, et aussi celui de Benoît, beaucoup plus détaillé. Le cadre de cette publication ne me permet ni de les comparer entre eux, ni d'étudier leurs rapports tant avec les *ordines* du huitième et du neuvième siècle qu'avec les livres plus récents.

tram, excepto in dominica ¹ qua cantatur *Canite tuba ad ecclesiam Apostolorum pro festo, nec cantat Te Deum laudamus, nisi in precipuis festis.*

[2]. In vigilia Natalis Domini, in mane, dominus papa vadit ad basilicam sancte Marie Majoris pro cantanda missa et in sero pro celebrandis vesperris, et remanet ibi nocte ipsa, et celebret ibi vigilias et post vigilias celebret ibi missam ad Presepe, ubi quicquid offertur quamdiu dominus papa missam celebraverit, sive ad manus seu ad pedes domini ipsius vel super altare, capellanorum est, excepto pane qui est acolitorum, si recipere volunt. Hoc idem sciendum de missa quam celebrat apud sanctam Anastasię. In auroram vadit ad sanctam Anastasię et celebrat ibi secundam; qua finita revertitur ad basilicam sancte Marie et intrat sacrarium cum episcopis, cardinalibus, diaconibus, subdiaconibus et reliquis ordinibus, et dicunt tertiam; qua dicta induunt se et processionaliter vadunt ad altare, sicut moris est. Notandum quod vir facile debet esse in missa super altari et curia debet dare. Deinde dominus papa incipit missam et post primam orationem diaconi cardinales et subdiaconi et alii ordines cum scrinariis faciunt laudes domino pape taliter ordinati. Archidiaconus cum aliis diaconibus et subdiaconibus ordinate stant juxta altare in duobus filiis, scrinarii vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus. Tunc archidiaconus cum diaconibus et aliis sic incipit laudem alta voce : *Exaudi Christe; scrinarii quoque respondent: Domino nostro pape vita, Iterum archidiaconus dicat: Exaudi Christe; scrinarii quoque respondent similiter. Tertio archidiaconus dicit: Exaudi Christe; scrinarii respondent sicut prius. Item archidiaconus dicit: Salvator mundi, tribus vicibus, scrinarii totidem vicibus ei respondentibus: Tu illum adjuba. Et archidiaconus dicit: Sancta Maria, duabus vicibus; et scrinarii respondunt duabus vicibus: Tu illum adjuba. Deinde archidiaconus dicit: Sancte Michael, duabus vicibus; scrinarii respondent: Tu illum adjuba, duabus vicibus. Eodem modo dicitur sancte Gabriel, sancte Raphael,*

sancte Johannis, sancte Petre, sancte Pauli, sancte Andrea, sancte Stephani, sancti Laurentii, sancte Vincen-
ti, sancte S[ancti] Iosephi, sancte Leu, sancte Gregori, sancte Ben-
edicti, sancte Basili, sancte Salvi, sancte Apollini, sancta
Cecilia, sancte Lucia. His limitis archidiaconus dicit: *Kircheison*; sciriarii respondent similiter: *Kirteleison*. Iterum archidiaconus dicit: *Kirleison*; sciriarii respon-
dunt: *Kirteleison*. Tertio vero archidiaconus cum
diaconiibus, subdiaconiibus et sciriariis una voce dicit
Kirteleison^a. Finitis laudibus, legitur prius latina
epistola, et postmodum greca super poliphonum; sie
etiam legitur evangelium latinum et grecum. Expleta
vero missa, dominus papa coronatur ad portum ipsius
ecclesie ab archidiacono cum uno haecone, reditque^b
cum processione ad palatium. Tunc iudices et advocati
veniunt ei obviam sub gradibus in portico; ibique
prior cardinalis² sancti Laurentii foris murum cum ju-
dicibus et advocatis faciunt ex laudes, et illi dominus
papa descendit, et deposito regno accepit mitram.
Deinde iudices dicunt eum usque ad locum illum
ubi datur presbyterium. Tunc vero eximit eum plan-
eta, et apposito manto super scapulas sedet in consule-
to seu cathedra, et largitur e presbyterium cunctis
ordinibus propria manu taliter.

III. Quonodo datur presbyterium³.

[4]. Prior igitur episcoporum Romane ecclesie dat dominus papa duplocatum presbyterum, scilicet quatuor melequinos et quatuor solidos denariorum pa-
piensium.

Omnibus autem aliis episcopis enre duos marabitos et duos solidos denariorum papiensum, singulis scilicet.

Si forte aliquis archiepiscopus extraneus tunc praesens fuerit, pro voluntate domini pape datur ei presbyterium; sed de ratione tantum [debet] habere quam-

tum supra dictus prior epis oporum, quatuor libet in leptonos, et totidem solidos.

Si vero aliquis episcopus extraneus fecerit, munus
melequum delect habet et duobus in dentibus pres-
plicens.

Priori presbyterorum cardinalium, la dormitis papae
duos melequinos et totidem soldos pro prioratu.

Priori presbyterorum S. Petri Laurentii toris murum pro laude dominis similiter melegit et totidem solidos.

Quatuor et singulis annis presbyteris ordinatis unus unum eleventhum et duodecimum decimorum papenses.

Priori autem diaconorum etiam modicum platiere debet, lepidum et totem solidos pro pectoratu, presbyterio et laude diaconorum et sacerdotiorum.

Omnibus alias draconibus et singulis unum in la-
minis et duodecim denarios parientes.

Diacono gregis unum melopodium et 410 p. 111.

Si forte aliquid abbas mitratus presens et fit dat u-

Principio autem natura me et duxit et duxit

Primeros deven d'una moneda de segundu
decim denarios papenses.

Omnibus aliis subdiaconibus similis, si etiam certior
eiusmodi numerus et plus utrumque de ordinis et

essent vel quinque vel plus ad manus; 4946 et illi
leptinos.

*Sabato con greco unum missarum.
Unicampe scole cantorum unius in eis primis.
Hoc etiam in aliis quibusdam missarum.*

Unicuius scolo Crucis, qui esse debent de jure a plus quatuor et non plures, prior presbyterorum, cap-

Unicuique capellanorum domini pape unum mele-

Prefecto urbis xl solidos denariorum papieusium

qui videbat prefectus ab ecclesia sancte Marie usque ad palatium nuditus manto pretioso et calcariis znicis una aurea, id est caliga, altera rubea, eadem die secundum et etiam in doobies diebus Pasche et quād papae elefantur, puxa dominus papam collatitiliter vel o meo emicando incedit.

Senatoriali vero qui tunc uita presenti melius ad eccl. pro presbytero, et ad commendandum eum deinde papa ut quomodo huiusmodi presbyteri videntur plenariae pars presbyterorum, priusquam ipsi sacerdotio sicut utraque in die quodam.

a) **R¹, AV¹, R²**: addunt in margine, **AV²** in lectione omne **P¹**, **P²**. Et in eiusdem die adventus idem dominus papa pergit ad stationem sancte Marie Majoris. In secunda vero dominica dominus papa pergit ad stationem sancte Crucis. In sabbato de *Good Friday* dominus papa ad vesperas ad sanctum Eusebium ubi dominus papa eisdem primicerio ordinari ut antiphonam *Iudei et Ieronimi*, sed ut una mandatim vice ipsius proficit. Huius autem dominus papa debet pacem et quietis interesse, et omnium alia ibi facit et recipit cum eame arte et cancellio eius infernus distinetur in designatione sui. Nam Petrus et Paulus et quibusvis in aliis festis dies.

$b_1 \in \mathbb{C}^{(1+1)\times 1}$

C.2. C₂ = 2.411111.

Unicuique ad vocatorum unum melequinum et duos solidos den. papiens.

Omnibus scriariis, quod pot sunt, vi melequinos et vi solidos den. papiens.

Prefectus Navalium qui dicuntur Delangarii duos melequinos et quatuor solidos den. papiens.

Et sciat securita posteritas, quod nulli alii dominus papa propria mano, nisi superius nominatis, debet presbyterium dare.

Presbyterio ut superius dictum est dato, dominus papa [5] sic induitus ducitur a magistro senescalco, et a magistro pincerna ad mensam in basilica⁴ Leonis III pape. Ad mensam vero legit unus de diaconis cardinalibus cum pluviali; circa vero finem mense scola cantorum debet cantare sequentiam.

[III.] *Quid dominus papa facere debeat in festo sancti Stephani.*

[6]. In die autem sancti Stephani summo mane conueniunt omnes ordines superius pretaxati tam clerici quam laici induiti pannis sericis in basilica⁵, diaconis cardinalibus et subdiaconis exceptis, qui induit dominum papam docunt de camera sua ad basilicam ipsam, ubi cardinales universi exhibent ei reverentiam; ibique induit se planeta alba. Et descendens de palatio usque ad porticulum, ibique inventit equum faleratum cum nacco scarlati; ita tamen quod secundum consuetudinem antiquam equus ipse domini pape non debet habere collum faleratum. Et ascendens equum, et de manu ad extaritorum regnum recipiens, induit ipsum. Sicque vadit ad ecclesiam beati Stephani in Celio monte coronatus.

[7]. Ut autem omnibus tam presentibus quam futuris pateat qualiter ordines supra dicti cum domino papa processionaliter valunt, sciendum est quod sicut inferius⁶ subscriptetur ordinati incedunt et cum eodem domino pape ad palatium modo simili revertuntur. Prefectus igitur urbis induitus ut superius dictum est, juxta dominum papam incedit et circum eum iudices pluvialibus induit. Ante dominum papam aliquantulum sequestrantur incedit prior subdiaconus regionarius cum todea, ut cum voluerit dominus papa spure, possit illo goursape os suum mundare. Et diaconi cardinales proximi pape bini incedunt; et post ipsos subdiaconi basilicarii, quos precedunt tam subdiaconi regionarii, quem scola cantorum cum Grecis qui conseruerunt evangelium et epistolam legere. Itos antecedunt scriarii et advocati; ante hos presbyteri cardinales; ante istos episcopi cardinales et abbates

urbis; et precedunt istis, si qui sunt, forenses episcopi aut archiepiscopi. Ante istos duo prefecti navales pluvialibus induit; ante hos vero portantes duodecim vexilla, que bandora vocantur, et unus equus domini pape faleratus, sed vacuus; ante hos omnes minor subdiaconus basilicarius cum cruce domini pape. Sed archidiaconus et prior basilice cum ferulis debent, ut supradictum est, ordinare processionem; et, ne quis ipsam interrumpat, debent discurrere et frequenter ad propria loca redire: archidiaconus inter dominum patrem et cardinales diaconos; prior basilice juxta primicerium, inter diaconos cardinales et subdiaconos.

[8]. Cumque sic ad predictam ecclesiam sancti Stephani devenerit, deposito regno, intrat ecclesiam; factaque oratione^a, vadit ad sacrarium, et deposita planeta alba induit rubeam et celebrat missam, sicut esterna die in omnibus. Missa vero finita, resumit planetam albam et induit regnum. Cetera vero flunt sicut prima die, excepto presbyterio quod sic datur. Unicuique namque episcoporum curie dat dominus papa duos melequinos et duos solidos papienses; unicuique presbyterorum cardinalium unum melequinum et duodecim denarios papienses, excepto presbytero sancti Laurentii, cui dantur duo pro laude et presbyterio; unicuique diacono cardinali unum melequinum et duodecim denarios papienses, excepto priore, cui datur unus amplius pro laude; unicuique archiepiscorum II; unicuique episcoporum forensium unum melequinum et duodecim denarios papienses; omnibus aliis, sicut altera die, eo excepto, quod subdiaconi omnes non habent nisi duodecim melequinos cum priore, etiam prefectus non habet nisi duodecim solidos den. papiens. Dato presbyterio ducitur dominus papa ad mensam sicut die prima.

[IV.] *Quod dominus papa ire debeat in Epiphania ad sanctum Petrum.*

[9]. Sciendum tamen quod dominus papa in Epiphania in vesperis pergit ad sanctum Petrum, et omnia ibi facit et recipit cum camerario et cancellario, sicut adnotatur in festo Ascensionis, et octava sancti Petri.

[V.] *Quid dominus papa facere debeat in Purificatione beate Marie virginis.*

[10]. In Purificatione beate Marie [vadit] dominus

a) ordinatione cod.

b) Quid cod.

papa ad sanctam Mariam cum cardinalibus in mane, et ibi cantat tertiam. Deinde induit se in ecclesia ipsa usque ad dalmaticam; et induito manu, apponit mitram; omnesque cardinales induunt se; ibique vastariorum cum hostiariis basilice sacri palatii representant cereos ad benedicendum; quos minor presbyterorum cardinalium in ordine benedicit. Notandum vero quod ecclesia sancti Petri dat decem libras cere pro his cereis. His factis, dominus papa exit ab ecclesia cum cardinalibus, et ascendit sedem que est pre foribus illius ecclesie, et manu proprio populo cereos proficit. Deinde vadit per porticum ad ecclesiam sancti Adriani, et ascendit sedem que est post altare, ibique cantat sextam. Et cantata, recipit faculam accensum a priore episcoporum, et si non est presens [i] priore presbyterorum. Sed scola cantat *Lumen ad revelationem*, cum psalmo. Post dationem candelarum subdiaconus regiarius extendit tealoam, et dominus papa abnuit manus et mittit cyrotheas et planetam et pallium; et singulis cardinalibus et camerario tantummodo dat duas candelas; subdiaconibus et aliis tam clericis, quam laicis pro voluntate sua.

[11]. Et notandum quod decem et octo sunt in urbe diaconatus, quarum clerci, postquam missas in eisdem celebraverint, a singulis diaconis ymagine accipiendo, veniunt cum ymaginibus istis et populo professionaliter cantando ad ecclesiam beati Adriani. Quibus in eadem ecclesia concludatis, primicerius cum scola incipit antiphonam *Exurge Domine*, et cetera; et interim dominus papa discalciat se, et omnes qui induit [sunt] vadunt cum eo in processione, et dominus papa accipit planellos. Completa vero a primicerio antiphona, dominus papa dicit *Oremus*, et diaconus *Fletamus genua*, et alius diaconus *Levate*, et dominus papa dicit orationem de collecta, scilicet *Preces populi tui*, etc. Finita oratione, diaconus dicit: *Procedamus cum pace*; et omnis chorus respondet: *In nomine Christi*.

[12]. Huius sic completis, ymagines precedunt dominum papam processionaliter cantando usque ad ecclesiam beate Marie majoris; et dominus papa sequitur processionem. Cumque venerit ad portam⁷ ipsius ecclesie, exxit planellos et nudis pedibus vadit cum aliis in processione usque ad predictam ecclesiam beate Marie majoris. Scindum tamen quod dominus papa in omnibus processionibus in quibus pedes vadit, pedibus discalciatis incedit, una tantum excepta in Exaltatione Crucis, scilicet mense septembri. Cum autem dominus papa ad ecclesiam sancte Marie venerit, primicerius cum scola cantorum in introitu ecclesie ipsius cantat *Te Deum laudamus*. Et deinde dominus papa in-

trat sacramentum et exxit planetam; ubi scola mapulariorum et cubiculariorum habent apnam eadiam patratam ad abluendos pedes domini pape. Et dominus papa abluti pedibus calent calices cum sandulis pro missa cantanda, et induit planctam albam et aurifrisatum mitram. Diaconi cardinales et subdiaconi evutis planetis induunt dalmaticas, et ita cum processione vadunt ad altare maius, et ibi celebratur missa de more. Missa cantata, cuncti ad propria revertuntur.

[VI.] *Quid debet facere dominus papa in Iuxta intonatione et Nativitate sancte Marie.*

[13]. In Annunciatione et Nativitate ejusdem sancte Marie dominus papa equitat ad sanctam Mariam cum cardinalibus et fluit ibi, et in ecclesia sancti Adriani et sancte Marie majoris, omnia sicut predictum est in Purificatione ejusdem sancte Marie.

[VII.] *Quid debet facere in Assumptione ejusdem.*

[14]. In Assumptione ejusdem sancte Marie aliter fit. Dominus papa etenim vadit ad vesperas cum cardinalibus; quibus cantatis, dominus papa ibi remanet atque jacet, et in propria persona debet in nocte cantandi vigilius interesse. Scindum quod minor diaconorum debet *Benedicamus Domino* dicere. Notandum vero quod ubicumque dominus papa vadit ad vesperum, ecclesia ubi est statio ipsa debet dare omnes faculas tam in vesperum quam in nocte. Vigille autem tali ordine celebrantur. Canonici ejusdem ecclesie tres primas lectiones legunt et tria responsoria similiter cantant, et dominus papa legentibus illas tres lectiones dat benedictionem, et eisdem diaconis cardinales precipiunt *Tu autem*. Unicunque etiam illorum trium prior diaconorum dat duos denarios de sematu. Ad unamquaque insuper lectionem dominus papa cum turribulo accedit ad maius altare et presere, et ante ipsum mapulari portant duas faculas positas super candelabra domini pape; faculas autem dat eadem ecclesia. Quarta vero lectio legitur a scribalis, quinta a priore episcoporum, sexta a priore presbyterorum, septima a priore diaconorum, octava a priore subdiaconorum, nona autem a domino papa. De turribulo autem portando ad altare dominus papa precipit unicuique cardinali pro voluntate. Ad lectionem domini pape nullus dat benedictionem; et tamen ipse dicit: *Jube, etc.*; dicitur quod Dominus ei benedicat; circumstantes respondent *Amen*. Alia responsa decantantur ab uno subdiacono et alio cantorum, et quilibet

orum recipit duos denarios ab illo, qui domino pape assistit, et omnes denarii debent esse de ecclesia. Quatuor vero denarii qui⁸ restant acolitorum est. Quamdiu autem lectiones leguntur, due facule cum candelabris ejusdem ecclesie debent esse super pulpitum, et residuum est de acolitis. Illud vero quod remanet de faculis quas portant mapulariorum eorumdem mapulariorum sunt. His per ordinem sic celebratis, dominus papa dicit orationem vigilie, et intrat lectum⁹. Et summo mane dominus papa celebrat missam. Qua finita revertitur ad palatum. Et notandum, quod sicut dictum est superioris, ita fit in vigiliis sollempnitatum omnium patriarchatuum urbis.

[VIII.] *Quid debet dominus papa facere feria quarta in Capite Quadragesime.*

[15]. Feria quarta in Capite Quadragesime dominus papa circa medianam tertiam equitat cum episcopis et cardinalibus ad sanctam Anastasiam, et receptus in processione a clericis ipsius ecclesie intrat sacrarium et induit se cum cardinalibus et aliis ordinibus. Interim autem ciniis benedictior a juniori presbitero cardinali. Deinde dominus papa vadit cum cardinalibus et scola cantorum ad sedem post altare, et presentato ei cincere, prior episcoporum imponit ei cinereum, dicens hec verba : *Memento quia pulvis es, et in pulvrem reverteris.* Postmodum vero dominus papa imponit cinerem episcopis, cardinalibus, et aliis ordinibus. Quibus expletis, primicerius cum scola cantorum incipit antiphonam *Exurge Domine, adjuva nos.* Qua completa, dominus papa dicit *Oremus;* et diaconus *Fletamus genua;* et alius diaconus deinde *Levate;* et dominus papa dicit orationem de collecta, videlicet *Preces populi tui.* Qua finita junior diaconorum cardinalium dicit : *Procedamus cum pace;* et omnis chorus respondet : *In nomine Christi.* Scientes quod dominus papa a Septuagesima usque ad Pascha non portat aurifrisiatam mitram, nec cantat *Te Deum laudamus*, nisi in precipuis festis, et in *Letare Jerusalem*, in quo die diaconi cardinales utuntur planetis. Cunctis deinde precedentibus in ordine suo, dominus papa nubis pedibus cum psalmodia sequitur processionem usque ad sanctam Sabinam, et ipsum precedit crux sua, quam portat nubes de subdiaconibus suis, et crux sancti Petri, quam portat prior subdiaconorum regionariorum. Cumque intraverit ecclesiam, intrat secretarium; et mapulariorum et cubiculariorum scola habeant ibi aquam calidam parataam ad ablwendos pedes ipsius.

[16]. Sciendum vero quod in introitu ecclesie acoliti

debent recipere crucem sancti Petri, et portare usque ad altare, subdiacono regionum faciendo letaniam. Et pedibus ablatis, paratus ad altare accedit. Et missa de more cantata, dominus papa palafredum ascendit, et ad palatum revertitur.

[17]. Dominica vero, qua cantatur *Letare Jerusalem*, camerarius representat domino pape in camera rosam auream cum musco et balsamo, quam dominus papa portat in manu propria usque ad Sanctam Crucem, ubi ea die debet missam celebrare, eamdem deferens in reversione sua similiter usque ad locum in quo descendit, ubi debet esse prefectus, cui dominus papa tunc dat rosam ipsam, et eadem die portat mitram aurifrisiatam. Sciendum est quod ipsa hora qua camerarius representat rosam, dominus papa debet accipere mitram aurifrisiatam¹⁰.

[XI.] *Quid dominus papa facere debeat in Cena Domini.*

[23]. Feria quinta in Cena Domini descendit dominus papa ad ecclesiam sancti Johannis Lateranensis cum mitra sine frisio, hora sexta, et facta oratione ante crucem, pergit ad secretarium ad ecclesiam¹¹ sancti Thome cum episcopis cardinalibus et aliis ordinibus, ibique cantat nomam. Deinde vero induit se usque ad dalmaticam, et induunt se cardinales diaconi dalmatici, presbyteri planetis et mitris. Tunc presentator domino pape (Sciendum¹² quod acoliti debent recipere de altari sancti Petri unam a puriciam olei, et fanno-nes et ampullas, et camerarius debet tres denarios pensantes balsami) major ampulla cum oleo a priore diaconorum, et residente ipso in sede sua, mittit balsamum in ipsa ampulla, et miscet balsamum oleo cum quibusdam palmarum ramusculis. Postmodum vero reponitur ampulla super altare Sancti Thome; quo facto, induit se dominus pontifex planetam et mitram aurifrisiatam, pergitque ad missam, precedentiis septem cereis in septem candelabris cum processione, sicut consuevit in aliis festis diebus.

[24]. Notandum vero quod faculas et candelabra curia debet dare. Introitus, *Gloria Patri, Kyrie, Gloria in excelsis Deo*, omnia ista dicuntur. Non dicatur simbolum. Ita habetur in libro¹³ pape Gelasii. Sed nos dicimus simbolum propter consecrationem crismatis. Pa-cem inter se non deat; servetur de oblationis; sanguinis vero penitus consummatur. Hyrenus¹⁴: « Absit ut dissiden- tia festi caritatis et unitatis consonantiam corrum- pat. - Omnia signa productius solito pulsentur in classi- cum. Cantatur *Gloria in excelsis Deo* sine simbolo atque dicatur *Agnus Dei* absque osculo. Post predicationem

vero domini pape diaconi cardinales levant¹⁵ mensam de altari, et nudato altari ponunt eam in secreto loco; et extractis doabus ampullis cum sanguine et aqua Christi, cooperiunt ipsum altare linteo, et post missam per quatuor angulos illud sigillatur. Cum autem prefatio inchoatur, vadunt diaconi cardinales cum subdiaconis et acolitis pro ampullis afferendis ad benedicendum, precedente cruce, turribulo, et duobus cereis. Ceterum antequam dicatur *Per quem hec omnia Domine et cetera*, pontifex benedicit oleum pro infirmis, sicut in ordine continetur. Postquam vero dixerit *Pax Domini sit semper vobis*, communicat solus pontifex ante altare, et diaconus confirmat eum cum calice illa tantummodo die. Deinde pontificalem super altare, et patenam juxta eum, et continuo coepit utrumque de sindone munda post corporalem expansionem. Statimque duo acoliti tenent ampullas involutas cum sindone albe serice in sinistro brachio, ita ut videri possint a medio, et veniens unus de diaconibus accipit unam ampollam de balsamo mixtam, et portat archidiacono; et ille defert pontifici ante altare. Tunc pontifex respiciens ad orientem, diacono tenente ampullam ante ipsum in sinistro brachio involutam sindone, haleter in ampollam, ut intret in consecrationem crismatis. Et dicit excelsa [voce]^a: *Sursum corda; respondet: Hoc enim ad Dominum, Gratias agamus etc.; respondet: Dignum est;* sicut in ordine continetur. Completa prefatione, benedicit ampullam olei de latam ordine que supra, et similiter halat in ipsam, sed tacite, et dicit *Dominus vobiscum; oratio Deus incrementorum etc.* Porro ampulla que cum crismate est statim ut benedicta fuerit cooperiatur ut a nemine videatur; sed diacono tenente, dominus papa saluat eam et dicit: *Ave sanctum crisma, tribu vicibus, et osculatur eam. Acolitus vero recipit ampullam; et tenente, omnes per ordinem salutant eam nudam, tam episcopi quam presbyteri et diaconi. Quibus expletis, pontifex ablutiis minibus venit ante altare et communicat populum ordine suo et servat de sancta in crastinum in corporale.* Ipsa vero die scola cum ceteris omne divinum sine organo canit officium.

(25). Missa tandem finita, pontifex induitus cum ceteris ad palatium in basilica sancti Laurentii revertitur, ibique expoliat se usque ad dalmaticam; et apposita clamide rubea ipsis ad collum sedet. Cubiculari vero parant aquam calidam pro abluendis pedibus subdia-

conorum, et ponunt pelvem coram eo; et diaconus cardinalis qui servit ei ponit torilem, quam camerarius dat pro ipso servito, super genus domini pape. Duodecim autem subdiaconi cum priore inuenient extra basilicam discalciati; et scola hostiariorum et mapulariorum accipiunt priorem basilicę et alios undecim subdiaconos in ulnis suis; sicutque per ordinem portant eos unum post alium ante dominum papam. Pontifex autem, dominus papa videlicet, lavat pedes eorum, et tergit eis cum linteo et postmodum osculator et dat unicuique duos solidos denariorum papiensium.

[XL.] *Quomodo datur presbyterium in Cœnæ Domini.*

(26). Prior vero basilice secundum consuetudinem antiquam marabotinum unum debet habere sine denariis. Interius primicerius cum cantoribus et aliis ordinibus cantant vesperum, quo finito cantunt *Hominus Jesus postquam cenavit*. Sed dum ista geruntur, pontifex summus presbyterium ita largitur. Unicuique episcoporum Romane ecclesiæ^b duos marabotinos et duos solidos denariorum papiensium. Si forte archiepiscopus interesset, tantumdem. Unicuique episcoporum forensium et presbyterorum cardinalium et diaconorum cardinalium unum marabotinum et duodecim denarios papientes. Primicerius debet habere unum marabotinum sine denariis, quisque cantorum duodecim denarios papientes. Et notandum, quod nec scola Crucis, nec clericus alius vel laicus eadem die habet presbyterium. Manus^b etiam, id est prioratus, nemini datur. In exitu autem basilice de accepto presbyterio janitoribus et cubiculariis duos denarios papientes pro unoquaque solidio, exceptis prioribus qui non dant aliquid, quisque largitur.

(27). Sicutque dominus papa cum aliis omnibus superdictis vadit inditus ad basilicam¹⁶ Zicharie, que Panetaria diebus hiis unncupatur; ibique in lutes cum dalmatica et pluviali, solent ordinatum cum mitris, levantes manus supra mensam, sicut moris est. Sed dominus papa solus est in mensa. Archiepiscopus vero, si affuerit, debet ex uno latere primus sedere; deinde episcopi et presbyteri cardinales ex alio latere; diaconi cardinales cum primicerio ex alio latere. Acolitus representat librum, et minor diaconus legit versus duos ad mensam. Comestione finita, dominus papa intrat cameram; ibi incontinenti facit mandatum

a) ecclesia cod.

b) In margine m. post.: In die Cœnæ non datur manus.

abluendo tredecim pauperibus pedes et extergendo deinde et postmodum osculando. Ibi etiam cameralius est paratus, qui domino pape porrigit marabotinos singulos, pauperibus singulis erogando. Hoc facto, dominus papa dat eisdem pauperibus manu propria ad potandum. His ita completis, quisque festinat ad propria remeare, et dominus papa cubiculum intrat. Scindum tamen quod toalea, de qua dominus papa dum albiuit pedes subdiaconorum in basilica est succinctus, diaconi cardinalis est qui ei servit; alia vero toalea, cum qua alstergit pedes subdiaconorum, cubiculariorum camere est.

[XIII.] *Quid dominus papa facere debeat feria sexta in Parasceve.*

[28]. Feria sexta in Parasceve, in aurora dominus papa facit omnes cappellanos coram sua presentia evocari, et voe mediocri cantat psalterium; quo cantato, revertuntur capellani. Sexta vero hora dominus papa cum omnibus cardinalibus intrat basilicam sancti Laurentii, et facta oratione, ibi accedit ad altare; et aperto altari extrahit inde capita apostolorum Petri et Pauli et duas cruces. Que omnia postquam dominus papa cum cardinalibus osculatus fuerit, reponit ibidem, excepta una cruce; et iterum sigillato altari, unus presbyterorum cardinalium crucem accepit, et sic vadunt usque ad ecclesiam Lateranensem, sine cantu aliquo et psalmis, factaque ibi oratione ascendit cathedralm post altare. Tunc dominus papa induit quadagesimalia indumenta et excalciatur. Episcopi vero induunt pluvialia, presbyteri autem cardinales et diaconi atque subdiaconi induunt planetas. Et deinde juniori presbytero cardinali accepto corpore Christi in capsella ante pectus suum eterna die reservato, et alio predicta cruce accipiente, et subdiacono regionali cum papali cruce precedente, omnes discalciati, cum domino papa et primicerio, sine canto psallendo psalterium pergunt ad sanctam Crucem. Episcopus vero epandomarius remanet ad faciendum officium in basilica Lateranensi. Pontifex autem cum ad ecclesiam venerit et ecclesiam ipsam sine canto intraverit et diutius coram crucibus oraverit, intrat cum omnibus aliis claustrum, et vadit ad secretarium; et exuta planeta cum pallo, mapularii habentes aquam calidam param ablumit pedes ipsius; et eo sedente in sede, ministri calciant eum, non sandalias sed quotidiana calciamenta, et induunt planetam et pallium; et sic ad altare cum processione accedit, preuenire eum cruce et evangelio, sine luminaribus et incenso cum silentio.

[29]. Sed notandum quod dominus papa cum processione non debet ire ad altare ante crucis more solito, sed per viam que est in capite chori, iuxta gradus altaris. Unus autem de ministris apponit unam sindonem tantum super altare nudatum, et osculato altari, dominus papa ascendit sedem; et statim subdiaconi ascendentis pulpitum, legunt more lectio[n]is prophetiam sine titulo, et cetera sicut in ordine continetur sunt. Postmodum diaconus cardinalis, facta reverentia, non osculatis pedibus, ascendit pulpitum nudum, et ibi sine faculis et incenso incipit passionem hoc modo: *Passio Domini nostri etc.* Cum autem venerit diaconus ad locum ubi dicitur *Post hec autem rogavit Pilatum Joseph etc.*, acoliti representant ex more turribulum cum incenso, et portant ad evangelium; finitoque evangelio, subdiaconus representat domino pape evangelium ad osculandum. Quo facto, dominus papa dicit orationes. Cum autem ad orationem Judeorum deveinerit, non dicitur *Flectamus genua*, quia ipsi hac die Dominum irridendo genua flectebant. Ecclesia illorum horrescens facinus, genua pro ipsis non flectit in oratione. Finitis orationibus, pontifex procedit ad altare, et adorat crucem cum aliis, sicut in ordine continetur. Scindum tamen, quod secundum antiquam consuetudinem, quidquid super crucem offertur, scole Crucis debet esse. Osculata vero cruce a clero et populo, dominus papa revertitur ad altare; et facta confessione, sine capitulo, sine incensu, et sine osculo^a evangelii, communicat de corpore Christi, quod cardinalis adduxerat. Et notandum quod hodie *Pax Domini* non dicitur, *Agnus Dei* non cantatur, neque pacis osculum datur, neque post communicationem canitur. Scindum vero, quod acoliti representant incensum ad calicem. Pontifex etiam non communicat ad sedem, sed ante altare ob humilitatem reverentie diei et passionis Christi; exploto officio, exiit se cum aliis ordinibus, et cantat ibi vesperas diei Jovis, recitando. Et deinde revertitur ad palatum; et intrans basilicam sancti Laurentii, crucem quam accepérat ab altari reponit, et tunc ad cameram suam accedit. Et notandum quod dominus papa eadem die nulli de familia sua vienit dat potandum, nec coctum ad comedendum; dat eis tantummodo panem et aquam, et herbas de consuetudine. Ille die ecclesia sancte Crucis non dat faculas.

[XIV.] *Quid debet dominus papa facere in Sabbato Sancto.*

[30]. In Sabbato Sancto, hora sexta efficitur novus signis

a) oscula cot.

in atrio ante portas Lateranensis ecclesie, et benedicitur a junctori presbyterorum cardinalium, cum incenso et aqua benedicta. Deinde pergit in ecclesia cum novo igne positio in canna, et diaconus dicit *Lumen Christi, tribus vicibus; postmodum scereus* benedicatur ab ipso diacono. Leguntur duodecim lectiones latine, et duodecim grecce, et cantantur tria cantica, *Cantemus Domino gloriose, Viva facta est, Attende celum.* Finito hoc officio, dominus pontifex descendit ad fontem cum diaconis et subdiaconis regionariis, cantando letanias, primicerius cum sua scola cantando *Sicut cervus*, usque in porticum sancti Venantii; ibi preparato facitorio pontifex sedet. Cardinales autem qui remanserunt in choro, excent per posterulum post absidam, et intrant per porticum sancti Johannis, et veniunt ad presentiam domini pape. Prior autem induit se et dicit: *Iube domine benedicere.* Pontifex benedit eum. Progredivi parum facit similiter, et benedit tercia vice similiter, et benedit eum pontifex, et dicit: *Ite baptizate omnes gentes.* Cardinales vero ita induiti cum equilibus revertuntur ad titulos suos. Tunc pontifex surgit, et vadit ad ecclesiam sancti Johannis evangeliste, et aliquantulum quiescit ibi. Deinde procedit ad fontes, et benedit eos. Hoc facto, revertitur ad eandem ecclesiam, ibique exiit se pallo et planeta, et iudicat bracchia cerata; et revertitur ad fontes, et baptizat tres parvulos; et junior diaconorum baptizat ceteros cum canonici Lateranensi us. Postmodum pontifex ad locum crismandi revertitur, et crismat tres infantes. Sic itaque ablatis manibus, cum letania facta a subdiacono regionario regreditur ad altare ante ecclesiam *et sancti Pancratii*; ibique modicum quiescit, et induit planctam.

[31] Interim vero diaconi cardinales reportant mensam altaris, et aptant eam super ipso altari, sicut prius fuerat. Pontifex autem cum processione et letania vadit ad altare, et celebrat missam. Sciendum quod in missa septem facula cum septem candelabris sunt; sed non dicit *Credo in unum Deum*, nec ostendit, nec *Agnus Dei*, neque communionem. Porro post epistolam ipse pontifex nunciat *Alleluia*. Primicerius cum scola cantat eam in pulpite. Ad evangelium vero non vadunt facula accense. Ad vesperum autem dicitur *Alleluia*, psalmum *Laudate dominum omnes gentes*, antiphona *Vespera autem sabbati, oratio, Ite missa est* et benedictio.

[XV.] *Quid dominus papi facere debet in die Pasce.*

[32] In die Pasce, mane post primam, induitus albo

pluviali Romanus pontifex, cum diaconis cardinalibus induitis, cum subdiaconis ceterisque minoribus ordinibus, dalmaticis et mitris et tuniceis induitis, et cancellaris suis, vadit ad basilicam sancti Laurentii. Presbyteri cardinales induunt se planetis, episcopi pluvialia in loco, qui dicitur basilica¹⁸ sancti Gregorii, ubi post orationem induitur usque ad dalmaticam; et exurgens ingreditur [ad] adorandum Salvatorum. Aperit ymaginem, osculari pedes Salvatoris, dicens alta voce tribus vicibus: *Sursum Domine de sephacro;* et omnes ei respondent: *Qui pro nobis peperit in ligno, alleluia.* Tunc acoliti ponunt crucem capelle super altare et dominus papa adorat eam post osculationem Salvatoris, cum omnibus aliis. Deinde redit¹⁹ ad selem, et dat pacem archidiacono et deumini ab osculo pedum ejus ymaginis, dicens: *Sursum dominus vere;* et ille respondeat: *Et apparuit sonum.* Secundus quoque diaconus osculatus pedibus Salvatoris, accedit ad pacem summi pontificis et archidiaconum, et ponit se in filii; ceteri vero diaconi cardinales similiter faciunt. Deinde primicerius cum cantoribus ex modo ad pacem vadit, et in filio se dirigit. Prior quoque basilice cum [sub]diaconis similiter; postmodum subdiaconi regionarii cum acolytis et cancellariis et aliis palatini ordinibus eodem modo pacem faciunt. Interim autem scola cantat *Crucifixum in carne et Ego sum alpha et omega.*

[33] Completa pace pontifex induit planctam alciam, palmeum et mitram sollempnem, descendensque de palatio usque ad extum ponticelli, ubi alias palliatus cum nacco scarlati superposito et argenteo lenco sollempniter preparatus est a magistro marescalco et ab aedextratoribus, impontur ei regnum ab archiacono, et ita coronatus paladrum ascendit, et equitando inducit precedentibus in ordine suo bandulariis, archiepiscopis, episcopis, cardinalibus presbyteris, abbatis, subdiaconis et diaconi cardinalibus, et subsequentibus prefecto alisque nobilibus Romanorum, usque ad sanctam Mariam maiorem, sicut etiam superiorius in festo sancti Stephanus enarratur. Cum autem per Merulam transierit, scirianus in loco antiquitus constituto ei obivit, et alta voce dicit: *Iube domine benedicere.* Pontifex benedit eum, et scirianus dicit: *In ecclesia sancte Marie in hac nocte baptizati sunt toti puri massa et tot fessi.* Pontifex respondeat: *Dio gratias.* Tunc autem scirianus suscipit a campanario pro munitione unum marabotum. Similiter fit ad sanctum Petrum in secunda feria. Perveniente autem

a) Cest relatu.

pontifice cum processione ad porticum sancte Marie, descendit ad petram papalem, in loco antiquitus constituto; et deposito regno, ducitur a iudicibus ad ecclesiam; et suscepta processione a canonicis ipsius ecclesie et facta benedictione, vadit ad secretarium; exiensque pallem et planetam, posito pluviali super humeros, incipit tertiam. Finita vero tercia prior episcoporum qui ei servire debent in missa ducitur ante pontificem a duobus episcopis, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis, et surgens ponit se in ordine ad dextrum latus ejus. Deinde secundus episcopus accedit ad pacem pontificis, et porticens osculum priori suo, stat in filo ab alio latere pontificis. Ceteri episcopi similiiter faciunt accedendo ad pacem pontificis et se ponendo in filo. Prior quoque presbyterorum cardinalium ductus ante pontificem a duobus presbyteris, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis et episcoporum et dirigit se in filo. Subsecuntur ceteri presbyteri cardinales, prefecti quoque, judices, prefecti navallium, advocati, scrinarii, senatores, majorentes qui vocantur scola Stimulati, ac ceteri laici, maiores et minores, in ordine suo ad pacem suscipiantur. Postmodum vero surgunt duo subdiaconi basilicarii, et accipientes priorem subdiaconum regionarium, per manus eum addextrant ab introitu secretarii usque in medium atrii ante pontificem; qui alta voce dicit: *Jub domine benedicere, tribus vicibus; et tertio benedictione suscepta a pontifice, subiungit: Servi domini nostri Iesu Christi, tribus vicibus; et dicit: Dominus archidiaconus legat evangelium, subdiaconus legat epistolam, primicerius et ceteri cantores cantent.*

[34]. Hiis vero expletis, surgit pontifex, et resumpta planeta, palleo et mitra, processionaliter vadit ad altare, et incipit missam de more. Post orationem vero, antequam a legatur epistola, descendit archidiaconus cum diaconi et subdiaconibus, et ordinate stant juxta altare in duobus filiis, scrinariis vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus; et tunc archidiaconus cum diaconis^a et aliis ordinibus incipit laudes alta voce, et alii respondent, sicut superius scriptum est in festo beati Stephani. Finitis vero laudibus, legitur latina epistola pruis, et postmodum greca, et evangelium latinum et grecum. In secreta vero, cum prefatio incipit, descendunt duo diaconi cum duobus subdiaconis deorsum, et stant in fronte altaris ordinatis cum silentio;

^{a)} antiquam cod.

^{b)} diacono cod.

quando autem pontifex dicit *Par Domini sit semper eobiscum*, nullus ei respondit; et tunc diaconus cum subdiaconis revertuntur superius.

[35]. Finita vero missa coronatur, reditque cum processione ad palatum, sicut supra dictum est, in supradicto festo sancti Stephani; et acceptis laudibus a cardinale sancti Laurentii, ducitur a primicerio et secundicerio iudicibus cum mitra in basilica magna Leoniana, qui dicitur Casa major, ubi sunt preparata undecim scaena circa mensam pontificis. V presbyteris, V diaconis et primicerio, et lectus ipsius pontificis ibidem sollempniter preparatus, in figura undecim apostolorum recumbentibus circa mensam Christi. Transiens pontifex per ipsam basilicam intrat cameram, ubi recepto presbyterio a canerario in scipho argenteo, et dato sicut in Nativitate Domini, surgit et ducitur a magistro senescalco et pincerna ad locum qui dicitur Cubitorum¹⁹, ibique a juniori presbytero cardinali agnus assus benedicitur; et exinde redit ad preparatum lectum mense. Et accipiens idem pontifex parum de ipso agno, porrigit priori basilicario sedenti in subsellio ante lectum ipsius, dicens: *Quod facis facitius; sicut ille accepit ad damnationem, tu accipe ad remissionem.* Reliquum vero agni distribuit discumbentibus et aliis circumstantibus. In medio vero convivii surgit unus de diaconibus cardinalibus ex mandato archidiaconi, et legit ad mensam. Finito autem convivio, cantores prosanctum que sit conveniens Pasce, de mandato pontificis. Postea vero descendit in ecclesiam Lateranensem ad vesperas, et, sicut continetur in antiphonario, celebratis tribus vesperis in basilica Salvatoris et ad fontes atque ad sanctam Crucem, revertitur ad porticum sancti Venantii; ibique sedetcum episcopis, cardinalibus, ceterisque ordinibus et aliis tam clericis quam laicis, in terra super tapeta residentibus. Deinde propinatur sibi claretum et vinum et omnibus circumstantibus, ab archidiacono et aliis pincernis.

[36]. Interim vero priuicerios cum cantoribus surgit, et canit prosanctum grecam hujusmodi: *Pascha²⁰ yeronymni. symeron. anadiedete. Pascha Kenon. Agion. Pascha misticon. Pascha pansevastoyen. Pascha Christu. tulithrotu. Pascha amomon. Pascha mega. Pascha ton pistou. Pascha tas pylas imin. tu paradise anaexan. Pascha pantas anaplaston. vrotous. Kenon papa christe filaxon.*

Et hiis decantatis omnes ad propria revertuntur.

^{a)} propriam cod.

[XVI.] *Quid debat dominus papa fieri in secunda die Pasche.*

[37]. In secunda feria post Pascha summo mane dominus pontifex congregatis omnibus palatinis ordinibus in palatum, et descendens per porticum, et inueniens equum non faleratum, sed sicut moris est, pergit ad sanctum Petrum; ibique celebrata missa de more et laudibus atque sollempnitateibus universis sicut esterna die peractis, coronatur ad gradus; et eo incipiente equitare, senescalcus post eum vadens facit de numeris iactum unum, ut sic multitudo populi que impedimentum prestat domino pape removeri possit, denariis iisis colligendis intendens. Postquam vero dominus papa pervenit ad turrim Stephanii Serpeti, que est in capite Partioni, manus de curialibus domini pape existens in ipsa turri facit ibi unum jactum ob causam supralietam. Cum autem dominus papa ad palatum Centii Musei Iupuna in via de Papa venerit, similiiter quidam de curialibus ascendit palatum, et facit unum jactum ob memoratam causam. Quando autem pervenerit ad sanctum Marciun, quidam simili modo de curialibus, et ob eamdem causam, facit ibi unum jactum. Cum vero pervenirit ad sanctum Adriannum, quidam alias de curialibus ascenit palatum sancte Martine, [et] facit ibi unum jactum ob memoratam causam.

[38]. Scindunt quod domino pape ante turrim primo dictam Judei occurruunt, et ei legem suam presentant, faciuntque laudes; pro quibus laudibus recipiunt a camerario in presbyterium vingt solidos proveniens. Notandum preterea quod a sancto Petro usque ad palatum domino pape sunt archus a Romanis honorabiles in via per quam transit; et clerici omnes Romani occurruunt eidem induiti undecimque possunt cum thuribulis. In remuneracionem ejus honoris, Romanis pro arcibus datur presbyterium xxxv libras provesini., clericis vero pro turribulis [xx]xiii libras provesini, et dimid., ut in sequentibus plenus apperebit. Cum vero dominus papa ad palatum venerit, et laudibus factis a cardinali sancti Laurentii et judicibus, descendens, regno deposito, ducitur in palatum a primicerio et secundicerio; et intras Cameron dat presbyterium absque manibus, sicut in die sancti Stephani; et deinde ducitur, sicut esterna die, ad coenivium. Sed si hodie in basilica Leonianae que est puxta cameram celebratur. Finitoque coram viro, descendit ad ecclesiam Lateranensem, et celebra turba vesperris, et propinato chalice et aliis, sicut esterna die, omnes ad propria revertuntur.

[XVII.] *De presbyteria quod datur pro arcibus: quomodo et quibus detur.*

[38]. Presbyterium triginta quinque librarum, quod est superior nominatum, datur illis qui arcus faciunt, distribuitur tali modo²⁷.

In primis magistris sancti Petri, qui super gradibus areum faciunt ferramentorum, xii provenientes.

A Pallariis usque ad sanctum Gregorium xlv solidi provenientes.

A negotiatoribus usque ad folarios xliii solidi provenientes.

A sancto Gregorio usque viculum xv solidi provenientes.

A folario usque ad porticam Romanam Marci vi solidi provesini.

Deinde usque ad pisces viii solidi provesini.

Deinde usque sub fontana viii solidi provesini.

A fontana per totam aliam porticum x solidi provesini.

In castello Crescentii vi solidi provesini.

In ponte ii solidi provesini.

A domo Stephanii Theobaldi usque ad sanctum Celsum tres solidi.

Deinde usque ad arcum ubi est domus Johannis Pauli, xxviii solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Stephanii de Girone x solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Stephanii Nizo xxvi solidi provesini.

Deinde usque ad dominum que est marmorata ix solidi provesini.

Per totam regionem Parrionis vi libre provesine.

Deinde usque ad dominum Maximi xii solidi provesini.

Deinde usque ad turrim Olonis Boni filii x solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Falconchellorum x solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Johannis cum zoculisi cum casinio Nicolai de Hugone v solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Gonzi vi solidi provesini.

Deinde usque ad viam de Calcaris vi solidi provesini.

Deinde usque ad dominum Johannis de Cesario xxiii solidi provesini et gradis iii solidi provesini.

Deinde usque ad Amigdalam x solidi provesini.

Ab Amigdale usque ad sanctum Laurentium penitentem xi solidi provesini.

Deinde usque ad porticam sancti Mathei x solidi.

In porticum ii solidi.

Deinde usque ad domum Nicolai Gozzi vii solidi provesini.
 Deinde ad angulum quatuor columpnarum viii solidi provesini.
 Deinde usque ad Gizuham vi solidi provesini.
 Deinde usque Marfoi v. sol. prov.
 Deinde usque ad domum Gozi vii sol.
 Deinde usque ad domum Nicolai Ferri v solidi et denarii provesini.
 Deinde usque ad arcum de Miranda ix solidi provesini et denarii.
 Ab arcu usque porticu sancti Cosme vii solidi provesini cum monasterio, cui dati sunt duo solidi.
 Oliverio ii solidi provesini.
 Johanni de Anagnia iii denarii.
 Johanni de Ruberto ii solidi provesini.
 Foce Mamen. xvi denarii.
 Clericis sancti Cosme ii solidi.
 Teophilatto ii solidi provesini.
 In loco ubi fuerunt palatia Fraipanorum iii solidi provesini.
 Romano de Bonella ²³ xii denarii.
 Johanni Adulterino ii solidi provesini.
 Cite viii denarii.
 Johanni de Tinto vi denarii.
 In domo Johannis de Gregorio vi denarii.
 In domo Sixsonis Macellarii viii denarii.
 In domo Gregorii de Benedicta ii solidi provesini.
 In domo Dode xii denarii.
 In domo Tholomei v denarii.
 In domo Rainueii de Franco v denarii.
 In domo Rainueii de Lonella vi denarii.
 In domo Sansonis Macellarii viii denarii.
 In domo Michine iii denarii.
 In domo Benedicti de Pagano xii denarii.
 In domo Adelase viii denarii.
 In orto ii solidi.
 In domo Scribulari v solidi provesini.
 Johanni Manchino pro domo sua et nepotis xx denarii;
 pro domo Petri de Manchino viii denarii.
 In domo Petri de Paulo xii provesini.
 Familie Fraipanorum de Cartularia viii solidi et den. proves.
 In domo Sunsonis de Manchino ii solidi provesini.
 In domo Sansonis de Olianta xii denarii.
 In domo Bobatiani xii solidi provesini.
 In domo Romanus de Petro Ocidente xii denarii.
 In domo Johannis Bulgarelli viii denarii.
 In tota domo Balnei ii solidi provesini.

In domo Berardi ii solidi provesini.
 In domo Grisoti xviii denarii.
 In domo Ulix xii denarii.
 In domo Johannis de Benedicto iii denarii.
 In domo Marie Johannis de Rainuccio iii denarii.
 In domo Aizoni fornarii iii denarii.
 In domo Marie de Manchino iii denarii.
 In domo Reginino iii denarii.
 In domo Benedicti de Romano iii denarii.
 In domo Uxi presbyteri iii denarii.
 In domo Benedicte iii denarii.
 In domo Johannis de Gregorio xviii denarii.
 In domo Petri de Roberto xxx denarii.
 In domo Odonis Romanii Crassi xxx denarii.
 In domo Robatiani Romanii de Romanutio vi denarii.

A domo Marmorate usque ad Sambucos x solidi et denarii.

Deinde usque ad sanctum Nicolaum de Coloseo v solidi den. prov.

Deinde usque ad sanctam Mariam de Ferrarii x solidi.

Deinde usque ad domum Johannis pape viii solidi provesini.

Deinde usque ad angulum Sancti Clementis viii solidi provesini.

Ab angulo ipso usque ad palatum Lateranense xlv solidi.

Et licet horum nomina transacta sint et termini sive signa mutata, nichilominus tamen presbyterium ipsum, sicut prediximus, per loca dividitur supradicta.

[XVIII.] *De presbyterio pro turribulis^a dato; quibus et quomodo detur.*

[10]. Hoc est ²⁴ presbyterium superius nominatum, quod datur presbyteris Romanis pro thuribulis.

Ecclesie beati Petri viii sol.,
 sancte Marie Majori iii sol.,
 sancto Johanni Lateranensi iii sol.,
 sancto Laurentio in Lucina ii sol.,
 5 sancto Marcello ii sol.,
 sancto Apostolo ii sol.,
 sancto Marco ii sol.,
 sancto Laurentio in Damaso ii sol.,
 sancto Martino in Montibus ii sol.,

^{a)} Co-t. turribilis.

- 10 sancte Praxedi ii sol.,
 sancto Eusebii ii sol.,
 sancte Potentiane ii sol.,
 sancto Vitali ii sol.,
 sancte Susanne ii sol.,
 15 sancte Crucis ii sol.,
 sancto Stephano in Celio monte ii sol.,
 sanctis Johanni et Paulo ii sol.,
 sancte Prisci ii sol.,
 sancto Xisto ii sol.,
 20 sancto Nereo ii sol.,
 sancte Balhine ii sol.,
 sancto Clementi ii sol.,
 sancte Anastasie ii sol.,
 sancto Ciriaco ii sol.,
 25 sancte Sabine ii sol.,
 sanctis Petro et Marcellino ii sol.,
 sancte Marie trans Tyberim ii sol.,
 sancto Grisogoni ii sol.,
 sancte Cecile ii sol.,
 30 sancte Marie in Dennisia xviii den.,
 sancte Lucie in Septem soliis xviii den.,
 sancte Marie Nove xviii den.,
 sancte Lucie in Silice xviii den.,
 sancto Vito xviii den.,
 35 sancto Cosmato^a xviii den.,
 sancto Adriano xviii den.,
 sanctis Sergio et Baccho xviii den.,
 sancto Theodoro xviii den.,
 sancto Georgio ad Velum aureum xviii den.,
 40 sancte Marie Scole grece xviii den.,
 sancte Marie de Portico xviii den.,
 sancto Nicolao de Carecere xviii den.,
 sancto Angelo piscium veu[a]lium xviii den.,
 sancte Agathe xviii den.,
 45 sancte Marie in Via lata xviii den.,
 sancte Marie in Aquiro xviii den.,
 sancto Eustachio xviii den.,
 sancto Laurentio Mirand. ii sol.,
 monasterio Paladii ii sol.,
 50 monasterio sancte Agathe ii sol.,
 sanctis Quatuor ii sol.,
 sancto Cesario Greecorum ii sol.,
 sancte Marie in monasterio ii sol.,
 monasterium domine Rose xviii den.,
 55 sancte Trinitati Scottorum ii sol.,
 monasterium de Julia xviii den.,
 monasterio sancti Pancratii ii sol.,
 sancto Blasio Gattusceti ii sol.,
 sancto Basili viii den.,
 60 sancte Marie in Capitolio ii sol.,
 sancto Vincentio xii den.,
 sancto Sergio Palatii Caruli xii den.,
 sancto Stephano Mizino xii den.,
 sancto Salvatori Terrionis vi den.,
 65 sancto Zenoni vi den.,
 sancto Martino Bergariorum vi den.,
 sancto Justino vi den.,
 sancto Peregrino vi den.,
 sancto Egidio vi den.,
 70 sancto Gregorio de Curtina vi den.,
 sancto Laurentio Piscium vi den.,
 sancto Martino de Curtina vi den.,
 sancto Salvatori Cove caballi vi den.,
 sancto Michaeli vi den.,
 75 sancte Marie Saxie xii den.,
 sancte Marie Traspadine vi den.,
 sancto Abaciro xii den.,
 Salvatori Militiarum vi den.,
 sancto Nicolao Funariorum vi den.
 80 sancto Andree inde vi den.,
 sancte Marie Canaparie vi den.,
 sancte Marie de Guinizzo vi den.,
 sancte Marie de Macello vi den.,
 sancte Marie Arcu auri vi den.,
 85 sanctis Petro et Marcellino Sebura vi den.,
 sancto Andree trans Tyberim vi den.,
 sancte Marie in turrim Transtyberim vi den.,
 sancte Bonose vi den.,
 sancto Laurentio de Piscinula vi den.,
 90 sancte Marie in Capella vi den.,
 sancto Benedicto de Piscinula vi den.,
 sancto Salvatori Pede pontis xii den.,
 sancte Agathe trans Tyberim vi den.,
 sancto Stephano inde vi den.,
 95 sancto Blasio de Mercato vi den.,
 sancte Marie in Petrocio xii den.,
 sancto Salvatori Trium ymaginum vi den.,
 sancto Trifo xii den.,
 sancto Stephano de Pila vi den.,
 100 sancto Nicolao Macelli vi den.,
 sancte Marie Rotundae xviii den.,
 sancte Marie Campitelli vi den.,
 Salvatori de Sere vi den.,
 sancte Marie de Archa Noe vi den.,
 105 sancto Johanni de Campo Turriciano vi den.,
 sancto Celso xviii den.,

a) Cod. Cosorato.

- sancto Anastasio de Trivio vi den.,
 sancto Andree de Mortarariis vi den.,
 sancte Marie de Cannella vi den.,
 110 sancte Marie Balneapolim vi den.,
 sancto Salvatori Divitiarum vi den.,
 sancte Marie Curtis done Miccine vi den.,
 sancte Marie in Tofefato vi den.,
 sancto Laurentio de Muzo vi den.,
 115 sancto Laurentio de Bascio vi den.,
 sancto Nicolao de Marmorata vi den.,
 sancto Anastasio inde vi den.,
 sancte Anne vi den.,
 Salvatori in Marmorata vi den.,
 120 sancte Marie de Gradellis vi den.,
 sancto Gregorio de Gradellis vi den.,
 sancte Marie Seundicerii vi den.,
 sancto Gregorio de Poute vi den.,
 sancto Laurentio a Flamine vi den.,
 125 sancto Stephano Rotundo vi den.,
 sancto Laurentio Moudezarii vi den.,
 sancto Geminiano vi den.,
 sancto Gregorio Grecorum vi den.,
 sancte Marie Johannis Bovis vi den.,
 130 sancte Marie in Vallicella vi den.
 sancto Sergio de Forma vi den.,
 sancto Johanni de Insula xviii den.,
 sancto Bartholomeo xviii den.,
 sancte Martine xviii den.,
 135 sancte Marie in Minerva xii den.,
 sancte Marie in Cambiatoribus vi den.,
 sanctis Aldon e[!] Senen vi den.,
 sancto Pantaleoni III chilimororum vi den.,
 sancto Silvestro de Biberatica vi den.,
 140 sancto Thome de Parrioni vi den.,
 sancto Mannato vi den.,
 sancte Cecilia de Fafo vi den.,
 sancto Sebastiano de Via pape vi den.,
 sancto Blasio Arceplorum vi den.,
 145 sancto Johanni de Orrea vi den.,
 sancto Petro inde vi den.,
 sancto Andree de Columpna vi den.,
 sancto Andree de Ursia vi den.,
 sancto Stephano de Curte vi den.,
 150 sancto Andree de Curtis vi den.,
 sancto Blasio Curtium vi den.,
 sancto Benedicto de Piscina vi den.,
 sancto Andree Pater de Prola vi den.,
 sancto Magato xii den.,
 155 sancto Nicolo Fortitorum vi den.,
 Salvatori Scottoru vi den.,
 sancto Nicolao de Trivio vi den.,
 sancto Thome de Spanis xii den.,
 sancto Andree inde vi den.,
 160 sancto Laurentii Beberatice vi den.,
 Salvatori inde vi den.,
 sancto Anastasio Ariole vi den.,
 Salvatori Sibure vi den.,
 Salvatori Maximinorum vi den.,
 165 sancte Cecilia Cencii Pantaleonis vi den.,
 sancte Eufemie Sebure vi den.,
 sancto Johanni porte Latine xii den.,
 sancto Leoni inde xviii den.,
 sancto Thome Fraternitatis xviii den.,
 170 sancto Valentino Baniomizino vi den.,
 Salvatori Cacabari vi den.,
 sancte Marie inde vi den.,
 sancto Symeon de Posterula vi den.,
 sancto Calixto trans Tyberim vi den.,
 175 sancte Rufine vi den.,
 sancto Blasio vi den.,
 sancto Angelo in Jannuculo vi den.,
 sancto Johanni de Porta vi den.,
 sancto Silvestro vi den.,
 180 sanctis Quadragesinta vi den.,
 sancto Laurentio de Curtibus vi den.,
 Salvatori de Rota Colosei vi den.,
 sancto Stephano vi den.,
 Salvatori Primicerii vi den.,
 185 sancto Patrimito vi den.,
 sancte Lutie de Pinea vi den.,
 sancto Martino de Maximo vi den.,
 sancto Johanni Crib. plumb. vi den.,
 sancte Marie de Fossa vi den.,
 190 sancto Laurentio de Proto vi den.,
 sancte Marie in Via vi den.,
 sancto Cosme de Pinea vi den.,
 sancto Anastasio de Pinea vi den.,
 sancte Cecilia Nicolai Marescalci vi den.,
 195 sancto Laurentio de Calcario vi den.,
 sancto Nicolao Arcionum vi den.,
 sancto Silvestro de Termis vi den.,
 Salvatori de Caballo vi den.,
 sancto Martino de Pannarella vi den.,
 200 sancte Marie in Capitello vi den.,
 sancto Ypolito vi den.,
 sancte Marie de Berta vi den.,
 Salvatori Curtium vi den.,
 sancte Barbarae vi den.,
 205 sancto Stephano de Caballo vi den.,
 sancto Andree in Pallacina vi den.,

- sancte Marie in Publico vi den.,
 sancto Nicolao de Formis vi den.,
 sancto Cosme sancte Marie majoris vi den.,
210 sancto Adriano sancte Marie majoris vi den.,
   sancto Adriano in Massa Julianæ sancte Marie majoris vi den.,
   sancto Adriano Massaio vi den., sancte Marie majoris,
   sancto Nicolao Columpne Adriani vi den.,
   sancto Apolinari xviii den.,
   sancto Johanni de Pinea vi den.,
215 Salvatori de Deocampo* vi den.,
   sancto Nicolao de Pinea, vi den.,
   sancto Stephano de Piscina, vi den.,
   sancto Martino de Pila vi den.,
   sancto Danieli de Forma vi den.,
220 sancte Marine in Pusterulis vi den.,
   sancte Cecilia Stephani de Petro vi den.,
   sancte Marie a Flumine vi den.,
   sancto Benedicto Sconchi vi den.,
   sancto Saturnino de Cabollo vi den.,
225 sancto Nicolao Melinorum vi den.,
   sancte Marie in Curte vi den.,
   sancto Benedicto de Caccabis vi den.,
   celle de Frassa vi den.,
   sancto Tatiano vi den.,
230 sancto Eusterio vi den.,
   Salvatori de Gallia vi den.,
   sancte Agneti Agonis vi den.,
   sancto Nicolao inde vi den.,
   sancto Martino in Monticello vi den.,
235 Salvatori^b de Lauro vi den.,
   sancto Nicolao Calcariorum vi den.,
   sancto Bartholomeo Johannis Gagetani vi den.,
   Salvatori de Prefecto vi den.,
   sancto Martino in Monterone vi den.,
240 sancto Cyrico vi den.,
   sancte Marie Astiariorum vi den.,
   sanctis Quadragnita Calcariorum vi den.,
   sancto Nicolao Gregorii Cencii vi den.,
   sancto Blasio Milonis Saraceni vi den.,
245 Salvatori insule de Coloseo vi den.,
   sancto Sergio de Sebura vi den.,
   Salvatori de Julia vi den.,
   sancto Silvestro vi den.,
   sancte Marie de Aquarichariis vi den.,

 250 sancto Sisto de Gallini-Alberti vi den.,
   sancto Angelo de Agusto vi den.,
   sancto Blasio de Piuma vi den.,
   sancto Andree Aciens-auri vi den.,
   sancto Pantaleoni vi den.,
255 sancto Stephano Orfanotroli vi den.,
   Salvatori in Bersonia vi den.,
   sancte Marie de Ferrariis vi den.,
   sancto Nicolao de Colosso vi den.,
   sancte Marie in Monticello vi den.,
260 sancte Marie in Catener, xii den.,
   sancto Johanni de Ficatio vi den.,
   sancto Stephano Artionum vi den.,
   sancto Andree de Subura vi den.,
   sancto Urso vi den.,
265 sancto Blasio de Oliva vi den.,
   sancto Nicolao Prefecti vi den.,
   Salvatori Barancinorum vi den.,
   sancto Nicolao de Tofo vi den.,
   sancte Cecilia Campi Martis vi den.,
270 sancto Benedicto Ariole vi den.,
   sancto Cesario de Appia vi den.,
   sancto Thoime Vinearum vi den.,
   sancto Andree Johannis Ancille Dei vi den.,
   sanctis Quadraginta Colosei vi den.,
275 sancto Johannii in Agina vi den.,
   sancte Marie inter duas vi den.,
   sancte Lucie de Confinio vi den.,
   sancto Blasio de Ascensi vi den.,
   sancto Felici in Pinci vi den.,
280 sancto Paulo de Areola vi den.,
   sancto Nicolao de Hospitali vi den.,
   sancto Nicolao de Furca vi den.,
   sancto Stephano de Capite Africe vi den.,
   sancte Marie in Foro vi den.,
285 sancto Cosme montis Granatorum vi den.,
   sancto Andree Milonis Sarraceni vi den.,
   sancte Marine vi den.,
   sancte Marie de Manu vi den.,
   sancte Marie in Posterula vi den.,
290 sancto Stephano de Pinea vi den.,
   sancto Laurentio Nicolai Nasomis vi den.,
   Salvatori^a de bono ecclesie sancte Marie in monasterio vi den.
     [41]. Iste sunt ecclesie, que sunt ignote et sine clericis :
       sancte Marie in Sinesia vi den.,

 a) Cod. dñscapo.
 b) Cod. Scalū.

a) Cod. Salvant.

sancte Marie in Campo coni vi den.,
 295 sancto Cesario vi den.,
 Salvatori Johannis Bovis vi den.,
 sancto Herasmo vi den.,
 sancto Thome de Castro vi den.,
 sancto Blasio de Cirelo vi den.,
 300 sancto Bartholomeo Lateranensi vi den.,
 sancto Laurentio sancti Cyriaci vi den.,
 sancto Laurentio Artionum vi den.,
 sancto Marro de Taurelo vi den.,
 sancte Marie in Campicarolensis vi den.,
 305 sancto Andree de Caballo vi den.,
 sancte Lucie Capiumsecuta vi den.,
 sancte Marie in Majnrente vi den.,
 sancto Laurentio Oculi bovis vi den.,
 sancto Vito in Campo vi den.,
 310 sancto Nicolao de Aliuoto vi den.,
 sancto Cesario Grecarum a vi den.,
 sancte Marie in Turni,
 sancto Gregorio de Massa vi den.

[XIX.] *Quibus scolis datur presbyterium et quantum.*

[42]. Hoc est presbyterium scolarum urbis, quod eidem scolis in festo Nativitatis Domini et Pasce per manus camerarii in tanta quantitate, seu tali numero in festo Pasce Domini quali in Nativitate ejusdem, et e converso annis singulis sine diminutione donatur.

Adestraroribus x sol. provenientes et ii sol. pro regno.

Ostiarioris x sol. provenientes.
 Mapularioris v sol. et xii den. pro toalea.
 Cubicularioris v sol. provenientes.
 Majorentibus iii sol. provenientes.
 Vastarioris iii sol. provenientes.
 Fiolarioris v sol. provenientes.
 Ferrariis de Columpna iii sol. provenientes.
 Caldalarioris iii sol. provenientes.
 Bandonariis Coloset x sol. provenientes.
 Cospalatiis iii sol. provenientes.
 Mandataris x sol. provenientes.
 Muratoribus sancti Petri viii sol. proveniens.
 Carltonoris viii sol. provenientes.
 Aliis muratoribus v sol. provenientes.
 Bandonariis Cacabarii x sol. provenientes.
 Judeis xv sol. provenientes.

Notandum quod presbyterium supradictum a prefatis scolis donatur propter servitium quod exhibent curie Romane ut inferius subscribetur.

[XX.] *De adestraroribus.*

[43]. Adestrarores²⁵ semper, quando dominus papa coronatur, custodiunt regnum, et ipsum usque ad ecclesias ad quas equitare debet, adestrant, in eundo scilicet et redeundo. Propter quod in qualibet die coronationis, et etiam in introitu domini pape, omnes de scola ipsa comedunt coram domino papa pro

comestione recipientes. In omnibus preterea stationibus, ad quas dominus papa equitat, ipsum adestrant. Propter quod in eadem die quatuor de scola ipsa comedunt cum eodem domino papa, nec plus, nec etiam si ipsi voluerint, minus de jure. Omnes etiam illos, qui ad dominum papam pro consecratione accedunt, sive sint archiepiscopi, seu episcopi, vel abbatibus, debent adestrare in urbe tantum, et non extra. Propter quod equitaturam cuius[que?] consecrati habere, et cum ipso consecrato quatuor ipsius schole, et cum domino papa duo comedere debent, excepto quando dominus papa consecrat in cappella; tunc enim omnes comedunt cum consecratis. Et quia grave est consecratis dare equitaturas, de antiqua et prima consuetudine est quod camerarius loco equitature facit adestraroribus ipsis a consecratis secundum qualitatem ipsum consecratorum in denariis providetur. Hoc siquidem adestrarores ipsi, etsi non tanta quantitate, debeant habere etiam si consecrati ipsi nullatenus equitarent. Sciendum tamen quod ipsa debent habere, si ab alio quam domino papa consecraretur in urbe.

[XXI.] *De Hostiariis²⁶.*

[44]. Hostiarii autem accipiunt a domino papa singulis diebus pro custodiendo palatio commestione pro duobus scola ipsis. Quando vero dominus papa coronatur, omnes pro voluntate camerarii ad palatium debent accedere et ipsum palatum custodiare. Propter quod eadem die comestione a domino papa debent habere. Ipsorum etiam hostiariorum duo semper, quando dominus papa equitat, ad stationes debent ire cum ead secretarium custodiendum; et ea die preter supradictos cotiliarios duos, comedunt cum domino papa. Quotienscumque autem camerarius vocat eos, vel partem,

pro palatio custodiendo, debent venire vocati. Omnes insuper domino pape delecti jurare, prout inferius plenius describatur. Iste autem camerarius in festo Pasche unam pecudem debet dare, et in festo Nativitatis Domini porcastrum unum. Notandum vero quod ipsi debent facere omnes palmas olivarum quas in dominica Palmarum dominus papa dat populo Romano, et debent portare in palatio ante cameram, et post dominum papam usque ad ecclesiam. Scendum vero, quod quando dominus papa non est in urbe, pro custodiendo palatio debent XII denarios papieuses de altare sancti Petri in unaquaque ebdomada [habere].

[XXII.] *De mapulariis et cubiculariis.*

[45]. Mapularii atque cubicularii unum fere officium exercentes, quando dominus papa coronatur et in stationibus omnibus delecti accedere ad palatium domini pape; et accipientes carpetam, tapetum, fatestorium, pulvinar et predettam, debent portare ad equitaturam que omnia ista debent portare cum scriniis capelle ducta a marescalcis, usque ad locum ad quem dominus papa propositus equitare. Cum autem ibi capella deponitur, predicte scole debent interesse, et omnia que supra diximus accipere, sicut prius, et ad secretarium deportare. Ubi cum dominus papa exiit manutum et stolam atque mitram, debent, donec officium celebratur, studiosius custodiare. Item etiam carpetam et tapetum et alia supradicta debent usque ad altare a loco illo portare et in suis locis aptare sicut sunt aptanda. Ipsi preterea quando dominus papa vadit a secretario ad altare, facientes celum de quadam mappa super caput domini ipsius, portant eum sic: duo ab anteriori parte, duoque a posteriori, ligatam in summitate quatuor baculorum, et extensam usque ad altare; quam toaleam acoliti eisdem de scriniis domini pape assignant, ab ipsis postmodum recepturi. Quandiu etiam dominus celebrat vel predicit, ipsi aliud officium quod pertinet ad ipsis exercent. Idem preterea carpetam, tapetum et omnia alia memorata in recessu domini pape iterum debent portare ad gradus ubi est equitatura, que cum scriniis capelle super equitatura ipsa usque ad palatium deportantur, ubi esse debent ipsi parati, et predicta ad locum unde accepterunt reportare.

[46]. Notandum quod ipsarum scolarum omnes in die coronacionis debent comedere cum ipso. In diebus vero stationum cuiusque scole ipsorum quatuor, neque plures. Quando aliquis consecratur a domino papa, propter servitium quod eidem consecrato exhibent,

debent habere summum pluviale et bacilia atque toaleam; sed de bacilibus atque toalea fit divisio inter ipsis et accolitos. Et quia videbatur grave consecrato dare ipsi pluviale, camerarius facit eisdem provideri in pecunia a consecrato juxta qualitatem et facultatem ipsius; et cuiusque scole duo cum ipso comedunt consecrato, et cum domino papa nullus, si consecraverit in cappella; si vero extra consecraverit, cuiusque scole duo comedunt cum domino papa. Sciendum tamen quod que supra dicta sunt debent habere, etiam si ab alio quam a domino papa consecrarentur in urbe. Si vero extra urbem, camerarius dat et facit eum adextrare secundum suam voluntatem. Et tam ipsi quam adextratores debent, cum repulsi fuerint, jurare domino pape. Sed notandum quod si forte, quando dominus papa est in secretario et post missam celebratam aliquid fuerit pedibus domini pape oblatum, ipsorum est de jure, auro excepto et argento laborato, paucis etiam, seu toalleas, que omnia sunt de camera, excepta ratione widonum scola quam debet habere. Hoc idem dico de adestratoribus, quod si forte aliquid, quando adextrant dominum papam, ad pedes ipsius per viam oblatum fuerit, illorum debet esse, exceptis prelicitis. Hoc addito, quod tam scola mapulariorum et cubiculariorum quam adextratorum, quando dominus papa equitat ad aliquam ecclesiam ubi eadem die statio non est, cum eodem domino comedere non debent nec officium aliquod exercere. Sciendum quod ipsi mapularii, sicut superioris est enarratum, debent semper in processione aquam calidam domino pape preparare; et in die sancto Jovis manuum medietatem sublia-
[conorum] habere debent.

[XXIII.] *De majorentibus qui Stimulati dicuntur.*

[47]. Majorentes autem ad curiam accedere non debent pro servitio aliquo faciendo, seu pro alio, nisi in diebus coronacionis domini pape, cui dum equitat baculos habentes in manibus viam parant, multitudinem populi removendo; propter quod ipsa die comedere debent cum domino papa. Idem etiam majorentes Stimulati scola vocantur.

[XXIV.] *De vastarariis.*

[48]. Vastararii vero in omnibus sollempnitatis, de sancte Marie Assumptione excepta, faciunt candelas de junceis, papirum pro candelis aptantes. Et propter hoc cum domino papa comedunt in die coronacionis sue, et pro junceis recipiunt de altare sancti Petri qua-

tuor provenientes pro ipsis juncis. Et sciendum, quod ipsis pro servitio isto habent medietatem manuam Case majoris in die Pasce.

[XXV.] *De fiolaris*²⁷.

[49]. Fiolarii secundum antiquam consuetudinem dare debent de proprio lampades et candelas pro palatio illuminando, quotiens est necesse. Propter quod cum domino papa comedunt in die sue coronationis tantum.

[XXVI.] *De ferrariis Columpne*²⁸ et sancti Angeli.

[50]. Ferrarii de Columpna debent facere circulos caldarie quotiens a supercoquis domni pape fuerint requisiiti, et tripedes similiter. Et propter hoc debent comedere in die coronationis cum domino papa. Propter laborem etiam predictum datur eis cibus de curia quando laborant, unicuique quatuor denariorum scilicet, carbo etiam et ferrum pro opere.

[XXVII. 51]. Ferrarii sancti Angeli idem per omnia facere et recipere debent.

[XXVIII.] *De Bandonariis.*

[52]. Bandonarii Colosei²⁹ et Caccabarii, quando dominus papa coronatur, in eundo et redeundo ipsum cum vexillis precedunt. Quasi etenim una scola est; et eadem die debent comedere cum eodem domino papa.

[XXIX.] *De caldaris.*

[53]. Caldararii debent facere caldarias novas et veteres reparare, et novas coucas, et veteres reparare, quando a supercoquiis requiruntur. Et quando laborant, de curia ipsis datur cibus, unicuique quatuor denariorum scilicet; et ferrum etiam et carbo ipsis datur.

[XXX.] *De scopalatiis.*

[54]. Scopalarii in die coronationis domini pape debent gradus scale et porticum usque ad locum ubi dominus papa descendit mundare.

[XXXI.] *De carbonariis.*

[55]. Carbonarii in die coronationis domini pape dant carbones coquine, et pro caldariis reparandis.

[XXXII.] *De Judeis.*

[56]. Judei vero representant domino pape in die coronationis sue legem in via et ei faciunt laudes; et in libras et dimidiis piperis et duas libras et dimidiis cinnamoni afferunt ad cameram.

[XXXIII.] *De presbyterio officialium camere camerarii.*

[57]. Hoc est presbyterium quod datur officialibus camere camerarii et officialibus aliis et curialibus.

Unicuique curialium, si marabotini qui vulgo certe vocantur;

scriptori camere duo melequini;

cambiatori duo melequini;

sartori camere duo sarraceni;

custodi camere duo sarraceni;

senescalco domni pape vi melechini; eidem etiam datur in Nativitate Domini porcastrus unus, in Pasca pecus unus;

unicuique supercocorum domni pape ii melequini; unicuique coquorum unum melechini;

unicuique brodariorum³⁰ aliquam benedictionem; notandum quod coci et brodarii debent habere scicas in Pasca et in Nativitate Domini;

unicuique panettariorum duo melechini et pannum quem emerunt pro festo;

unicuique buttiliariorum duo melechini;

marescalco equorum alborum duo melechini et naceum;

ali marescalco duo melechini;

singulis hostiariorum domni pape, quatuor scilicet, ii melechini;

scutiferis, cappellanis, subdiaconis et accolitis de cappella debet comestio duplicari, et in Nativitate Domini similiter;

priori quoque subdiaconorum unam pecudem, et in Nativitate porcastrum unum;

marescalcis vero et aliis de familia dat camerarius pro voluntate sua. Veruntamen marescalci debent habere unum porcum, et in Pasca pecudem unam. Notandum vero quod marescalci debent, quando vadunt ad herbas vel paleas vel ad fenum, habere mistum et furcas. Sciendum quoque quod cancellarie debet duplicari comestio in istis duobus diebus, et in Nativitate Domini similiter.

a) Cod. Cospalarii.

a) Cod. cambitori.

[XXXIV.] *Quid debeat habere et facere magister senescalcus.*

[58]. Senescalcus major, qui servit domino pape in coronatione, videlicet in Pascha et in Nativitate Domini, et in consecratioe domini pape, debet habere unam scutellam argenteam trium marcarum et dimidie in singulis predictis festivitatibus, seu coronacionibus, et debet recipere victualia pro quindecim hominibus unoquoque die coronacionis; et debet comedere in panettaria cum sociis suis, antequam dominus papa redeat a missa; et debet recipere a pincerna unam aquaritiam clareti, et unam vini; et debet habere ad domum suam sex capita pororum parata, et sex aquaricolas clareti unoquoque die coronacionis; et debet habere in unaquaque coronatione medietatem sepi, et medietatem de omnibus coriis bestiarum que veniunt in ensenii domni pape, dum festum duraverit.

[XXXV.] *Quid debet habere magister pincerna et facere.*

[59]. Magister pincerna, qui domino pape in die coronacionis sue ad mensam servit, debet habere cuppam unam trium marcarum et dimidie argenti. Ipse vero pincerna debet eadem die dare butticulariis cotidianariis domni pape zonam unam de serico; debet etiam comedere antequam dominus papa veniat de missa, pro quindecim sociis comeditionem accipiens, et debet habere sex capita porcina aplata et sex aquaricias clareti que ad domum suam transmittit, et in comeditione sua unam aquariciam clareti et aliam vini; et in die Pasche et die Lune post Pasca, post vesperas ad sanctum Johannem in Fonte debet habere unum barile plenum vino, et unam bonam aquariciam plenam clareto, ut det domino pape et omnibus astantibus.

[XXXVI.] *Quid debent senatores habere.*

[60]. Senatores, quando comedunt, debent habere saumam medianam vini, et medianam clareti in unaquaque die coronacionis; etiam datur toalea, ubi comedunt, a panettariis; et postmodum redditur ipsis. Pro quadraginta comeditionem recipiunt unaquaque die coronacionis.

[XXXVII.] *[Quid debet habere prefectus urbis.]*

[61]. Prefectus urbis debet habere in comeditione pro

quindecim sociis, et barile unum ferratum clareti et aliud vini.

[XXXVIII.] *Quid debet dominus papa facere in sabbato sequenti post Pascha.*

[62]. Sabbato in albis statio est apud sanctum Johannem Lateranensem, ubi cum dominus papa eadem die celebrat missarum sollempnia et *Agnus Dei* cantatur a primicerio et scola cantorum, ipse dominus papa distribuit agnos confectos crismate et cera per episcopos, cardinales, et alios, tam clericos, quam laicos, hac ratione, ut sicut filii Israel in Egypto positi precepto Domini de sanguine immaculati agni in liminibus dormorum scripserunt hoc signum τ T, ne ab Angelo percuterentur; ita et nos de sanguine passionis immaculata agni Christi debemus hoc signum scribere in limine dormorum nostrorum per fidem, ne a diabolo et a viis percutiamur, et a potestate diaboli liberemur; vel propter infantes noviter baptizatos in ecclesia, deponentes veterem tunicam, qui adiungunt Alleluia, id est gloriam beatitudinis celestis patrie; vel quia quicunque habebit de cera predictorum agnorum, et ex ea crucem in domo suo habuerit vel secum portaverit, non ledetur ab aliquo fantastico spiritu vel a tonitruo. Et notandum quod acoliti domini pape predictos agnos debent facere, ab altare sancti Petri x libras cero recipientes et presentare domino pape hora supradicta. Debent etiam de predictis agnis Dei plenam scutellam argenteam domino pape, dum comedit, presentare, et aliam camerario familie distribuendam.

[XXXIX.] *Qualiter dominus papa pergit in letania majori in festo sancti Marci.*

[63]. In festo sancti Marci, letania majori scilicet, dominus papa descendit cum episcopis, cardinalibus universis, et aliis ordinibus ad ecclesiam Lateranensem; ubi veniens post altare et cantata tertia, induunt se omnes planetis; et excalciati ordinantur in processione ab archidiacono et subdiacono basilice, priore scilicet subdiaconorum. habentibus in manibus ferulas, ut superius in aliis processionibus est notatum, primicerio presente cum sua scola, et suum officium exercente, sicut convenit in collecta; sicque processionaliter ecclesiam exunt, cruce sancti Laurentii foris murum precedente et deinde cruce sancte Marie majoris, que de consuetudine diei tali ad ecclesiam Lateranensem debet afferri; tertia fertur crux ejusdem ecclesie Lateranensis. Post has vero crux cotidiana

a) *Omnis codex sed spatium vacuum reticulum est.*

domini papae, si eadem feruntur ordinate usque ad sanctum Marcius.

[64]. Cum autem dominus papa venerit cum processione ad ecclesiam sancti Clementis, ibi quiescit in lecto, superposito tapeto et herbis circumquaque positis, que tamen fiunt a clericis ejusdem ecclesie sancti Clementis. Postquam vero quieterit, surgens vadit predicto modo usque ad ecclesiam sancte Marie Nove, ubi dum predicto modo quiescit, unus de scola Crucis cantat letaniam. Cantata autem letania surgens pergit prefato modo usque ad ecclesiam sancti Marci, ubi, sicut superiori scriptum est, requiescit. Et postquam pausaverit, surgit et memorato modo incedit usque ad locum qui Parrion nuncupatur, cruce sancti Petri, que de consuetudine ipsa die apud sanctum Marcum debet afferri, post crucem sancti Laurentii et ante crucem sancte Marie majoris in ordine procedente. Ibi autem dominus papa prefato modo quiescit, et post quietem incedit, sicut premissum est, usque ad pontem sancti Petri; ibique modo prelibato quiescit, et ab illo loco surgens pretaxato modo incedit usque locum qui dicitur Cortina; et quiescit lecto ibi a scola virgariorum predicto modo aptato; surgensque accedit ad gradus ecclesie sancti Petri; et super gradibus vergens faciem ad orientem, primitus intrat ecclesiam, primicerio cum scola cantorum *Te Deum laudamus* cantante. Factaque oratione post *Te Deum laudamus* super³¹ rota in introitum quasi ecclesie, pergit ad secretarium, et abluit pedibus ibi induitus sicut moris est et alibi scriptum, ad altare pro missa cantanda accedit.

[65]. Notandum siquidem quod unus de subdiaconis et altera de acolitis, juxta dispositionem^a prioris basilice, debent ire summo mane apud sanctum Petrum, et ibi cum uno de scriariis existentes scribere universa nomina ecclesiarum que cum crucibus ad eamdem ecclesiam venerunt in processione. Sciendo preterea quod unaqueque ecclesia que eadem die pergit processionaliter apud sanctum Petrum, presbyterium habet de xxv libris den. que de altari sancti Petri propter hoc accipiuntur. Universi³² vero mitrati quadraginta solidos in presbyterio, qui similiter de predicto altari habentur et inter omnes equali proportionis libramine dividuntur. Item cardinales mitrati solummodo, cum primicerio et scola sua cantorum et subdiaconis et scola Crucis et acolitis, x solidos habent eadem die de prefato altari, qui taliter dividuntur a priori diacono

cardinali, in cuius manu traduntur. Dat itaque in primis presbyteris cardinalibus xxii denarios, deinde diaconis cardinalibus xxii denarios, postea subdiaconis xxii denarios, primicerio postmodum cum scola xxii denarios, scole vero crucis xxii denarios, ultimo acolitis x denarios. Ad hoc dominus papa habet xl solidos eodem die, et de eodem loco. Et notandum quod in omni statione apud sanctum Petrum habet dominus papa xl solidos de altari, quando celebrat missam; predicti etiam cardinales, subdiaconi, primicerius cum scola cantorum, scola Crucis et acoliti, prefatos x solidos sic divisos. In omni statione, etiamsi dominus papa non interfuerit et aliquis cardinalis celebraverit ibi, de eodem altari debent habere. Si vero dominus papa extra urbem fuerit, et vicarius vel aliquis cardinalis seu aliquis extraneus episcopus de mandato domini pape interfuerit, et ibi divina celebravit, similiter debent de eodem loco x solidi dari, et ille qui tunc, sicut dixi, de mandato domini pape celebraverit, xl solidos recipit de ipso altari, quos dominus papa reciperet, si tunc celebraret divina. Prescripti vero xl solidi qui mitratis dantur, etiamsi dominus papa fuerit extra urbem, de eodem loco ipsis, si interfuerint, exhibentur. Si autem in urbe fuerit, et non perrexerit in processione seu celebraverit, nichilominus habent. Clerici tamen urbis semper habent suprascriptas xxv libras, sive dominus papa sit in urbe vel extra, seu cantaverit aut non; que distribuantur ut inferius subscriptur.

[66]. Hoc siquidem est nullatenus pretermittendum, quod si forte ex quo tollea exponitur a cappellani super altare, aliquid oblatum ferit pape, ipsorum capellanorum est, nullo alio cum ipsis participante: et ita durat, donec ad altare pro missa cantanda dominus papa accedat. Quicquid vero postquam dominus papa accesserit ad altare, donec idem pronuntiaverit *Ite missa est*, super altare oblatum fuerit, sic dividitur. In primis dantur marescalcis xii denarii. — Et notandum quod in omni statione in qua dominus papa celebraet divina apud sanctum Petrum, tantumdem debent habere. In omnibus etiam aliis statuibus aliarum ecclesiarum, ubi dominus papa celebrat divina, de oblationibus altaris, seu que fiunt post evangelium domino pape, predictis marescalcis dantur sex denarii. Quod si forte contigeret oblationem aliquam non esse, nisi illam que debet esse mapulariorum, marescalci ipsi de eadem oblatione sex denarios habent. Si vero oblatio non affuerit, elemosinarius dat eis de elemosina sex denarios. Quotienscumque dominus papa cantat, et quocunque loco cantat, quando non est sta-

a) Cod. depositionem.

tio, debet eisdem marescalcis elemosinarius de elimosina dare. — Datis xii denariis^a marescalcis, sicut dictum est superius, datur mellor moneta primicerio, deinde de residuo datur sexta pars primicerio et scole cantorum: relique vero partis medietas datur cardinalibus diaconis et subdiaconis, alia vero medietas solummodo cappellani. Missa vero de more cantata, dominos papa revertitur ad palatum. Si autem cameralius voluerit, distribuet viginti quinque libras, presbyterium supradictum. Sin autem, priori basilice et rectoribus urbis distribuendum committet, illis qui interfuerant ad scribendum adjunctis.

[67]. De isto presbiterio dantur³³:

in primis sancto Petro xx sol.
sancto Johanni Lateranensi v sol.
sancte Marie majori v sol.
sancto Laurentio foris murum v sol.
unicuique cardinalatum in sol., illis exceptis qui
qui lectos³⁴ supradictos in processione parant,
propter hoc xii den. amplius habent.
unicuique diaconi ii sol., excepta sancta Maria
Nova, que pro lecto ultra xii den. habet, et excepit ecclesia sancti Theodori, que pro lancia³⁵
debet habere xii provenientes ultra.
unicuique monasterio extra urbem iii sol.

Istis autem monasteriis in urbe dantur in sol.:

monasterio sancti Cesarii,
monasterio sancte Agathes,
monasterio Panisperne,
monasterio de Pallaria,
monasterio sancti Cosme trans Tyberim,
monasterio sancti Silvestri in capite,
monasterio Capitolii,
monasterio sancti Alexi,
monasterio sancte Sabae,
monasterio clivus Cauri,
monasterio sancti Basilii,
monasterio sancte Crncis,
sancte Marie in monasterio.

Istis vero monasteriis et ecclesiis ii sol.:

monasterio Julie,
monasterio sancte Bibiane,
monasterio Campi Martis,
monasterio domine Rose,
monasterio Tempoli,
monasterio sancti Johannis porte Latine,
monasterio Maxime,

monasterio Biberatica,
monasterio sancti Thome de Fontibus,
monasterio Mirundi,
monasterio sancte Trinitatis,
monasterio sancti Johannis de Insula,
monasterio sancti Leonis,
monasterio sancti Cesarii monachorum,
monasterio sancti Ciriaci.

Istis ecclesiis xviii den.:

- sancte Marie in Monticello,
- sancti Thome de Fraternitate,
- sancte Martine,
- sancti Triphonis,
- sancte Marie Rotunde,
- sancti Apolinari,
- sancto Celso.

Istis cappellis xii den.:

- santico Vincentio,
- sancto Michaeli,
- sancte Marie in Saxia,
- lecto graduem,
- sancte Marie Synodochio,
- sancte Marie in Catener.,
- Salvatori Campi,
- sancto Paulo Areole,
- sancto Anastasio Areule,
- sancto Kirico,
- sancto Abaciro,
- sancte Marie a Flumine,
- sancto Stephano de Pineal.
- sancto Macuto,
- sancte Marie de Canella,
- sancto Laurentio Piscinule,
- sancto Laurentio de Mundezariis.
- sancte Marie in Petrochia,
- sancte Marie Secundicerii,
- sancto Valentino extra urbem,
- hospitali,
- sancto Blasio de Mercato,
- sancte Marie in Trespadin.

Omnis autem alie ecclesie urbis singulariter debent habere viii den.

[XL.] *De virgariis*³⁶.

[68]. Virgarii x sol. provesios pro lecto habent.

*De scola guidonum*³⁷.

Scole guidonum x sol.

a) denarios cod.

De scrinariis³⁸.

Scrip[tori]i iv sol.

In scriptore, de rectoribus.

Scrip[tori]i xii den.

Rectores Fraternitatis xii sol., qui tamen sibi a paucis retro temporibus hoc usurparerunt. Ipsi etenim licet quandoque, sicut dictum est, presbyterium istud distribuant, non debent aliquid inde recipere, nec etiam scola cantorum, mapulariorum, cubiculariorum, adextratorum, hostiariorum; neque ulla alia scola vel persona, excepto priore subdiaconorum cum acolitis, qui de presbyterio ecclesiarum, quando datur, ut³⁹ supra dictum est recipit manus, prout in antiquis rationibus Innocentii, Eugenii, Adriani, et aliorum plurium Romanorum pontificum scriptum plenarie invenitur.

[XL.I.] *Quid dominus papa facere debeat in Ascensione Domini?.*

[69]. In Ascensione dominus papa pergit ad vespertas apud sanctum Petrum, et ibi debet jacere; omniaque facit et recipit cum camerario et cancellario sicut subscribetur in festivitate et dedicatione. In festo Pentecostes dominus papa pergit ad vespertas ad sanctum Petrum, ibique jacet et omnia facit et recipit cum camerario et cancellario, sicut dicitur in festivitate et dedicatione sancti Petri.

[XLII.] *Quid dominus papa debet facere in nativitate sancti Johannis.*

[70]. In nativitate sancti Johannis descendit dominus papa ad ecclesiam Lateranensem pro vesperris celebrandis cum cardinalibus et scola cantorum et aliis, sicut supradictum est in Assumptione beate Marie, et talem ibi exercet sollempnitatem, tam in vesperris quam in nocte, de consuetudine antiqua, qualem in predicta beate Marie Assumptione, hoc excepto, quod canonici ejusdem ecclesie vigilis domini pape non interest. Cetera vero fiunt omnia sicut in predicto festo beate Marie.

[XLIII.] *Quid dominus papa facere debet in festo sancti Petri.*

[71]. In festivitate beati Petri dominus papa vadit ad ecclesiam cum cardinalibus et scola et aliis, pro celebrandis ibidem vesperris, sicut superius est enarratum; et remaneat ibi, et talem exercet ibi sollempnitatem, tam in vesperris, quam in nocte, qualem in predicta

Assumptione beate Marie; et de faculis in vesperris et nocte, et de mappulariis et scola, et de omniibus aliis. Notandum vero quod dominus papa debet habere duas aquaricias clareti et duas vini statim post vesperram, ut bibat cum cardinalibus et aliis, et duas saumas mortule, et pro implendo saccone domini pape debet habere xviii provenientes; et camerarius debet habere unam aquaritiam clareti; et si cancellarius residet, debet habere aliam aquaritiam; sin autem, dominus papa ipsam habet. Hec omnia de altari sancti Petri accipiuntur. De oblatione vero altaris et pedibus domini pape ita fiet, sicut scriptum est in festo sancti Marci, id est letanie majoris. Hoc autem nullatenus est pretermittendum, quod dominus papa post quartam lectionem vigilia descendit ad arcam altaris, et inde extrahit turribulum cum candela, que alia festivitate ibi a domino papa fuit deposita cum carbonibus et incenso, et postmodum turribulum cum candela simili ibidem remittit⁴⁰.

[XLV.] *Quid debet dominus papa facere in festo beati Pauli.*

[73]. In festivitate beati Pauli dominus papa vadit cum cardinalibus pro ibidem celebrandis vesperris; et cantatis, comedit ibi cum omnibus cardinalibus et cappellanis et aliis ordinibus; et exercet talen ibi sollempnitatem, tam in vesperris quam in nocte, qualem in Assumptione beate Marie est enarratum. Cetera fiunt sicut in predicto festo.

Sciendum est quod in octava sancti Petri omnia fiunt sicut in festo ejusdem sancti Petri, hoc excepto quod dictum est de turribulo.

[XLIV.] *Quid facere debet dominus papa in festo sancti Laurentii.*

[72]. In festivitate beati Laurentii dominus papa vadit ad vesperram cum omnibus ordinibus, sicut supradictum est in Assumptione beate Marie, et talem ibi exercet sollempnitatem tam in vesperris quam in nocte de consuetudine antiqua qualem in predicta Assumptione beate Marie, excepto quod primicerius cum scola non interest. Cetera vero fiunt omnia sicut in predicto festo beate Marie.

[XLVI.] *Quid dominus papa facere debet in Exaltatione sancte Crucis.*

[74]. In Exaltatione sancte Crucis, mense septembri scilicet, dominus papa cum cardinalibus intrat basi-

licam sancti Laurentii in manu; ubi trahens reliquias apostolorum Petri et Pauli et lignum sancte Crucis, et osculans, porrigit eas cardinali deferendas ad ecclesiam sancti Silvestri (et^a dominus papa cantat *Te Deum laudamus* cum cardinalibus in basilica et cappellanis; primicerius cum scola extra basilicam sancti Silvestri stant, cantantes antiphonas de laudibus cum psalmis et *Benedictus*; et dominus papa dicit orationem), ubi ante portam tabula quadam ab hostiariis posita et mappis sive toalleis honorabiliter, sicut convenit, cooperata, deponunt reliquias ipsas; et adoratis ipsis primitus a papa et cardinalibus, adorantur postmodum ab omni populo in eodem loco. Et interim prima diei a papa et cardinalibus ibidem cantatur; et postquam adoraverint, dominus papa et cardinales ibidem parati prout supra dictum est in aliis processionibus, junioribus presbyterorum cardinalium reliquias^b ipsas portantibus descendunt^c per gradus scale; et sic per viam communem pergunt processionaliter usque ad ecclesiam sancti Johannis Lateranensis.

[75]. Notandum quod canonici Lateranenses veniunt obviam domino pape usque ad gradus scale cum cruce. Primicerio cum scola cantorum cantante r[esponsoriu]m et reliquiis a portatoribus super altare positis, dominus papa pergit ad secretarium et cantat tertiam; et induitus pergit ad altare, et celebrat divina. Et post celebrationem cum reliquiis revertitur ad basilicam per palatium. Et notandum, quod dominus papa et cardinales in omnibus aliis processionibus, preter istam, pedibus excalciatis incedunt. Sciendum etiam quod hec processio tantum fit in hac die, et non in Inventione ejusdem sancte Crucis, que est iu mense maii.

[XLVII.] *Quid dominus papa faciat in dedicatione ecclesiastarum Petri et Pauli.*

[76]. In dedicatione ecclesiastarum Petri et Pauli dominus papa vadit cum cardinalibus ad vesperas ad ecclesiam sancti Petri. Quibus cantatis, dominus papa ibi remanet atque jacet, et in propria persona debet in nocte cantandis vigilis interesse; et talem ibi exercet sollempnitatem, tam in vesperis quam in nocte, quemad in predicta Assumptione gloriose virginis Marie; hoc addito, quod dominus papa debet habere de altari duas aquaricias claret, et duas vini; et unam camerarius,

et quartam cancellarius. De oblatione vero altaris et pedibus domini ita fieri sicut scriptum est in festivitate sancti Marci. Et debet habere sex fascios mortuole pro camera sua dominus papa et quatuor pro camera sua camerarius, et xviii denarios pro implendo saccone domini pape; et iii solidos pro lignis in camera domini pape; et, sicut premissum est in festo ejusdem sancti Petri, accipientur omnia hec de altari.

LVIII. — QUOMODO DEBEAT SUMMUS PONTIFEX ELIGI; ET SIVE ELIGATUR IN URBE, SEU ELECTUS ET CONSECRATUS, VEL ELECTUS ET NON CONSECRATUS AD URBEM ACCEDAT, QUID FACIENDUM POSTMODUM SIT^d.

[XLVIII. 77]. Mortuo Romano pontifice et sepulto, omnes cardinales ad propria revertuntur secundum antiquam [consuetudinem]. Secunda vero die convenient in ecclesia, et missa mortuorum cantata, omnes similiter secundum consuetudinem antiquam recedunt. Tertia autem die iterum omnes in ecclesia congregati et missa sancti Spiritus ibidem primitus celebrata, tractant de electione; et per scrutatum omnium cardinalium voluntate ab aliquibus de ipsis, in quem major et melior pars converterit cardinalium prior diaconorum ipsum de pluviali rubro annuat, et eidem electo nomen imponeat; ipsumque deinde duo de maioribus cardinalibus adextrant usque ad altare, ubi prostratus adorat, primicerio cum scola cantorum et cardinalibus cantantibus *Te Deum laudamus*. Quo facto, ab episcopis cardinalibus ad sedem ducitur post altare, et in ea, ut dignum est, collocatur. In qua dum sedet electus, recipit omnes episcopos et cardinales et quos sibi placuerit ad pedes, postmodum ad osculum pacis.

[78]. Surgensque de sede ducitur a cardinalibus ad sedem lapideam, per porticum, que sedes dicitur stercorea, que est ante porticum basilice Salvatoris patriarchatus Lateranensis; et in ea eundem electum ipsi cardinales honorifice ponunt, ut vere dicatur: *Suscitans de pulvere egenum, et de stercore erigens pauperem, ut sedeat cum principibus, et solium glorie teneat*. Post aliquantulum horam, stans juxta eamdem sedem electus accipit de gremio camerarii tres pugillatas denariorum, et proicit dicens: *Argentum et aurum non est mihi ad delectationem; quod autem haleo, hoc tibi do*. Tunc autem accipit ipsum electum prior basilice^e Salvatoris patriarchatus Lateranensis, cum uno de cardinalibus vel uno de fratribus suis. Venientibus autem per eundem porticum juxta ipsam basilicam Salvatoris adclamatur: *Domnum Celestimum sanctius*

a) *Glossema.*

b) reliquiis ipsis cod.

c) ascendunt cod.

Patrum leg. Sieque ducitur ab illis usque ad gradus porte, que videlicet porta est introitus palatii venientibus de ecclesia ad palatium ipsum; ibique judices cumdene electum accipientes, ducunt eum per palatium usque ad basilicam sancti Silvestri.

[79]. Ubi veio ventum estante basilicam ipsam, super cupus arcum, qui sustentatur de duabus columpnis porfiriticis, est ymago quedam Salvatoris que a quodam Judeo perussa olim in fronte san. uinem emisit, sicut hodie cernitur, idem electus sedet ad dexteram in sede porfiritica, ubi prior basilice sancti Laurentii de palatio dat ei ferulam, que est signum regiminis et correctionis, et claves ipsius basilice et sacri Lateranensis palatii; quia specialiter Petro principi apostolorum data est potestas claudendi et aperiendi, et ligandi atque solvendi, et per ipsum apostolum omnibus Romanis pontificibus. Et cum ipsa ferula et clavibus accedit ad alteram seleni similem et ejusdem lapidis; et tunc reddit eidem priori tam ferulam quam et ipsas claves. In qua dum aliquantula mora pausat, cingitur ab eodem priore zona rubra de serico, in qua dependet bursa purpurea, in qua sunt xii sigilla pretiosorum lapidum et muscus. Qui siquidem electus illis duabus sedibus sic sedere debet, ac si videatur inter duos lectulos jacere, id est ut accumbat inter principia apostolorum Petri primatum, et Pauli doctoris gentium predicationem. In zona notatur continentia castitatis, in bursa gazophylacium, quo pauperes Christi nutriantur et vidue. In xii sigillis xii apostolorum potestas designatur; muscus includitur ad percipiendum odorem, ut ait apostolus: *Christi bonus odor sumus Deo.* In qua secunda sede dum seder electus, recipit omnes officiales palatii ad pedes, et postea ad osculum. Et deinde sedens ibidem recipit de manu camerarii denarios argenteos valentes x sol. provenientes et proicit eos super populum; hoc facit tertio, dicendo: *Dispersit, dedit pauperibus, justitia eius manet in seculum seculi.*

[80]. Istis peractis, ducitur per ipsam porticum sub yconas Apostolorum, que per mare Romanam venerunt nullo ductore, et intrat basilicam sancti Laurentii, in quam postquam peregerit prolixam ante proprium et speciale altare orationem, pergit ad papalem cameram; ubi cum pro sua voluntate pausaverit, pergit ad mensam.

[81]. Post hec autem in proxima die dominica electus cum omnibus ordinibus sacri palatii et nobilibus Ro-

manis valid ad ecclesiam beati Petri, et [ad] altare majus, prout in ordine continetur, ab episcopo Hostiensi specialiter et aliis episcopis de curia consecratur; hoc addito, quod si forte episcopus Hostiensis presens non fuerit, archipresbyter Hostiensis seu Velletriensis interesse debet consecrationi. Quia consecratio finita, prior sancti Laurentii sacri palatii ponit pallium super altare, quod ipse prior propria manu debet parare; et statim archidiaconus cum secunda diacono dant in manu pontificis, et solus archidiaconus dicit pontifici: *Accipe pallium, plenitudinem scilicet pontificalis officii, ad honorem omnipotentis Iei et gloriissime virginis ejus Genitricis, et beatorum apostolorum Petri et Pauli et sancte Romane ecclesie,* et uichil aliud. Statinque ipse archidiaconus cum priore basilicario aptat idem pallium super pontificem, intromissis spinulis aureis tribus, ante et retro et sinistro latere, in capite quarum sunt innixi tres iacuthini lapides; et sic ornatus accedit pontifex ad altare, et ibi celebrat honorifice missam. Et notandum quod laudes ab archidiacono cum cardinalibus, subdiaconi et scrinariis, epistola latina cum greca, et evangelium latinum cum greco, et omnes alie sollempnitates tunc flunt, sicut in feria secunda post Pascha.

[82]. Missa autem celebrata, revertitur ad palatium coronatus cum processione et honore arcuum, representatione legis a Judeis, et turribulorum a clericis Romanis, et iactibus totidem et tanta quantitate factis, sicut in predicta secunda feria post Pascha. Scindumque quod cardinales omnes, greci, primicerius cum scola cantorum, prefectus, senatores, judices et advocati, scrinarii, prefecti navales, scola Crutium et cancellarii tale presbyterium et taliter datum accipiunt quale in die Pasche superiorius nominatura recipiunt; subdiaconi autem singuli singulos melequinos habent, quod tamen non fit in aliqua predictarum sollempnitatum. Non dantur etenim eis, sicut ibidem scriptum plenus inventur, etiam si xxv vel amplius essent, nisi xii melequini. Universe etiam scole palatii, clerici Romaui pro turribulisi, Judei pro representatione legis, arcus, tale presbyterium recipiunt et taliter, quale datur in coronationibus omnibus aliis domini pape. Pincerna insuper et marescalcus tam de comestione, quam de aliis donariis remunerantur similiter, excepto quod capita porcorum aptata non habent, neque claretum. Familia quoque et curiae presbyterium habent juxta camerarii voluntatem.

[83]. Si vero electio facta est in ecclesia sancti Petri, post nominationem ducitur electus a duobus cardinalibus cantando *Te Deum laudamus* ad altare; ubi prostra-

tus postquam adoraverit, ponitur in sede post altare, et ibi episcopos et cardinales et quos sibi placherit, recipit ad pedes et postmodum ad osculum pacis. Et proxima die dominica sequenti consecratur ibidem, cantata missa cum sollempnitatis superioris nominatis; et coronatus revertitur ad palatum, factis omnibus aliis, sicut est superioris per ordinem enarratum. Antequam autem intret palatum, descendit ad sedem stercoratam, ibique sedens, prout moris est, et faciens jactum ter replicatum, sicut superioris dictum est, accipitur a cardinalibus, et ducitur per porticum ipsum ad ecclesiam basilice Lateranensis; et ascendens sedem post altare, recipit canonicos ejusdem ecclesie ad pedes et deinde ad osculum pacis. Quo facto, pergit per palatum usque ad sedes sancti Silvestri; ibique sederit, et facit omnia in eodem loco et in antea, sicut dictum est superioris ordinatum.

[84]. Si autem extra urbem fuerit electus et non consecratus, omnia fiunt ordine supradicto, sive fiat descensus et consecratio ejusdem electi in ecclesia sancti Petri, seu in ecclesia Lateranensi idem electus descendat.

Quod si electus et consecratus fuerit extra urbem et a parte Lateranensi venerit ad urbem, omnes clerici Romani occurruint ei extra urbem induiti, cum crucibus et turribus in processione; et sic intrat ecclesiam Lateranensem, et fiunt alia omnia sicut superioris est narratum: hoc excepto, quod cum descendenterit ad sedem stercoratam et per porticum vadens ecclesiam Lateranensem intraverit, non statim ascendit ad altare seu ad sedem; sed veniens inferius in choro majori ante crucis, finito *Te Deum laudamus*, dicit: *Adjutorium nostrum in nomine Domini, etc. Sit nomen Domini, etc. Benedictio Dei omnipotentis, Patris et Filii et Spiritus sancti descendat super vos et maneat semper*. Hoc facto, ducitur ad altare, et prostratus orat. Qui postquam oraverit, sedem majorem ascendit, et ibi canonicos ejusdem ecclesie ad pedes recipit et ad osculum pacis.

Si vero descendenterit ad ecclesiam sancti Petri consecratus, omnia fiunt sicut in ecclesiam Lateranensem; hoc excepto, quod ibi non est sedes stercorata. Et proxima die sequenti, celebrata missa, non coronatus revertitur ad palatum. Antequam intret ecclesiam, descendit ad sedem stercoratam, ibique sedens, prout moris est, et faciens jactum, sicut superioris est enarratum, accipitur a priore Lateranensi et cum uno cardinali, et ducitur per porticum ad ecclesiam; et omnia facit sicut superioris est denotatum.

[85]. Scindendum vero quod presbyterium scolarum

non ita datur sicut fuisset consecratus in urbe. De presbyterio enim eorum tunc medietas ressecatur, exceptis Iudeis et clericis urbis et adextratoribus. Preterea senatores urbis dominum papam debent adextrare, sive venerit consecratus, sive non consecratus, a porta civitatis usque ad locum ubi fuerit descensus, sive descendenterit ad ecclesiam Lateranensem, sive ad ecclesiam beati Petri; in remuneratione cuius servitii xl solidos pro equo debent habere. Veruntamen scola adextrorum debent habere xx solidos.

LXVIII. — JURAMENTUM QUOD SENATOR URBIS FACIT DOMINO PAPE ⁴³.

[86]. Ego .. urbis Rome senator ab hac hora in antea fidelis ero tibi domino meo pape Clementi. Non ero in facto, neque in consilio, neque in consensu, ut perdas vitam, aut membrum, aut capiaris mala captio. Consilium quod michi credes per te, vel litteras aut nuntium, me sciente ad dampnum tuum nulli pandam. Tuum certum dampnum si scivero, pro posse meo illud impediам. Quod si per me impide non potero, quam citius potero illud tibi significabo per meipsum, vel litteras aut nuntium, seu tali personae de qua pro certo credam, quod illud tibi debeat fideliter intimare. Papatum Romanum et regalia beati Petri que habes ad retinendum et defendendum, que vero non habes ad recuperandum et recuperata ad retinendum et defendendum, contra omnes homines adjutor ero secundum posse ac scire meum; nominatum autem Sanctum Petrum, urbem Romanam, civitatem Leonianam, Transtiberim, Insulam, castellum Crescentii, sanctam Mariam Rotundam, senatum, monetam, honores et dignitates urbis, Portum, Hostiam, et tenimentum Tusculani, et generaliter omnia regalia intra urbem et extra. Cardinalibus, familis tuis et eorum, venientibus ad Romanam ecclesiam, morantibus apud eam et recedentibus ab ea, plenam et veram securitatem prestabo. Hec omnia juro me observaturum bona fide. Sic me Deus adjuvet et hec sancta evangelia.

LXIX. — DE PROGRURATIONE ⁴⁴ QUE DATER CURIE ROMANE.

[87]. Cum datur procuratio, si fuerit cancellarius de parte cardinalium, recipiat pro duobus cardinalibus, sive in denariis, sive in viciualibus detur.

LXI. — DE PROCURATIONE QUE DATUR PAPE ET CARDINALIBUS.

Si vero non fuerit cancellarius, de tota procuratione
communiter de parte domini pape et cardinalium pro

duobus cardinalibus cancellaria recipiat, si detur in
victualibus. Sed si detur in denariis, tunc cancellaria
pro uno tantum cardinali recipiat, sed de parte tan-
tummodo card[inalium].

NOTES EXPLICATIVES

1. *cantite tuba]* Quatrième dimanche de l'Avent ; la station est, en effet, à l'église des Saints-Apôtres. Il est singulier que ce dimanche soit indiqué ici comme jour de fête, où le pape, par exception, bien qu'on fût en Avent, portait la mitre dorée. On attendrait plutôt le troisième dimanche (*Gaudete*), célébré avec beaucoup de pompe dans la basilique de Saint-Pierre. Albinus n'a pas cette particularité.

2. *prior card. s. Laurentij]* Saint-Laurent hors les murs n'était pas un titre cardinalice, mais une basilique patriarcale, c'est-à-dire papale, desservie par les sept cardinaux-prêtres de Sainte-Praxède, Saint-Pierre *ad Vincula*, Saint-Laurent *in Lucina*, Sainte-Croix, Saint-Étienne au Céleste, SS. Jean et Paul, SS. Quatre-Couronnés. Il s'agit ici du doyen de ces sept cardinaux.

3. Benoît donne aussi, à propos du jour de Noël, un tarif des gratifications distribuées en cette fête et le dimanche de Pâques. Dans sa liste, les grands dignitaires laiques ont le pas sur les cardinaux et autres clercs. En tête vient le préfet, puis le primiceri et les autres *judices*. Après eux, les évêques (cardinaux-évêques) et les cardinaux (prêtres et diacones), chacun de ces deux groupes ayant son prieur spécial. Suit la *schola cantorum* avec son primiceri et son secondicier, puis les sous-diacones de basilique, dont le plus qualifié porte le titre de *prior basilicarius*; puis les sous-diacones régionales, avec un prieur, et enfin les acolytes. Ici s'arrête l'énumération du clergé. En dernier lieu viennent les *delegarii*, les *serinarii*, les *majorentes* et les *dracunarii*. Albinus (installation du pape) est dans la même tradition, sauf qu'il distingue les trois ordres de cardinaux et connaît déjà les chapelains du pape. Cencius commence par les cardinaux, qu'il distingue aussi en trois ordres, chacun pourvu de son prieur. Dans cette partie de la liste, il intercale comme possibles les archevêques, évêques et abbés mitrés qui seraient de passage à Rome, et le diacon grec. Puis viennent les sous-diacones avec leur étab-*major* en tête, c'est-à-dire le primiceri de la *schola cantorum* et le prieur des basilicaires. Le sous-diacon grec est placé ici, puis viennent les deux *scholae* des chanteurs et de la Croix (sous-diacones régionales) et enfin les chapelains du pape. Les acolytes sont omis. Suivent les dignitaires laïques : le préfet, les sénateurs, ceux-ci nouveaux, et les juges avec leur prieur, lequel correspond à l'ancien primiceri. A leur suite, on trouve les *advocati*, les *serinarii*, les *delegarii*. Les premiers ont succédé aux anciens *defensores*; des *majorentes* et des *dracunarii*, il n'est pas question ici.

4. *basilica Leonis pape III]* Sur cette grande salle, appelée aussi *Casa major*, v. L. P., t. II, p. 31 et 35, note 14.

5. *in basilicā* On voit par Albinus qu'il s'agit ici de la basilique Saint-Laurent (*Sancta Sanctorum*), c'est-à-dire la chapelle principale du palais, celle dont les sous-diacones basilicaires portaient leur nom.

6. *ordinati in eundem]* De cette description ressort l'ordre suivant observé dans les cortèges pontificaux :

Croix papale, portée par le plus jeune des sous-diacones basilicaires;

un cheval de rechange pour le pape;
les douze bannières des régions romaines, portées par les *dracunarii*;

les deux préfets maritimes;

les archevêques et évêques étrangers;

les abbés romains;

les cardinaux-évêques;

les cardinaux-prêtres;

les avoués de curie (*defensores*);

les notaires pontificaux;

le diacon et le sous-diacon grecs;

les chantres de la chapelle;

les sous-diacones régionales;

les sous-diacones basilicaires;

le primiceri des chantres;

le prieur des basilicaires;

les cardinaux-diacones;

l'archidiacon;

le pape, près de qui se tient le prieur des régionales;

le préfet et les sept juges palatins.

7. *ad portam ipsius ecclesie]* On distingue ici entre la porte de l'atrium et la porte de la basilique; le pape ne marchait tout à fait pieds nus que la distance entre ces deux portes, c'est-à-dire la largeur de la cour.

8. *qui restant*] Ce *qui restant* n'est pas justifié. Cencius aura cru avoir indiqué la dépense totale pour ces matines; en réalité, il ne l'a point fait.

9. *et intral lectum]* Il est singulier que Cencius ne dise pas un mot de la grande procession nocturne qui avait lieu à ce moment.

10. Mabillon insère ici cinq paragraphes (21-25) qui manquent dans nos manuscrits du *Liber Censuum* et qui manquent aussi dans les siens, sauf un manuscrit de Paris : *In solo codice regio inventimus*. Ils contiennent une description des

cérémonies du dimanche des Rameaux et du mercredi saint.

11. *eccliam s. Thomae*] La chapelle Saint-Thomas, qui servait de sacristie à la basilique de Latran comme la chapelle Saint-Grégoire à la basilique de Saint-Pierre, était située à l'extrême sud du narthex.

12. *sciendam-balsani*] Nous avons évidemment ici une glose marginale introduite dans le texte.

13. *in libro pape Gelasii*] Le sacramentaire gélasien est d'un temps où l'on ne chantait pas encore le symbole à la messe. Je ne sais à quel « livre de Gélase » l'*Ordo* se réfère ici.

14. *Hyrenaei*] Cette citation de saint Irénée fait bien l'effet d'une glose marginale. Il en est de même des mots *cantatur* — *absque osculo*, qui font évidemment double emploi avec ce qui précède.

15. *b-vant mensam*] Sous l'autel du Latran se trouvait (il y est encore) un très ancien coffre à reliques où se conservaient alors des objets sacrés d'authenticité fort contestable. Jean Diacon, *de eccl. Later.*, c. 3, en donne le catalogue, où figurent, entre autres, les deux ampoules mentionnées ici. Le coffre lui-même passe pour avoir servi d'autel à saint Pierre et à ses premiers successeurs. On voit, par cette description, qui figure déjà dans l'*Ordo* de Benoît, qu'il servait en tout cas d'autel pour la messe du jeudi saint.

16. *ad basilicam Zacharie*] Le manuscrit de Benoît qui a servi à l'édition de Mabillon remplace le nom de Zacharie par celui de Théodore. La basilique portait en effet les deux noms. Sur cette basilique, v. *L. P.*, t. I, p. 331, n. 11; p. 371, 432, 479.

17. *e. s. Paneratii*] Cette église, maintenant disparue, s'élevait à peu près où est maintenant le chœur des chanoines.

18. *basilica s. Gregorii*] Vestibule de la chapelle Saint-Laurent.

19. *Cubitorum*] Ce lieu paraît bien être la salle des onze *accubita*, construite comme la *basilica Leoniana* par Léon III (*L. P.*, t. II, p. 40 et 40, note 52). C'était une salle de festin supplémentaire. Il est clair que le pape n'aurait pu traiter dans la basilique un *triclinium* de Léon III tous les dignitaires et toutes les corporations que l'usage lui donnait pour convives aux jours de grande fête (*coronationes*). On en va voir l'énumération. Après une courte apparition dans la salle des *accubita*, il revenait au *triclinium* proprement dit, où ne prenaient place que les personnes les plus qualifiées.

20. En lettres grecques :

Ἵστηξ ἵσθιν ἡμῖν στάλερον ἀναδίδειται,
Ἥστηξ κανόν, ἄριον,
Ἥστηξ ματικόν
Ἥστηξ πανεβέβαμον,
Ἥστηξ Χριστοῦ τοῦ ἡγεμονοῦ,
Ἥστηξ αὔρων,
Ἥστηξ μέγα,
Ἥστηξ τῶν πιστῶν,
Ἥστηξ τὰς πῦτας ἡμῖν τοῦ παρεδείπονού ἐνοίξαν,
Ἥστηξ πάντας ἀνεπέσσοντο βροτούς.
Κανόν πάντας Αγριτὶ ψῆλον.

21. *Sed hodie...]* Cencius paraît distinguer cette salle de celle qui avait servi la veille. Ce ne doit être qu'une apparence.

22. Cette description de l'*Ordo* papal est difficile à suivre dans tous ses détails. Déjà au temps de Cencius, qui l'a transcrit dans quelle, et non point redigée, bien des dénominations avaient changé. On reconnaît cependant les points principaux. Après avoir descendu les degrés de Saint-Pierre, le cortège traverse la *Cortina*, c'est-à-dire la place qui s'étendait en avant. La se trouveut l'église Saint-Grégoire, souvent mentionnée depuis le huitième siècle (*L. P.*, t. I, p. 50c). Plus loin, commençait le portique, tout près de Sainte-Marie des *Virgini*, appelée aussi *in agro Portici et in pro Capitale*. Le long de ce portique, tout le direction s'est donc par le *Borgo vecchio* actuel, on rencontrait un marché aux poissons, *ad pisces*, près de l'église Saint-Laurent *in Pisibus*, qui existe encore. La fontaine moderne de la place Srossi avallait à peut-être succéder à celle qui est marquée ensuite. Le château de Crescenzius (Saint-Ange), le pont, l'église Saint-Côme sont bien connus. Les maisons suivantes devaient être alignées comme la rue actuelle des *Banchi vecchi*; on suivait cette direction jusqu'à Saint-Etienne *in Piscina*; là-dessus, p. 283, n. 120 se trouvait le palais de Chromatinus (*domus Marmitri*), où les juifs saluaient le pape; près de là sans doute s'élevait la tour d'Eustache Serpetri, *in capite Parionis*, d'où l'on jetait de la monnaie au peuple. Puis, par la via del Pellegrino, la place actuelle de S. Pantaleo, la via della Valle (corso Vittorio Emanuele), on atteignait la *via de Caecilia*, dans la région Pinea. Cette rue, orientée nord-sud, joignait à S. Lucia de Gimnasi la via delle Botteghe Oscure, où se trouvaient le lieu dit Amygdala et l'église Saint-Laurent *pensis*. Le portique de Saint-Marc continuait cette ligne. L'angle des Quatre Colonnes était sans doute le coin où l'on tournait pour s'engager dans le *clivus Argentarius*; là était *Marforius* (Marforio). *L'arvis de Miranda* correspond à l'*arcus Nerviae* de Benoît; il se trouvait à la hauteur de Saint-Laurent *in Miranda*, sur la voie Sacrée. Plus loin, sur cette même voie, sont mentionnés le portique et l'église de Saint-Côme, le palais des Frajapani, la Cartularia. Les habitations sont très nombreuses en cette section du parcours. Près du Colisée, nous trouvons les églises Saint-Nicolas et Sainte-Marie de *Ferrariis*, dont l'emplacement peut être conjecturé; la *domus Johannis pape*, avant Saint-Clement, pourrait avoir quelque rapport avec l'endroit dont il est question dans la légende de la papesse. C'est avec Saint-Clement le seul édifice qui soit marqué entre le Colisée et le Latran. Ce quartier était donc à peu près désert.

23. *Romanus de Bonella*] Dans un document de l'année 1188, où figurent quelques habitants de la région *Montium et Libraticae et Cotysei* (*Studi di storia e diritto*, t. VII, p. 205), je trouve un *Romanus de Bonella* et un *Petrus de Mancino*. Une autre pièce, signée en 1177 par un certain nombre d'habitants *regionis Colossei*, présente les noms *Petrus Roberti*, *Bernardus Gregorii de Gregorio*, *Joannes Mancinus*, *Johannes Adulterinus*, *Johannes Cincii*, *Romanus de Bonella*, *Bocaccianus Romanus de Ranucio* (*Gregorovius, Stor. di Roma*, t. IV, p. 465).

24. Cette liste des églises de Rome est la plus ancienne que l'on connaisse, après celle du temps de Charlemagne que nous

a conservé le *Liber pontificalis* dans la vie de Léon III. Deux autres peuvent lui être comparées; l'une est du temps de Grégoire X (1271-1276); elle a été publiée par Paul Fabre dans le t. VII des *Mémoires*, p. 435; les églises y sont rangées selon la dignité de leurs titulaires, Saint-Sauveur, Sainte-Marie, Saint-Michel, Saint-Pierre, etc. La seconde, extraite d'un manuscrit de Turin, et publiée pour la première fois par Papen-cordt, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, p. 53 (cf. Uhlrichs, *Cod. topogr. urbis Romae*, p. 170, et Armellini, *Le chiese di Roma*, p. 45), nous les présente dans l'ordre topographique. Dans ces deux listes sont comprises les églises *extra mores*. Cencius exclut celles-ci et se borne à celles qui s'élevaient dans l'en- ceinte de Rome et dans la cité léonine. Encore en a-t-il éliminé quelques-unes; c'est ainsi que plusieurs des monastères énumérés plus loin (p. 309) ne figurent pas ici. Dans sa classification, il s'attache d'abord à la vieille tradition du *L. P.* et range les églises suivant l'ordre hiérarchique. En tête se présentent les trois basiliques patriarcales; puis les titres presbytéraux (4-29; Saint-Pierre *ad vincula* manque; SS. Quattro est rejeté plus loin, n° 51; ce sont des accidents de transcription); puis les 18 diaconies (30-47); puis une liste de 13 monastères (48-60). Au delà, il n'y a plus d'ordre, si ce n'est que parfois les églises du même quartier se trouvent rapprochées. Ainsi, les églises nos 61-76 étaient toutes dans la cité léonine; les n°s 86-93 dans le Transtèvre. — Je m'interdis ici tout commentaire; l'identification de ces églises ne pouvant être faite que par une étude comparée des diverses listes qui nous sont parvenues.

25. Voy. ci-dessous, n° LXVIII, le serment des *addestratores, mappularii et cubicularii*. Les fonctions des *addestratores* sont identiques à celles que les anciens *ordines* attribuent aux *stratores*.

26. Les deux pièces n°s CLVIII et CLIX sont relatives aux devoirs de cette corporation.

27. La corporation des *fiorarii* avait son siège sur la place ou *cortina* de Saint-Pierre. Voy. ci-dessus, c. 39.

28. *Columpnae et S. Angelii* sont ici des noms de régions.

29. Ce sont les porte-étendards des régions de Rome. Nous apprenons ici qu'ils formaient deux groupes, celui du Colisée et celui des *Caccabarii*. Ce dernier nom est celui d'une corporation qui exerçait son industrie entre l'église actuelle de S. Carlo a Catinari et la place Gindea.

30. Je pense, en égard au contexte, que le mot *brodarius* doit s'expliquer par l'italien *bredo*. Mais je ne saurais dire ce que signifie *scireta*.

31. *super rota*. Cette roue de porphyre est mentionnée ci-dessus, p. 2e, col. 2, note 2, dans le rituel du couronnement impérial.

32. Le jour de la liturgie majeure, la basilique de Saint-Pierre fait des largesses au clergé romain, depuis le pape jusqu'au dernier desservant de chapelle. Le pape reçoit 40 sous; 40 autres sous sont attribués aux *mitrati*, catégorie obscure, qui comprend peut-être les cardinaux-évêques, les évêques étrangers et les *judices de clero*; 10 sous au clercé curial, les

cardinaux-prêtres et diares, les trois *scholae* de sous-diares et les acolytes; enfin 25 livres sont répartis entre les églises, patriarcales, titulaires, diaconales, monacales, etc., jusqu'aux chapelles de quartier. Cela ferait en tout 29 livres 1/2. Pierre Mallius (*Acta SS. Jan.*, t. VII, p. 45*) marque 27 livres en tout : *XXVII librae lucenses pro presbiteri[o] erucium et letis et libris, episcopis, cardinalibus et omnibus scholis palatii*. Benoît donne une autre répartition.

33. La même classification est résumée dans une bulle d'Alexandre IV, du 21 avril 1260, publiée par Moretti (*Ritus dandi presbyterium*, p. 125): 1e les églises patriarcales; 2e les églises titulaires et diaconales avec les monastères; 3e les églises archipresbytérales, celles des prieurs et les chapelles exemptes, qui touchent 12 deniers et au-dessus; 4e les chapelles qui ne touchent que 8 deniers. Cette bulle, ainsi qu'une autre du 4 juin suivant, a pour objet de faire appliquer le règlement tel que Cencius le constate. Il fut, du reste, reconduit, au quinzième siècle, par Eugène IV et Nicolas V. Voir les pièces dans le livre de Moretti, p. 137 et suiv.

34. *qui lectos* Saint-Clement et Saint-Marc.

35. *pro lancei*. Le clergé de saint Théodore possédait la lance de son patron; peut-être l'apportait-il à la procession.

36. Les *virgarii* semblent avoir été des fabricants de bâtons, houardes, etc., à l'usage des pèlerins. Leur église, S. Maria de *Virgaris* (cf. ci-dessus, n. 22) s'élevait à peu près où est maintenant l'obélisque. La gratification qu'ils reçoivent est justifiée par leur reposoir (*lectus*).

37. Les *guidones*, comme nous l'apprend Pierre Mallius (t. e., p. 46*) donnent leur nom à la *porta Guidonea* de Saint-Pierre: *Guidones, qui ducebant oratores venientes per porticale quod est iuxta nolarium magis*. De ce texte il semblerait résulter que la corporation n'avait déjà plus au temps d'Alexandre III. Mais la *schola widonum* a déjà été mentionnée ci-dessus, c. 46.

38. Ces *scrinarii* représentent sans doute la chancellerie pontificale; les *scriptorii* sont peut-être les deux clercs mentionnés au c. 65, ceux qui prennent note des croix de la procession. Un *scrinarius* leur était adjoint.

39. *ut supra dictum est*. Je ne trouve rien de semblable.

40. Sur cette cérémonie, voy. Grisar, *Analecta Romana*, t. I, p. 267 et suiv.

41. J'ai commenté en partie cet *ordo* dans mon édition du *Liber pontificalis*, à propos de l'élection de Pascal II (t. II, p. 306, n. 4).

42. Ne pas confondre avec le *prior basilice ou basilice s. Laurentii*, ou *basilicarius*, ci-dessus, p. 291, 292, etc. Il s'agit ici du prieur des chanoines de Latran.

43. Ce serment se rattache à l'état des relations dont témoigne l'acte passé le 31 mai 1188 entre le pape Clément III et le sénat, ci-dessous, n° LXXXIV.

44. Ces *procurationes* sont des présents que l'on offrait quelquefois à la cour romaine. On y distinguait la part du pape et celle des cardinaux. Les deux notes n°s LX et LXI déterminent ce qui en revenait au chancelier, ou, en son absence, à la chancellerie.

LXII. — CRONICA¹ ROMANORUM PONTIFICUM ET DE PERSECUTIONIBUS EORUMDEM.

Hii diebus Transtyberim de taberna meritoria fons olei e terra emanavit ac per totum diem largissimo rivo fluxit. Tunc etiam circulus ad... celestis et... circa solem apparuit.

Tempore hujus Tiberii post xxx annos incarnationis domini Christus baptizatur. Tempore etiam hujus in die post baptismum Christus crucifigitur.

Matheus evangelium scripsit Jerusalem; super Mathaeum a primo Gaio Cesare omnes Romani reges Cesares dicuntur.

Tempore Claudii Marcus evangelium edidit et fames valida fuit.

Tempore Neronis Petrus et Paulus passi sunt.

Jerosolima a Tito et Vespasiano subvertitur et ab eis omnia ornamenta templi delata sunt Roma et juxta quod Jeronimus et expositione Johel prophete in templo Pacis reposita sunt.

Johannes evangelista in Pathmos religatur ibique evangelium et apocalipsim edidit.

Tempore ipsius etiam idem Johannes evangelista de exilio Ephesum rediit.

Tempore Traiani ipse Johannes evangelista requiescit.

Post nativitatem domini nostri Ihes Christi Octavianus Augustus imperavit annis xiii.

Tiberius imperavit post xvi annum a nativitate domini annis xviii usque ad annum quo passus est dominus noster Ihesus Christus.

Post passionem domini supradictus Tyberius imperavit post xxxviii annum a nativitate annis v.

Gaius qui et Gallicula annis iii et mensibus x, diebus viii.

Claudius post xliii annum incarnationis domini imperavit annis xiii, mensibus vii, diebus xxviii.

Prima persecutio.

Nero imperavit post lvii annum incarnationis domini annis xiii, mensibus vii, diebus xxviii.

Galba imperavit post lxxi annum incarnationis domini mensibus vii.

Vespasianus imperavit post lxxxii annum incarnationis domini annis viii mensibus xi, diebus xx.

Titus ab ipsa die Cleti annis iii.

Secunda persecutio.

Domitianus annis xiii, mensibus v, post lxxxv annum incarnationis dominice.

Nerva post xcviij annum incarnationis domini anno i, mensibus iii.

Tertia persecutio.

Trajanus post c annum incarnationis dominice imperavit annis xviii.

Anno quadragesimo secundo Octaviani Augusti natus est Jesus Christus filius Dei in Betleem Jude ex Virgine Maria.

Post passionem domini beatus Petrus apostolus tenuit sacerdotalem cathedram annis vii in Antiochiam; deinde venit Romanum ibique tenuit xxv annis et mensibus vii et diebus viii cathedralem sacerdotalem.

Linus Italicus de regione Tuscie patre Esculano sedit post lxxi annum incarnationis dominice annos xi, menses iii, dies xiii.

Cletus natione Romanus de regione Vico Patricio patre Emiliano sedit post lxxxii annum incarnationis domini annis xi, mense i, diebus xi.

Clemens I natione Romanus de regione Celio monte ex patre Faustino sedit post xciij annum incarnationis domini annis viii, mensibus ii, diebus x.

1. Ce catalogue a été publié par Bethmann dans l'*Archiv de Pertz*, t. XII, p. 10, d'après le manuscrit R¹. J'en ai donné la fin (papies seulement), depuis Pascal II, dans mon édition du *L. P.*, t. II, p. xlviij, d'après le manuscrit original, dont le texte entier est reproduit ici. Le catalogue pontifical n'est, jusqu'au neuvième siècle, qu'un extrait du *L. P.*; les synchronismes impériaux et autres sont en marge, mais de la même main que le texte principal. Sur les rapports de ce document avec la chronique de Martinus Polonus, v. Bethmann, *t. c.*, p. 10 et suiv. — Les numéros des papes homonymes sont marqués non à côté, mais au-dessus de leurs noms.

Anacletus natione Grecus de regione Athenis ex patre Antiocho sedit post eum annum incarnationis domini annis viii mensibus ii diebus x et cessavit episcopatus ejus diebus xiii.

Quarta persecutio.

Adrianus post cxviii annum incarnationis domini imperavit annis xx.

Evaristus natione Grecus ex patre Judeo nomine Juda de civitate Bethleem sedit post cxii annum incarnationis Domini annis x mensibus vii diebus ii et cessavit diebus xviii.

Alexander I natione Romanus ex patre Alexandro de regione Caput Tamri sedit post cxxi annum incarnationis domini annis viii mensibus vii diebus ii et cessavit diebus xxxv.

Systus natione Romanus ex patre Pastore regione Via lata post cxxviii annum incarnationis domini sedit ann. x m. iii d. xxi et cessavit diebus ii.

Telesphorus natione Grecus ex anacorita post cxxxviii incarnationis domini sedit annis xi mensibus iii diebus xxii et cessavit diebus iii.

Yginus natione Grecus de Athena cuius genealogia non inventur, post cl. annum incarnationis domini sedit annis iii mensibus iii diebus vi et cessavit diebus iii.

Quinta persecutio.

Marcus Antonius Verus cum fratre Lucio Aurelio Commodo post clxxii incarnationis dei annum imperavit annis xviii.

Anicetus natione Syrus ex patre Johannes de Vicomirra post incarnationem domini clmii annum sedet annis ix mensibus iii diebus iii et cessavit diebus xv.

Pius natione Italia de civitate Aquileia ex patre Itusino post clxiii annum incarnationis domini sedit annis xi mensibus iii diebus xxi et cessavit diebus xiii.

Sother natione Campanus ex patre Concordio de civitate Fundis post clxv annum incarnationis domini sedit annis viii et mensibus iii et diebus xxi et cessavit diebus xxii.

Eleuterius natione Grecus ex patre Abundio de oppido Nicopoli post clxxxiiii annum incarnationis domini sedit annis xv mensibus vi diebus v et cessavit diebus vi.

Victor I natione Afer ex parte (*sic*) Felice sedet annis x mens. ii d. x post cxix annum incarnationis domini et cessavit diebus xii.

Antonius Caracalla imperavit annis vii, post ccxii incarnationis domini.

Zeferinus natione Romanus ex patre Habundio sedet ann. ix mens. vi d. x post ccviii annum incarn. domini et cessavit diebus vi.

Macrinus ann. i post incarnationem domini ccxviii ann. Antoninus annos iii post incarnationem Dei ccxx annum.

Calixtus I natione Romanus ex patre de regione Urbe Ravenantium sedit annis v mensibus ii diebus x post ccxviii annum incarnationis Dei et cessavit diebus vi.

Alexander annis xiii post cxxiii annum incarnationis domini.

Urbanus I natione Romanus ex patre Pontiano sedit annis viii
mensibus xi diebus xii post cxxxix annum incarnationis domini
et cessavit diebus xxx.

Pontianus sedit annis v mensibus ii diebus ii post cxxxx annum
incarnationis domini et cessavit diebus x.

Pantheros sedit mens. i d. xv post cxxxxvi annum incarnationis
domini.

Fabianus natione Romanus ex patre Fabio sedit annos xiii
mensae xi dies xi post cxxxxviii annum incarnationis domini et
cessavit diebus vii.

Cornelius natione Romanus ex patre Justino sedit annos iii
mensae ii dies x post ccclii annum incarnationis domini.

Sexta persecutio.

Maximinianus imperavit annos iii post cxxxvi
annum incarnationis domini.

Gordianus imperavit annos vi post cxxxxviii
annum incarnationis Dei.

Philippus cum Filippo filio suo annos vii
post cxxlv annum incarnationis Dei.

Septima persecutio.

Decius annum i menses iii post cccli annum
incarnationis Dei.

Gallus cum Fulosiano ann. ii mens. iii
post ccclii annum incarnationis Dei.

VIII persecutio.

Valerianus cum filio suo Galieno imperavit
annos xv post cclvi annum incarnationis do-
mini nostri Jhesu Christi.

Lutius I natione Romanus ex patre Porphirio sedit annos iii
mensae iii dies ii post ccclv annum incarnationis domini.

Stephanus I natione Romanus ex patre Juliano sedit annos iii
mensae ii dies xv post cclviii annum incarnationis domini.

Sistus II natione Grecus ex patre Saphor sedit annos ii men-
ses xi dies vi post cclii annum incarnationis domini, et cessavit
diebus xxii.

Dionisius ex monacho cuius genus non invenitur sedit an. ii
mens. iii post ccclvi annum incarnationis domini.

Felix I natione Romanus ex patre Constantio sedit annos ii
mensae x dies xxv post ccclix annum incarnationis domini.

Euticianus natione Tuscus ex patre Marino de civitate Luni
sedit annos viii menses iii dies iii post cclxx annum incarnationis
domini et cessavit dies ix.

Gaius natione Dalmatia ex genere Dioclitiani ex patre Gallo
sedit annos xi menses iii dies ix post cclxxviii annum incarna-
tionis domini et cessavit diebus xi.

Marcellinus natione Romanus ex patre Projecto sedit annos vii
mensae ii dies xxv post ccxxxix annum incarnationis domini et
ces[er]avit episcopatus ann. viii iii. vi d. xxv.

X persecutio.

Diocletianus et Maximianus Constantius et
Licinius annos xx post ccxxxix annum incar-
nationis domini.

Valerius annos ii post ccviii annum incarnationis domini.

Constantinus imperavit annos xxx menses x dies xi post cccxi annum incarnationis domini.

Prima synodus Nicena post ccxviii annum incarnationis domini.

Constantinus cum Constantio et Constante fratribus suis annos xxiiii post cccxlj annum incarnationis domini.

Undecima persecutio.

Julianus annos ii menses viii post ccclxi annum incarnationis domini.

Marcellus Romanus natione ex patre Benedicto de regione Via Lata sedet annos vi dies xxu post ccviii annum incarnationis domini et cessavit diebus xxv.

Eusebius natione Greco ex medico sedit annos ii menses ii dies xxv post ccx annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Melitades natione Afer sedit annos iii menses vi dies viii post ccexii annum incarnationis domini et cessavit diebus xvi.

Omnis supradicti fuerunt martyres.

Silvester I natione Romanus ex patre Rufino sedit annos xxiiii menses x dies xi post cccxv annum incarnationis domini et cessavit diebus xv.

Marcus natione Romanus ex patre Prisco sedit annos ii menses viii dies xx post cccxxxviii annum incarnationis domini.

Julius natione Romanus ex patre Rustico sedit annos xi menses vii dies viii post cccxl annum incarnationis domini et cessavit diebus xv.

Liberius I natione Romanus ex patre Augusto Anastasio sedit annos x menses vii dies vii post cccliiii annum incarnationis domini et cessavit dies xxv.

Felix II annum i post ccclxxiiii annum incarnationis domini.

Iterum Liberius annos v post ccclxv annum incarnationis domini.

Damasus I natione Ispanus ex patre Antonio sedit annos xviii menses ii dies x post ccclxx annum incarnationis domini et cessavit dies xxxi.

Jobianus inchi. vii post ccclxv annum incarnationis Dei.

Valentinianus cum fratre Valente annos xi post ccclxi annum incarn. domini.

Valeus cum Gratiano et Valentianio annos iii post ccclxxvi ann. incarn. Dei.

Tempore Damasi pape et Gratiani imperatoris Ambrosius ex pagano judice subito apud Mediolanum divino nutu episcopus electus est moxque catholico baptismate tinctus presul est ordinatus. Cumque pro fide catholica libros Gratiano imperatori porrexisset ac veneratione qua debenerat susceptus esset, universam statim ad fidem rectam Italianam repedavit. Hic dum in ecclesia contra Manicheorum errorem disputaret, beatus Augustinus qui illo fuerat errore seductus per ejus predicationem ad fidem conversus est atque ab eodem, disponente domino, baptizatus est.

Hoc etiam tempore apud Turanos multis b. Martinus lampabat virtutibus; et omni orbi doctrinis et scientia clarus apud Bethleem civitatem Palestine clarus radiabat Jeronimus.

Gratianus cum fratre Valentiniiano et Theodosio ann. vi postccccxxi annum incarnationis domini.

Theodosius cum Valentiniiano ann. xi postccccxxxvii annum incarnationis domini.

Achadius et Honorius annos xiii postccccxvii ann. incarnationis domini.

Honorius cum Theodosio annos xv postccccx annum incarnationis domini.

Theodosius minor cum Valentiniiano genere suo annos xxvii postccccxxv annum incarnationis domini.

Secunda synodus postccccxxxi annum incarnationis domini.

Martianus et Valerianus imperaverunt ann. viii postccccii annum incarnationis domini.

Tertia synodus postcccciii ann. incarnationis domini.

Leo primus imperator annos xvii postcccclviii annum incarnationis domini.

Zeno annos xvii postcccclxxv annum incarnationis domini.

Anastasius annos xxvi postccccxcii annum incarnationis domini.

Sintius natione Romanus ex patre Tiberio sedet annos xv menses s x dies xxv postccccxxviii annum incarnationis domini et cessavit diebus xx.

Anastasius I natione Romanus ex patre Maximo sedet annos ii dies xxvi postccccii annum incarnationis domini et cessavit dies xxi.

Innocentius I natione Albianensis ex patre Innocentio sedet annos xv menses ii dies xx postccccvii annum incarnationis domini et cessavit diebus xxii.

Zosimus natione Grecus sedet annum i menses viii dies xxv postccccxxii annum incarnationis domini et cessavit diebus xi.

Bonifacius I natione Romanus ex patre Jocundo presbytero sedet annis iii mens. viii d. xiiii postcccxvii annum incarnationis domini et cessavit diebus ix.

Celestinus I natione Romanus ex patre Prisco sedet annos vii dies viii postccccxxviii annum incarnationis domini et cessavit diebus xxi.

Sistus natione Romanus ex patre Prisco sedet annos vii dies viii postccccxxvii annum incarnationis domini et cessavit diebus xxii.

Leo natione Tuscos ex patre Quitiano sedet annos xxi menses i dies xxv postccccxlviii annum incarnationis domini et cessavit diebus viii.

Vlarus natione Sardus ex patre Crispino sedet annos vi menses iii postcccclxv annum incarnationis domini et cessavit diebus x.

Simplius natione Tyburtinus ex patre Castino sedet ann. xv post dies vii postccccxxi annum incarnationis domini et cessavit diebus vi.

Felix III natione Romanus ex patre Felice presbyter oderatione Fascioli sedet annos viii menses xi dies xvii postccccxxxvi annum incarnationis domini et cessavit diebus v.

Gelasius natione Afer ex patre Valerio sedet annis iii mens. viii diebus xviii postccccxiiii annum incarnationis domini et cessavit diebus viii.

Anastasius II natione Romanus ex patre Fortunato sedet ann. i menses xi dies xxiii postccccxviii annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Simacus natione Sardus ex patre Fortunato sedit annos xv menses vii dies xxviii post vi annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Justinus annos viii post dxxvii annum incarnationis domini.

Hormisda natione Campanus ex patre Justo sedit annos viii dies xvii post dxxvi annum incarnationis domini et cessavit diebus vi.

Justinianus imperavit annos xxxviii post dxxvii annum incarnationis Dei.

Joannes natione Tuscus ex patre Constantino an. ii m. viii d. xviii post dxxv ann. incarnationis domini et cessavit d. viii.

Felix IV natione Savinus ex patre Constantino sedit annos iii menses ii dies xii post dxxvii annum incarnationis domini et cessavit mens. i d. xv.

Bonifatius II natione Romanus ex patre Figuinido annos ii dies xxvi post dxxxI annum incarnationis domini et cessavit diebus vi.

Johannes II natione Romanus ex patre Projecto de Celiomonte sedit annos ii menses iii dies vi post dxxxiii annum incarnationis domini et cessavit diebus vii.

Agapitus natione Romanus de regione sancti Johannis et Pauli sedit menses xi dies xviii post dxxxvi annum incarnationis domini.

Silverius natione Romanus ex patre Hormisda episcopo Romano sedit annum i menses v dies xi post dxxxviii annum incarnationis domini et cessavit diebus v.

Quarta synodus post dxlII annum incarnationis domini.

Vigilins natione Romanus ex patre Johanne sedit annos xvii menses vi dies xxvi post dxi annum incarnationis domini et cessavit d. v et mens. iii.

Pelagius I natione Romanus ex patre Johanne sedit annos iii menses x dies xviii post dlviii annum incarnationis domini et cessavit mens. iii et d. xxv.

Justinus annos xi post dlxv annum incarnationis domini.

Johannes III natione Romanus ex patre Anastasio sedit annos xii menses xi dies xxvii post dlxii annum incarnationis domini et cessavit mens. x d. iii.

Liberius annos vii post dlxxvi annum incarnationis domini.

Benedictus I natione Romanus ex patre Bonifatio sedit annos iiiii mens. i dies xviii post dlxxviii annum incarnationis domini et cessavit mens. vii d. x.

Maritius imperavit annos xx post incarnationis domini dlxxxm annum.

Pelagius natione Romanus sedet annos x menses ii dies x post incarnationis domini dlxxx annum et cessavit mens. vii d. xxv.

Phocas imperavit ann. ii post dominum incarnationis domini.

Gregorius I doctor natione Romanus ex patre Gordiano sedit annos xiii menses vi dies x post novem annum incarnationis domini; depositus un idus martii imperante domino Foca Augusto anno ii in inductione vir et cessavit mense v et diebus xvi.

Savinius sedit ann. i menses v dies ix post dominum annum incarnationis domini et cessavit mens. xi d. xxvi.

Bonifatius III sedit menses viii et d. xxviii post novem annum incarnationis domini.

Eraclius cum Constantino filio suo imperavit ann. xxxi post novem annum incarnationis Domini.

Bonifatius III natione Marsorum de civitate Valeria ex patre Johanne medico sedit annos vi menses vii dies xii post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. vii et d. xxv.

Deusledit natione Romanus ex patre Stephano subdiacono sedit annos ii dies xx post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. i et d. xvi.

Bonifatius V natione Campanus de civitate Neapoli sedit annos v dies xiii post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. vi et d. xiii.

Honorius I natione Campanus ex patre Petro Niocorsi sedit annos xii menses xi dies xvii post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. vii et d. xviii.

Severinus natione Romanus ex patre Abieno sedit ann. i post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. iii et dies xxviii.

Johannes IV natione Dalmatia ex patre Venantio scolastico sedit ann. i menses viii dies xviii post novem ann. incarnationis domini et cessavit mens. i dies xiii.

Theodorus I natione Grecus ex patre Theodoro episcopo de civitate Jerusalem sedit annos vi menses v dies viii post novem annum incarnationis domini et cessavit d. lii.

Martinus de civitate Tudertina provincie Tuscie sedit annos v mens. i dies xxvi post novem annum incarnationis domini et cessavit dies xxviii.

Eugenius I natione Romanus de regione Aventini clericus a cunabulis ex patre Rufiano sedit annos ii menses viii dies xxii post novem annum incarnationis domini et cessavit mense i d. xxviii.

Vitalianus natione Signensis provincie Campanie de patre Anastasio sedit annos xiii menses vi post novem annum incarnationis domini et cessavit mens. ii et d. xiii.

Constantinus filius Constantini annos xvii post **DCLXXI** annum incarnationis domini.

Adolutus natione Romanus ex monaco de patre Jobano sedid annos iii menses i dies v post **DCLXX** annum incarnationis domini et cessavit mens. iii et d. xv.

Quinta synodus post **DCLXXVII** annum incarnationis domini.

Donus natione Romanus ex patre Mauricio sedit annum i menses v dies x post **DCLXXXIII** annum incarnationis domini et cessavit mens. ii et d. xv.

Quinta synodus post **DCLXXVII** annum incarnationis domini.

Agatho natione Sicilia sedit annos ii menses vi dies iii post **DCLXXVII** annum incarnationis domini et cessavit anno i mens. vii d. xv.

Leo II natione Siculus ex patre Paulo sedit mens. x dies **xvi** post **DCLXXX** annum incarnationis domini et cessavit mens. xi et d. xxii.

Benedictus II natione Romanus ex patre Johanne sedit menses x dies xii post **DCLXXXIII** annum incarnationis domini et cessavit mens. ii et d. xv.

Johannes V sedit ann. i dies x post **DCLXXXV** annum incarnationis domini.

Cono sedit menses xi d. viii post **DCLXXXV** ann. incarnationis domini et cessavit mense i d. xviii.

Justinianus annos x post **DCLXXXVIII** annum incarnationis domini.

Sergius I sedit annos xiii menses viii dies **xviii** post incarnationis domini **DCLXXXVIII** annum et cessavit mense i et d. xx.

Leo annos iii post **DCLXXXVII** annum incarnationis domini.

Johannes VI natione Greens ex patre Platone sedit annos ii menses xiii post **DCCVI** annum incarnationis domini et cessavit mense i et d. xviii.

Tiberius annos vii post **DCC** annum incarnationis domini.

Johannes VII sedit annos ii menses vii dies xvii post **DCCVII** annum incarnationis domini et cessavit mens. viii.

Justinianus annos vi post **DCCVII** annum incarnationis domini.

Sisinianus sedit xx dies post **DCCVII** annum incarnationis domini.

Philippicus annum i menses vi post **DCCXIII** annum incarnationis domini.

Constantinus natione Syrus ex patre Johanne sedit annos vii dies xv post **DCCVIII** ann. incarnationis domini et cessavit d. xl.

Anastasius annos iii post **DCCV** annum incarnationis domini.

Gregorius II natione Syrus ex patre Johanne sedit annos xvi menses viii dies xx post **DCCV** ann. incarnationis domini et cessavit d. xxxv.

Theodosius annos i post **DCCVIII** annum incarnationis domini.

Leo cum Constantino filio suo annos xxv post **DCCXX** annum incarnationis domini.

Constantinus cum matre sua Herene impetravit annos x menses ii dies ii post **DCCXLIII** annum incarnationis domini.

Gregorius III sedit annos x menses viii et dies xxii post **DCCXXXI** ann. incarnationis domini et cessavit d. viii.

Zacharias natione Grecus ex patre Policronio sedit annos x menses in dies xv post ~~cccxl~~ ann. incarnationis domini et cessavit d. xii.

Item Constantinus cum Leone filio suo, et Pipino rege Francorum et patricio Romanorum ejusque filio Carolo et Carolomagno annos xvi post ~~cccxl~~ annum incarnationis domini.

Stephanus natione Romanus ex patre Constantino sedit annos v dies xxviii post ~~ccccl~~ ann. incarnationis domini et cessavit mense i et d. v.

Paulus natione Romanus ex patre Constantino sedit annos x mens. i post ~~cccvi~~ ann. incarnationis domini et cessavit anno i mense i.

Constantinus ex laicis sedit annum i et mensem i post incarnationis domini ~~ccclxvi~~ ann.

Stephanus III natione Syculus ex patre Olivo sedit annos iii menses v dies xxviii post ~~ccclxvii~~ et cessavit d. viii.

Sexta synodus post ~~ccclxxii~~ annum incarnationis domini.

Adrianus I natione Romanus ex patre Theodoro de regione Via lata sedit annos xxiiii menses x dies xviii post ~~ccclxxi~~ ann. incarnationis domini.

Leo III sedit annos xx menses v dies xvi post ~~ccccvi~~ ann. incarnationis domini et cessavit d. iii.

Carolus primus accepit imperium Romanum et imperavit annos xiii post ~~cccii~~ annum incarnationis domini.

Nicephorus post ~~ccccii~~ annum incarnationis domini.

Michael post ~~cccciii~~ ann. incarnationis domini.

Lodoicus cum Lotario filio suo annos xxv post ~~ccccv~~ ann. incarnationis domini.

Stephanus III sedit menses vii post ~~ccccvi~~ ann. incarnationis domini.

Paschalis I natione Romanus ex patre Marino sedit annos vii dies xvii post ~~ccccvii~~ ann. incarnationis domini.

Eugenius II natione Romanus sedit annos iii menses ii post ~~ccccxiiii~~ ann. incarnationis domini.

Valentinus sedit dies xl post ~~ccccxxvi~~ ann. incarnationis domini et cessavit.

Lotarius imperavit annos x post ~~ccccxl~~ ann. incarnationis domini.

Gregorius III ex patre Johanne sedit annos xvi post ~~ccccxxviiii~~ ann. incarnationis domini.

Sergius II natione Romanus ex patre Sergio sedit annos iii menses ii post ~~ccccliii~~ ann. incarnationis domini et cessavit d. xv.

Lotarius cum Lodoico filio suo annos v post ~~cccc~~ annum incarnationis domini.

Lodoicus annos xxi post ~~cccc~~ annum incarn. domini.

Leo III natione Romanus ex patre Dualdo sedit annos viii menses iii dies vi post ~~ccccxlvi~~ ann. incarnationis domini et cessavit d. vi.

Benedictus III natione Romanus sedit annos ii menses v post ~~cccclxv~~ ann. incarnationis domini. et cessavit d. xv.

Nicholaus I natione Romanus ex patre Theodoro sedit annos viii menses ii dies xx post ~~cccclvi~~ ann. incarnationis domini.

Adrianus II natione Romanus ex patre Talaro episcopo sedit annos v post ~~cccclxvii~~ ann. incarnationis domini.

Carolus annum i menses viii post ~~cccclxxvi~~ ann. incarnationis domini.

Carolus imperavit post ~~cccclxxxii~~ ann. incarn. domini.

Johannes VIII sedit annos x dies ii post ~~cccclxxii~~ ann. incarnationis domini.

Martinus II sedit annum i mens. v post ~~cccclxxxii~~ ann. incarnationis domini.

Adrianus III natione Romanus ex patre Benedicto sedit annum i menses iii post ~~cccclxxxiii~~ ann. incarnationis domini.

Stephanus V natione Romanus ex patre Adriano de Via lata sedit annos vi dies viii post ~~cccclxxv~~ ann. incarnationis domini.

Formosus episcopus Portuensis sedit annos v menses vi post ~~ccccxci~~ ann. incarnationis domini.

Bonifatius VI sedit d. xv post ~~ccccxcvi~~ annum incarnationis domini.

Stephanus VI sedit annum i menses iii post ~~ccccxevii~~ ann. incarnationis domini.

Romanus menses iii dies xxii post ~~ccccxviii~~ ann. incarnationis domini.

Theodorus II sedit dies xx post ~~ccccxcviii~~ ann. incarnationis domini.

Johannes VIII^t sedit annos ii dies xv post ~~cccc~~ ann. incarnationis domini.

t. Le chiffre VIIIII, d'abord écrit, a été changé en VIII, de première main, en suite de quoi le catalogue abaisse d'une unité les numéros des papes Jean X, Jean XI, Jean XII et Jean XIII; comme un peu plus loin il dédouble Jean XIV (cf. L. P., t. II, p. xviii) la compensation se fait et les chiffres redeviennent exacts à partir de Jean XV.

Lodoicus... post ~~cccccc~~ ann. incarn. domini.

Benedictus III sedit annos iii menses ii post ~~cccccc~~ ann. incarnationis domini.

Leo V sedit dies xi post ~~ccccv~~ ann. incarnationis domini.

Christoforus sedit menses viii post ~~ccccvi~~ ann. incarnationis domini.

Berengarius... post ~~ccccviii~~ ann. incarnationis dominice.

Sergius III natione Romanus ex patre Benedicto sedit annos vii menses iii dies xvi post ~~ccccviii~~ ann. incarnationis domini.

Anastasius III sedit annos ii menses ii post ~~ccccxiiii~~ ann. incarnationis domini.

Berengarius annos ix post ~~ccccxvi~~ annos incarn. domini.

Lando sedit menses vi post ~~ccccxvi~~ ann. incarnationis domini.

Ugo.... post ~~ccccxxii~~ ann. incarn. dominice.

Johannes IX sedit annos xiii menses ii dies iii post ~~ccccxvii~~ ann. incarnationis domini.

Leo VI sedit menses vi post ~~ccccxxx~~ ann. incarnationis domini.

Berengarius... post ~~ccccxxxii~~ ann. incarn. domini.

Stephanus VII sedit annos ii mens. i post ~~ccccxxxii~~ ann. incarnationis domini.

Johannes X sedit annos iiiii menses x post ~~ccccxxxiiii~~ ann. incarnationis domini.

Leo VII sedit annos iii menses vi dies x post ~~ccccxxxvi~~ ann. incarnationis domini.

Stephanus VIII sedit annos iii menses iii dies xv post ~~ccccxxxix~~ ann. incarnationis domini.

Marinus II sedit annos iii menses vi dies xiii post ~~ccccxl~~ ann. incarnationis domini.

Lotarius annos ii post ~~ccccxlv~~ ann. incarn. domini.

Agapitus sedit annos x menses vi dies x post ~~ccccxlv~~ ann. incarnationis domini.

Berengarius cum Alberto filio suo annos xi post ~~ccccxlviii~~ ann. incarn. domini.

Johannes XI de Via lata regione sedit annos vii menses x dies v post ~~cccclvi~~ ann. incarnationis domini.

Otto annos vi post ~~cccclxii~~ ann. incarn. domini.

Benedictus V sedit menses ii dies v post ~~cccclxii~~ ann. incarnationis domini.

Otto annos iii post ~~cccclxviii~~ ann. incarn. domini.

Leo VIII sedit ann. i menses iii post ~~cccclxviii~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XII Marinensis sedit annos vii menses xi dies v post ~~cccclxviii~~ ann. incarnationis domini.

LE LIBER CENSUUM DE L'ÉGLISE ROMAINE.

Benedictus VI sedit ann. i menses vi post ~~ccccxxi~~ ann. incarnationis domini.

Donus sedit annum i menses vi post ~~ccccclxxii~~ ann. incarnationis domini.

Bonifatius V[II] sedit mens. i dies xii post ~~ccccclxxiii~~ ann. incarnationis domini.

Benedictus VII sedit annos viii menses vi post ~~ccccclxxvi~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XIII sedit menses viii post ~~ccccclxxxiii~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XIII sedit menses viii post ~~ccccclxxxv~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XV natione Romanus sedit annos x menses vii dies x post ~~ccccclxxvi~~ ann. incarnationis domini.

Otto imperavit annos xi post ~~ccccxvi~~ ann. incarn. domini.

Gregorius V natione Saxorum ex patre Otto sedit annos ii menses v post ~~ccccxvi~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XVI sedit menses x post ~~ccccxcviii~~ ann. incarnationis domini.

Silvester II sedit annos iii mens. i dies viii post ~~ccccxcviii~~ ann. incarnationis domini.

Johannes XVII sedit menses v post millesimum ii annum incarnationis domini.

Johannes XVIII sedit annos v post millesimum ii annum incarnationis domini.

Sergius III sedit annos ii post ~~mviii~~ ann. incarnationis domini.

Benedictus VIII natione de Tusculo ex patre Gregorio sedit annos xi menses xi dies xxi post ~~mxi~~ ann. incarnationis domini.

Henricus annos x menses v post ~~mxi~~ ann. incarn. domini.

Johannes XIX ex patre Gregorio sedit annos viii menses viii post ~~mxii~~ ann. incarnationis domini.

Conradus ann. xvi post ~~mxv~~ ann. incarnationis domini.

Benedictus VIII natione de Tusculano ex patre Alberico sedit annos xiii post ~~mxviii~~ ann. incarnationis domini.

Silvester III sedit lvi dies post ~~mxlvii~~ ann. incarnationis domini.

Gregorius VI de sancto Johanne ad portam Latinam sedit annos ii post mcccix ann. incarnationis domini.

Henricus imperavit annos xi post xl ann. incarnationis domini. — Contra istum imperatorem pugnavit Cadolus.

Hoc tempore fuit bellum Normannorum et Leonis pape kal. juli feria vi.

Magna pars urbium crenata est in festo sancti Eustachii.

Hoc etiam anno siccitas magna fuit a mense iunio usque in vigiliam sancte Andreæ.

Clemens II sedit annos viii dies vii post xl ann. incarnationis domini,

Damasus II sedit dies xxiii post mli ann. incarnationis domini.

Leo VIII de genere Alamannia regno sedit annos v menses ii dies vi post mxxi ann. incarnationis domini.

Victor II ex genere Alamannia sedit annos ii menses iii dies xii post mlv ann. incarnationis domini.

Stephanus VIII sedit menses viii post mlx ann. incarnationis domini.

Benedictus X sedit mens. x post mlx ann. incarnationis domini.

Nicholaus II natione Burgonia sedit annos ii menses vii post mxi ann. incarnationis domini.

Alexander II natione Mediolinensis sedit annos xi menses vi dies xv post mxxii ann. incarnationis domini.

Gregorius VII sedit annos xii menses i dies iii post viiannum ann. incarnationis domini. Hic captus est a Gento Stephani apud sanctam Mariam nuporem nocte Natalis Domini.

Victor III sedit ann. i post mxxxv ann. incarnationis domini.

Urbanus II natione annos xi menses iii post mxxxix ann. incarnationis domini et cessavit diebus xvi.

Pascalis II sedit annos xviii menses v dies vii post m: ann. incarnationis domini et cessavit diebus ii.

Gelasius II sedit annum i post mcviii ann. incarnationis domini.

Calixtus II sedit annos v menses x dies xiii post mcviii ann. incarnationis domini.

Honorius II sedit annos v menses ii dies iii post mxxv ann. incarnationis domini.

LE LIBER CENSUUM DE L'ÉGLISE ROMAINE.

Lotarius imperavit annos xii post mcccxxv ann. incarnationis domini.

Couradus tempore Innocentii imperavit annos.... post mcccxxvii ann. incarnationis dominice.

Innocentius ipse celebravit synodum in basilica Salvatoris mense aprilis die xii et eodem anno captus est apud Gallocium mense julii.

Tempore Eugenii pape et Conradi imperatoris, Romani Tyburtinos viceerunt et quamplures de-colaverunt.

Tempore etiam ipsorum Romani obsederunt Viterbiuum mense madii die xxv.

Fredericus... post mclv ann. incarnationis domini.

Tempore Adriani predictus Fredericus Romanum venit xii kal. julii et tunc prefectus destruitur.

In tertio anno Alexandri pape Mediolanum a prescripto Frederico destruitur mense marthi, vii anno eiusdem pape Alexandri apud Tusculum Romanus exercitus a Theutonicis vicius est iii kal. juli;

xv vero anno ipsius Albanum a Romanis concrematum est vi idus aprilis.

Innocentius II natione Romanus ex patre Johanne de regione Transtiberim sedit annos xiii menses vii dies viii post mcccxxx ann. incarnationis domini et cessavit d. n.

Celestinus II sedit annos v dies xiiii post mccccliii ann. incarnationis domini.

Lutius II natione Boloniensis ex patre Alberto sedit mens. xi dies iiiii post mccccv ann. incarnationis domini.

Eugenius III natione Pisanus sedit annos viii menses iii dies xx post mccccvii ann. incarnationis domini et cessavit dies ii.

Anastasius III natione Romanus ex patre Benedicto sedit ann. i menses iii dies xxiiii post mclii ann. incarnationis domini.

Adrianus III natione Anglicus sedit annos iii menses viii dies xxviii post mclv ann. incarnationis domini.

Alexander III natione Tuscanus patria Senensis ex patre Banutio sedit annos xxiiii m. xi d. ix post mclviiii ann. incarnationis domini. Hic vicit iii scismaticos Octavianum, Guidonem Cremonsem, Johannem Strumensem et Landonem. Primus fecit se vocari Victorem, secundus Paschalem, tertius Calixtum, quartus Innocentium.

Lutius III natione Tuscanus sedit annos iii menses ii dies xviii post mclxxxi ann. incarnationis domini.

Urbanus III natione Lombardus sedit annum i menses x dies xxv post mclxxxv ann. incarnationis domini.

Gregorius VIII natione Beneventanus sedit annos i dies xxvii post mclxxxvi ann. incarnationis domini.

Clemens III natione Romanus de regione Pinee ex patre Johanne Scolari et ex matre Maria sedit annos iii menses ii dies xx post mclxxxviii ann. incarnationis domini.

Celestinus III natione Romanus de regione Areula ex patre

LXIII. — DE NOMINIBUS¹ ET TEMPORIBUS CONSTITUTIONIBUS ET ACTIBUS PONTIFICUM ROMANORUM.

Venerabili patri et domino I. priori et ceteris fratribus A. sacerdos licet indignus ejusdem ecclesie omnium fratrum minimus in Christo salutem. Filiorum est precepto patris obediens et in hiis que ad communem utilitatem pertinere noscuntur, in quantum Sp̄itius Sancti gratia h̄igitur, pro posse et nosse operam dare. Precepto itaque et voluntati vestre, diligente pater, ut potius obedivit, et nomine et tempora vel actus Romanorum presulum a beato Petro apostolorum principice usque ad nostra tempora in unum parvum volumen adunare curavi. Obsecro itaque ut que corrigenda sunt corrigatis et pro tanto labore orationum vestrum munus michi humiliter petenti rependatis, quatinus apud auctorem nostrum Jhesum Christum pro meis dignimini intercedere peccatis.

Beatissimus Petrus apostolorum princeps, filius Iohannis, frater Andree, primus sedit in Antiochia annis vii. Hic tempore Neronis imperatoris ingressus urbem Romanam sedit annos xxv, menses ii, dies viii. Fuit autem temporibus Tyberii Cesaris et Gaii et Tyberii Claudii et Neronis. Hic scripsit nū epistolas que catholice

1. Cet autre catalogue est fort antérieur à celui de Cencius, puisqu'il s'arrête à Eugène III (1145-1153). Il fait double emploi avec le précédent; aussi n'a-t-il point été admis dans la seconde recension du *Liber Censuum* (R⁴ et suiv.). Peut-être provient-il de quelque une des compilations qui ont précédé celle de Cencius; justement l'une d'elles remontait au temps d'Eugène III. Cf. *Etude*, p. 16. L'auteur se désigne dans le prologue par l'initiale A, qui ne suffit pas à l'identifier, pas plus que l'initiale I ne permet de retrouver le nom du prieur à qui la composition était dédiée. C'était sans doute le prieur de l'un des chapitres de Rome. A l'en croire, il aurait accompli un travail fort méritoire (*tanto labore*). En réalité, il s'est borné à faire des extraits du *Liber Pontificalis*, d'après un manuscrit qui allait jusqu'au pape Hadrien I, en saignant aussi d'un catalogue complémentaire. Ce qu'il y a ajouté, çà et là, est de nulle valeur.

nominantur et evangelium Marcii. Qui Marcus auditor ejus fuit et filius de baptismo. Hic ordinavit duos episcopos Linum et Cletum qui presentabat omne ministerium sacerdotale in urbe Roma populo vel supervenientium exhiberent. Beatus autem Petrus ad orationem et predicationem populum eruditus vacabat. Hic beatum Clementem episcopum consecravit eique cathedrali vcl omnia ecclesiam disponendam con[m]isit, et potestatem solvendi et ligandi tradidit. Post hoc in kal. juli cum Paulo martirio coronatur. Hic fecit ordinationes per mensem decembrem, episcopos iii, presbyteros x, diaconos vii.

Linus natione Italus regionis Tuscie patre Herenniano sedet annos xi, menses iii, dies xii. Hic ex precepto beati Petri constitutus ut mulier velato capite ecclesiam intraret. Hic fecit ordinationes s u per mensem decembres, episcopos xv, presbyteros xviii. Oicit ix kal. octobris. Qui sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano.

Cletus natione Romanus de regione Vico patrem patre Emiliano sedet annos iv, menses ii, dies x. Hic ex precepto beati Petri xxv presbyteros ordinavit in urbe Roma per mensem decembres, qui etiam sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano vkal. madii et cessavit episcopatus dies xv. Duo fuerunt episcopi cor. i. unum scilicet post alium, temporibus beati Petri apostoli.

Clemens natione Romanus de regione Celio monte ex patre Faustino sedet annis ix, menses ii, dies x. Hic fecit viii regiones dividi notariis ecclesiis qui gesta martirium sollicito et curiose unusq[ue] per regnum suum perquirerent. Hic fecit ordinationes s u per mensem decembres, presbyteros x, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero xv; viii kal. decembres sub Trajano martyrio coronatur. Qui etiam sepultus est in Grecia et cessavit episcopatus dies xvi.

1. L'abréviateur aura écrit d'abord *correspiscopu*, dès qu'il fut conforme à la situation de Lin et de Clet, selon le *L. P.*

Anaeletus natione Grecus de Athenis ex patre Antiocho sedit annos xii, menses x, dies vii. Hic memoriam beati Petri composuit et construxit; alia loca ubi episcopi recondenter sepulture fecit dum presbyter tactus fuisset a beato Petro. Hie constituit ut clericus nec romanum intriat nec barbam, sed radit. Hie fecit ordinationes u per mensem decembrem, presbyteros v, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero vi et cessavit episcopatus dies xiii; in kal. modii sub Severo et Marco martirio coronatur, et est sepultus juxta corpus beati Petri.

Evaristus natione Grecus ex patre Judeo nomine Iuda de civitate Bethlehem sedit annos xiii, menses vii, dies ii. Fuit autem temporibus Domitiani et Nerve et Trajani a consulatu Valentis et Veteris usque ad Gallum et Braduanum consules. Hic titulos in urbe Roma divisit presbyteris et septem diaconos ordinavit qui custodirent episcopum predicantem propter solum veritatem. Hie fecit ordinationes in per mensem decembrem, presbyteros vii, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero xv. Hie sub Traiano vi kalendas novembris martirio coronatus est et sepultus juxta corpus beati Petri; et cessavit episcopatus dies xviii.

Alexander natione Romanus ex patre Alexandro passionem Domini miscuit in secreta misse et aquam aspersione benedici eum sale constituit. Hie fecit ordinationes in per mensem decembrem, presbyteros vi, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero v. Qui etiam sepultus est in via Numantana, ubi sub Aurelianico decollatus est v non, madii.

Sextus natione Romanus constituit ut ministeria sacra non tangerentur nisi a ministris et ut missuum celebrazione Sanctus, Sanctus, Sanctus decentur. Hie fecit ordinationes in per mensem decembrem, presbyteros xi, diaconos iiii, episcopos per diversa loca numero iii. Qui etiam sub Adriano in non. aprilis passus est et sepultus juxta corpus beati Petri.

Telephorus natione Grecus ex patre anacorita constituit in nocte Nativitatis Domini missam celebrare et hymnum angelicum, id est Gloria in excelsis Deo sollempniter decantare. Hie constituit jejunium vii epidemiarum ante Pascha et ut omni tempore ante hore in cursum nullus presumere missas celebrare, qua hora dominus noster ascendit crucem. Hie fecit ordinationes iii per mensem decembrem, presbyteros xii, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero xiii; et in non, madii sub Antonio martirio coronatur, et sepultus est juxta corpus beati Petri.

Yginus fecit ordinationes in per mensem decembrem, presbyteros xv, diaconos v, episcopos per diversa

loca numero vi, et in idus januarii martirio coronatus est sub Severo et Marco, et sepultus est juxta corpus beati Petri.

Pius constituit ut sanctum Pascha die dominico celebraretur. Hie constituit hereticum venientem ex Judeorum heresi suscipi et baptizari et constitutum de ecclesia fecit. Hie fecit ordinationes v per mensem decembrem, presbyteros xviii, diaconos xxi, episcopos per diversa loca numero xxv. Qui etiam sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano in idus julii et Antonii martirio coronatus est.

Anicetus constituit secundum beati Petri preceptum ut clerici in modum spenle desuper capita raderent. Hie fecit ordinationes v per mensem decembrem, presbyteros xix, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xii. Obiit martir xv kal. madii et sepultus est in cimiterio Calixti.

Sother constituit ut nulla monacha pallam sacramatam contingat nec incensum in sancta ecclesia ponatur. Hie fecit ordinationes iii per mensem decembrem, presbyteros viii, diaconos ix, episcopos per diversa loca numero xl. Qui etiam obiit martir et sepultus est in cimiterio Calixti via Apia x kal. madii.

Eleutherus accepit epistolam a Lutio Britanio rege ut christianus efficeretur per ejus mandatum et iterum mandavit ut nulla esca usualis a christianis repudiaretur maxime fidelibus quod Deus creavit, que tamen rationalis et humana est. Hie fecit ordinationes iii per mensem decembrem, presbyteros xii, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero xv. Obiit martir vii kal. iunii et sepultus est juxta corpus beati Petri in Vaticano.

Victor constituit ad interrogationem sacerdotum de circulo Pasche cum presbyteris et episcopis facta collatione et accessito Theophilo episcopo Alexandrie ut a xiii lune id est mensis usque ad xxi de dominico custodiatur sanctum Pascha. Hic sub Severo principe vi kal. augusti martirio coronatus est et sepultus juxta corpus beati Petri.

Zepherinus constituit ut presentibus clericis et laicis fidelibus sive clericis sive levita sive sacerdos ordinaretur. Hie fecit ordinationes vii per mensem decembrem, presbyteros xiii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero xiii et vii kal. septembres martir coronatur. Qui etiam sepultus est cimiterio suo juxta cimiterium Calixti via Appia.

Calixtus constituit jejunium due sabato ter in anno fieri. Hie fecit basilicam Transtyberim. Hie fecit aliud cimiterium in via Appia ubi multi sacerdotes et martyres requiescent. Hie sub Alexandri persecutione vi

idus octobris martir effectus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calepolii via Aurelia.

Urbanus fecit omnia ministeria sacra argentea et patenae argenteas xxv posuit. Hic vero confessor extitit temporibus Diocliciani. Hic sua traditione multos convertit ad fidem et ad baptismum et credulitatem, etiam Valerianum nobilissimum virum sponsum sancte Cecile et fratrem ejus, quos etiam usque ad martirii palmam perduxit, et per ejus monita multi martirio coronati sunt. Hic fecit ordinationes v per mensem decembres, presbyteros ix, diaconos v, episcopos per diversa loca numero viii. Qui etiam sepultus est in cimiterio pretaxato via Apia martirio coronatus. Quem sepelivit beatus Tyburius viii kal. junii.

Pontianus fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros vi, diaconos v, episcopos per diversa loca numero vi. Hic exilio deportatus sub Alexandro in insula Bucina, et Severo et Quintiliano consulibus in eadem insula afflictus et fustibus maceratus martirio coronatus defunctus est xiiii kal. decembres et in ejusdem loco ordinatus est Athurios xi kal. decembres. Quem videlicet Pontianum beatus Fabianus adduxit cum clericis per navem et sepelivit in cimiterio Calixti via Apia.

Antherius gesta martyrum diligenter a notariis exquisivit et in ecclesia recondidit propter quendam Maximianum presbiterum qui martir coronatus est. Hic fecit unum episcopum in civitate Fundis Campanie per mensem decembres. Hic sub Maximiano in non. januarii martir coronatus est.

Fabianus divisit [re]giones¹ diaconibus et fecit diaconos vii qui vii notarii precessent, ut gesta martyrum in integro et fideliter colligerent. Hic fecit ordinationes v per mensem decembres, presbyteros xxii, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero xi. Hic xiii kal. februario sub Detio martir effectus est.

Cornelius autem passionem suam omnia ecclesie tradidit Stephano diacono suo. Hic fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros iii, episcopos per diversa loca numero vii. Hic xviii kal. octub. sub Detio martir effectus est.

Lotinus fecit ordinationes iii per mensem decembres, presbyteros iii, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xvii. Hic precepit ut n presbyteri et in diaconi in omni loco non desercent propter testimonium ecclesiasticum. Hic sub Valeriano et Galieno ca-

pite truncatus est xi kal. septembres. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Stephanus constituit ut vestimenta ecclesiastica quibus Deo ministratur sacra sint et honesta, quibus alii usibus nemo debet perfungi quam ecclesiasticis. Hic fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros vi, diaconos v, episcopos per diversa loca numero iii. Hic sub Valeriano et Galieno et Maximo martirizatus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia non. augusti.

Sixtus II fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros iii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero ii. Hic sub Decio imperatore capite truncatus est viii idus augusti. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Dionisius presbyteros in orbe Romæ in titulis constituit singulos in singulis propter penitentes suscipiendos et propter baptismum. Hic fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros viii, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero viii. Hic martirio sub Claudio et Paterno vitam finivit vi kal. januarii. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Felix constituit super memoriam martirum missas celebrati. Hic fecit basilicam in via Aurea. Hic fecit ordinationes n per mensem decembres, presbyteros viii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero v. Hic sub Claudio principe martir coronatus est iii kal. junii et sepultus est in supradicta basilica quam ipse fecit.

Euticianus constituit fruges super altare tantum fabas et uvulas Ienedici. Hic temporibus suis per diversa loca ccx² xiiii³ martires manu sua sepelivit. Hic fecit ordinationem i per mensem decembres, presbyteros xiii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero ix. Hic obiit xi kal. augusti qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Gaius constituit ut per omnes gradus primum ascenderet si quis episcopus fieri inteneretur. Hic fecit ordinationes iii per mensem decembres, presbyteros xxv, diaconos viii, episcopos per diversa loca numero v. Hic sub Diocletiano principe martir coronatus est x kal. madii. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia.

Marcellini autem tempore fuit tam magna persecutio ut infra xxx dies xvi milia hominum promiscui sexus per diversas provincias martirio coronarentur christiani. Pro quo re et ipse Marcellinus ad sacrificandum ductus est ut turriticare, quod et fecit; et post paucos dies penitentia ductus a Diocletiano pro fide Christi capite truncatus est. Cujus corpus jacuit in

1. Cod. digiones.

platea ad exemplum christianorum dies xxv. Marcellus vero presbyter jussu beati Petri cum presbyteris et diaconibus noctu collegit eum et sepelivit in via Salaria in cimiterio Priscille.

Marcellus fecit cimiteria via Salaria et xxv titulos in urbe Roma constituit quasi diocesis propter baptismum et penitentiam multorum qui convertebantur ex paganiis, et propter sepulturas martirum. Hic ordinavit xxv presbyteros in urbe Roma et u diaconos per mensem decembres, episcopos per diversa loca numero xxi. Hic sub Diocletiano capite truncatus est xvii kal. febriariorum. Lucina vero proscripta est.

Eusebii tempore inventa est crux domini nostri Ihesu Christi v nonis madidi et baptizatus est Iudas qui est Ciriacus. Hic hereticos invenit in urbe Roma quos etiam ad manus impositionem reconciliavit. Hic fecit ordinationem i per mensem decembres, presbyteros xiii, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xiii, et martyrio coronatus est. Qui etiam sepultus est in cimiterio Calixti via Apia vi non. octubris,

Melitius constituit ut nulla ratione dominico die aut quinta feria jejunium celebraretur, quia eos dies pagani quasi sacrae celebrabant. Hinc inter missarum sollempnia revelata sunt nomina m[odesti] Confessorum]. Hic fecit ordinationem i per mensem decembres, presbyteros vii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero vi, et v idus decembris martyrio coronatus est et sepultus in cimiterio Calixti.

Silvester constituit ut baptizatum huius presbyter crismate propter occasionem repente mortis, et ut nullus lucus crimen andeat inferre et ut sacrificium non in serice neque in panno tincto celebraretur sed tantum in lino de terra procreato. Hujus temporibus Nicena sinodus celebrata est et vi kal. januarii dormivit in pace.

Marcus constituit ut episcopus Hostiensis qui consecrat Romanum pontificem pallio uteretur et al codem episcopo urbis Romae consecraretur. Hic fecit ordinationes i per mensem decembres, [presbyteros] xxv, diaconos vi, episcopos per diversa loca numero xxvi. Obiit vii non. octubris et sepultus est in cimiterio Balbinae quod ipse fecit in via Ardeatina.

Julius constituit ut nullus clericus qualibet causa in publico ageret nisi in ecclesia. Hic levit tria cimiteria, unum via Flaminea, aliud Aurelia et aliud via Portuense. Hic fecit ordinationes i per mensem decembres, presbyteros xviii, diaconos iii, episcopos per di-

versa loca numero viii. Obiit martyr ii idus aprilis et sepultus est in cimiterio Calepodii.

Liberius sub Constantiniaco exultatus et confessor effectus est, et sepultus v illus septembres in cimiterio Priscille. Hic fecit ordinationes ii permensem decembres, presbyteros xviii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero xiv.

Felix declaravit Constantium filium Constantini hereticum et relapsatum secundo ab E[nodio] Nicomediese episcopo et pro hoc ab eodem Constantino in idus novembres capite truncatus est. Cujus corpus rapuit Damasus presbyter cum aliis christianis et sepelivit eum in basilica quam ipse fecerat in via Aurelia. Hic fecit ordinationem i per mensem decembres, presbyteros xxi, diaconos v, episcopos per diversa loca numero ix.

Damasus dormivit in pace iii idus decembres. Hujus tempore Constantinopolitana sinodus celebrata est et Julianus Apostata extitit. Hic constituit ut psalmi cum Gloria patri distinetu die noctuque canerentur per omnes ecclesias. Hic precepit ut in missarum celebratione presbyter fatigat confessionem anteponat ad altare acedat. Hic accusatus de adulterio facta simulo episcoporum purgatus est et fecit constitutum de ecclesia.

Syrius fecit ordinationes v per mensem decembres, presbyteros xxxi, diaconos xvi, episcopos per diversa loca numero xxviii. Qui obiit nono kalend. martii et sepultus est in cimiterio Priscille via Salaria.

Anastasius constituit ut quotienscumque evangelia sancta recitarentur sacerdotes non sedarent sel curvi starent. Hic fecit basilicam que dicitur Crescentiana in regione secunda in via Mamertini in urbe Roma. Et hic constituit ut nullus clericus transmarinus recipiret nisi sui episcopi designi cirographo quia eodem tempore Manichei inventi sunt in urbe Roma. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembres, presbyteros xviii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero xi. Qui obiit vi kal. madidi et sepultus est in cimiterio suo ad Ursum platum.

Innocentius constituit sabato jejunium celebrare quia sabbato Dominus in sepulcro positus est et discipuli jejunaverunt. Hic fecit ordinationes iii in urbe Roma per mensem decembres, presbyteros xxx, diaconos xii, episcopos per diversa loca numero liii. Qui etiam obiit vi kal. augusti in cimiterio ad Ursum pileatum.

Zosimus multa constituit ecclesie et fecit constitu-

1. Rubrique : Tempore Silvestri celebrata fuit Nicena synodus.

1. En marge : Constantinopolitana sinodus.

tum ut diaconi leva tecta haberent de palleis linostemis et per par[ochias] concessit cui[um] benedici, et precepit ut nullus clericus in pociis publicis propriaret nisi tantum celle fidelis maxime clericorum. Hic fecit ordinationem in urbe Roma i, presbyteros v, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero viii. Qui etiam obiit viii kl. januarii et sepultus est in via Tiburtina juxta corpus beati Laurentii martyris.

Bonifatius interdixit monachibus ne sacra vasa vel pallas altaris contingenter. Hic fecit ordinationem i per mensem decembri, presbyteros xiii, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xxxvi. Obiit viii kl. novembri et sepultus est in via Salaria juxta corpus sancti Felicis martyris.

Celestini¹ tempore Egesina sinodus celebrata est. Hic fecit ordinationes i per mensem decembri, presbyteros xxxii, diaconos xii, episcopos per diversa loca numero xlvi. Obiit viii idus aprilis et sepultus est in cimiterio Priscille via Salaria.

Sixtus post annum i menses viii incriminatus a quadam Basso de adulterio. Eo tempore audiens hoc Valentinianus Augustus jussit concilium congregari, et facto conventu cum magna examinatione iudicio sinodico purgatur a lxi episcopis et condemnatur Bassus a sinolo. Hic fecit ordinationes iii per mensem decembri, presbyteros xxviii, diaconos xii, episcopos per diversa loca numero lii. Obiit.... et sepultus est via Tiburtina in cripta juxta corpus beati Laurentii.

Leo² ecclesiam a Nestoriana et Euticiana heresi liberavit et Diocori superbia[m] calcavit. Hic constituit ut inter actionem sacerdici diceretur Sanctum sacrificium et cetera. Hujus temporibus sinodus Caledonensis convenit. Hic fecit ordinationes iii per mensem decembri, presbyteros lxxxi, diaconos xxxi, episcopos per diversa loca numero clxxxvi. Obiit iii idus aprilis et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Ylarus fecit constitutum de ecclesia. Hic fecit ordinationem i per mensem decembri, presbyteros xv, diaconos vi, episcopos per diversa loca numero xii. Obiit... et sepultus est ad sanctum Laurentium in cripta juxta corpus Sixti episcopi.

Simplitius primum fecit ordinationem in urbe Roma in mense februarii presbyteros lviii, et obiit vi non. iunii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

1. En marge : Egesina sinodus.

2. En marge : Caledonensis sinodus.

Felix fecit basilicam sancti Agapiti juxta basilicam sancti Laurentii martyris. Sub hujus episcopatu iterum venit relatio de Grecia Petrum Alexandrinum revocatum ab Achatio episcopo Constantinopolitano. Tunc venerabilis Felix archiepiscopus sedis apostolice urbis Rome mittens defensorem cum consilio sedis sue, facto consilio dampnavit Achatium cum Petro. Hic fecit ordinationes ii in urbe Roma per mensem decembri, presbyteros xxviii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero xxxi. Obiit... Hic sepultus est in basilica beati Pauli apostoli.

Gelasius Gelasianum compositus et ymnos et tractatus in modum beati Ambrosii. Declaravit etiam qui libri recipi debant in ecclesia, qui contempni. Hic fecit ordinationes ii in urbe Roma in mense decembri et februario, presbyteros xxxii, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero lxvn. Obiit xi kl. decembri et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Anastasii tempore multi presbyteri et clerici separaverunt se a communione istius eo quod communiasset Fortuno diacono, et quia voluit occulte revocare Achatium nec potuit. Hic Constantinopolitanum imperatore excommunicavit. Hic fecit ordinationem i per mensem decembri, presbyteros xxii, diaconos xii, episcopos per diversa loca numero xvi. Obiit iii kl. decembri et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Sinachus constituit omnibus dominicis diebus et nataliciis apostolorum [et] martirum Gloria in excelsis decantari. Hic fecit ordinationes iii in urbe Roma per menses decembri et februario, presbyteros cxii, diaconos xvi, episcopos per diversa loca numero cxvii. Obiit iii kl. augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Hormisa fecit ordinationes iii in urbe Roma per mensem decembri, presbyteros xxi, diaconos xvii, episcopos per diversa loca numero lv. Obiit viii idus augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli. Hic composuit clerum et psalmis eruditivit.

Johannes a Theoderico rege captus et maceratus in custodia apud Ravennam defunctus est martir xv kl. junii. Hujus tempore sanctus Benedictus abbas extitit. Hic ordinavit episcopos per diversa loca numero xv. Cuius corpus post obitum ejus translatum est de Ravenna et sepultum est in basilicam beati Petri apostoli.

Felix patriarcham Constantinopolitanum excommunicavit. Hic fecit ordinationes iii in urbe Roma mensibus februarii et martii, presbyteros lv, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xxviii. Obiit vi

idus octubris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Bonifatius obiit xvii kl. novembbris et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Johannes fecit ordinationes per mensem decembribus, presbyteros xv., diaconos vii., episcopos per diversa loca numero xxi. Obiit vi kl. januarii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Agapitus fecit ordinationem i in urbe Roma, presbyteros viii., diaconos iii., episcopos per diversa loca numero xi. Obiit x kl. madii.

Silverius dolo captus et monachica veste induitus et a Lugilio¹ archidiacono in Pontias exilio missus, pane tribulationis et aqua angustie sustentatus defunctus mortuus est confessor xii kl. junii et sepultus est in eodem loco. Hic levatus est a Theodato tiranno sine deliberatione decreti. Qui Theodatus corruptus pecunia talem timorem induxit clero ut qui non consentirent in ejus electionem gladio punirentur. Quidam vero sacerdotes non suscriperunt in eum secundum morem antiquum vel decretum confirmaverunt aut ordinationem. Hic tahter subscriptis in damnationem Iugili: Sic dicit sanctorum patrum fidei in ecclesia servari catholica ut quod habuit amittat qui improba temeritate quod non accepit assumperit. Hie primum post lecni Silvestri tempora sine imperiali assensu Gothorum manu est ordinatus episcopus. Hujus temporibus obessa est Romamnum i in circuitu a Gothis, sed liberata a Belissario patricio. Hic fecit ordinationem i per mensem decembribus, presbyteros xiii., diaconos v., episcopos per diversa loca numero xix.

Vigilius fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros xlvi., diaconos xvi., episcopos per diversa loca numero lxxxii. Obiit.... et sepultus est ad sanctum... via Salaria. Hujus temporibus celebrata est v. sinodus. Hic licet fraudulenter accepisset episcopatum tam n. facti penituit et ideo in exilio vitam finivit. Hujus temporibus capta est Roma a Gothis, sed postmodum occiso Totila recepta est.

Pelagius precepit ut scismatici per seculares potestates compriimentur. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros xxvi., diaconos ix., episcopos per diversa loca numero xlxi. Obiit...

Johannes fecit ordinationem per mensem decembribus, presbyteros xxxix., diaconos xiii., episcopos per diversa

loca numero lxi. Obiit ix kl. augusti et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Benedicti tempore Longobardi invaserunt Italianam. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros..., diaconos xi., episcopos per diversa loca numero xi. Obiit... et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Pelagius fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros xxviii., diaconos vii., episcopos per diversa loca numero xlviij. Obiit die vii februario et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Gregorius dialogus dies nostros in pace dispositus. Hic constituit ut supra corpus beati Petri et Pauli missa celebrarentur. Hic fecit ordinationes ii, unam in quadraginta et aliam in mense septimo, presbyteros xxix., diaconos v., episcopos per diversa loca numero lxii. Obiit iii idus martii et sepultus est ad beatum Petrum apostolum ante secretarium.

Tavinius (*sic*) fecit episcopos per diversa loca numero xxvi. Obiit viii kl. martii et sepultus est in ecclesia beati Petri apostoli.

Bonifatius constitut ut Romanus pontifex non debeat eligi nisi post tertium diem depositionis sui antecessoris. Hic fecit episcopos per diversa loca numero xxi; obiit ii idus novembbris et sepultus est in ecclesia beati Petri apostoli.

Bonifatius impetravit a Focate templum Ptheon (*sic*) et dedicavit eum in honore sancte Marie et omnium sanctorum. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros x., diaconos vii., episcopos per diversa loca numero xxxvi. Obiit viii kl. junii et sepultus est ad beatum Petrum apostolum.

Deudedit constitut ut secunda missa fieret in clero. Hic fecit ordinationes iii, presbyteros xiii., diaconos v., episcopos per diversa loca numero xxviii. Obiit viii kl. novembbris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Bonifatius sub anathemate interdixit ut nullus audeat de ecclesia. Hic fecit ordinationes ii per mensem decembribus, presbyteros xxvi., diaconos x., episcopos per diversa loca numero xxviii. Obiit viii kal. novembbris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Honorius fecit ordinationes iii, presbyteros xiii., diaconos xi., episcopos per diversa loca numero lxxxii. Obiit iii idus decembribus et sepultus est..

Severinus fecit episcopos per diversa loca numero ix. Obiit iii non. augusti et sepultus est ad predictum beatum Petrum apostolum. Hujus temporibus fuit Heraclius christianissimus imperator, qui extincto Constantino crucem Domini ierosolimis reportavit.

1. Corriger Vigilio; quelques lignes plus bas on trouve encore Jugiil pour Vigili.

Johannes fecit ordinationes u per mensem decembris, presbyteros xviii, diaconos v, episcopos per diversa loca numero xvii. Obitu m̄ idus octobris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Theodorus penitentie librum composuit. Hic fecit ordinationem i per mensem decembris, presbyteros xxi, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xlvi. Obitu m̄ idus madii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Martinus fecit ordinationes u per mensem decembris, presbyteros xi, diaconos v, episcopos per diversa loca xxxiii. Hic sub Constantino heretico m̄ idus novembris martyr coronatus est.

Eugenius canonum scientia fuit eruditus. Hic fecit ordinationes, episcopos per diversa loca numero xxi. Obitu m̄ non. junii et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Vitalianus fecit ordinationes m̄ per mensem decembris, presbyteros xii, diaconos i, episcopos per diversa loca numero xcvi. Hujus tempore venit Constantinus imperator et depositus quicquid erat ad ornamentum civitatis et asportavit secum in Siciliam.

Adeodatus fecit ordinationem i per mensem decembris, presbyteros xiii, diaconos vi, episcopos per diversa loca numero xlvi. Obitu vi kl. julii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Boni tempore stella splendissima nec antea visa apparuit in celo. Hic fecit ordinationem i, presbyteros x, diaconos v, episcopos per diversa loca numero vi. Obitu idus aprilis et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Agatho¹ tempore vi celebrata sinodus. Hic fecit ordinationem i, presbyteros x, diaconos m̄, episcopos per diversa loca numero xviii. Obitu m̄ idus januarii et sepultus apud b. Petrum apostolum.

Leo saeculam vi synodum suscepit et studiosissime in latinum translatavit. Hic fecit ordinationem i per mensem junii, presbyteros viii, diaconos xxvii, episcopos per diversa loca numero xxii. Obitu v nou. julii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Benedictus fecit episcopos per diversa loca numero xii. Obitu vñ idus madii et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Johannes librum de dignitate pallii composuit. Hujus temporibus provintia Africa subjugata Romano imperio atque restituta. Hic fecit episcopos per diversa

loca numero xiii. Obitu m̄ non. augusti et sepultus apud beatum Petrum apostolum.

Conon fecit episcopos per diversa loca numero xiii. Obitu xi kl. octobris et sepultus est apud beatum Petrum apostolum.

Sergius corpus beati Leonis probatissimi patris ac pontificis quod in addito inferioribus secretari predicte basilice positum fuerat, facta diligenter tumba in denominata basilica publico loco ut sibi fuerat reuelatum repositus ac locum ipsum ornauit. Hic fecit ordinationes u per mensem martii, presbyteros xviii, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xxvii. Hic basilicam Lateranensem reparavit et constituit ut Agnus Dei cantaretur ad missam in fractione dominici corporis. Obitu vi idus decembris et sepultus in basilica beati Petri apostoli.

Johannes fecit ordinationem i presbyteros viii, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero xii.

Johannes fecit episcopos per diversa loca numero xviii.

Sisinnius fecit episcopum i in insula Corsica.

Constantini tempore duo Saxoni reges venerunt Romanum causa orationis ibique mortui sunt. Hic fecit ordinationem i, presbyteros x, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero lxiii. Obitu vi idus aprilis.

Gregorius adjunxit in secreta : Quorum sollempnia hodie cel-brantur, Domine Deus noster, in conspectu tua maiestatis in toto orbe terrarum. Hic per Bonifacium monachum et episcopum Germanorum gentem sedentem in tenebris doctrina lucis convertit ad Christum. Hic constitutus v feria in Quadragesima jejunare et missam eadem die sicut per totam epidemiam celebrare, quod antea non diebat. Hujus temporibus Leo Augustus depinxit omnes ymagines Salvatoris et ejus genitricis virginis Marie vel omnium sanctorum quas inventio potuit, et in medio civitatis Constantinopolitane incidit. Hic fecit ordinationes v, presbyteros xxxv, diaconos xix, episcopos per diversa loca cxlix. Obitu m̄ idus febrouarii et sepultus in basilica beati Petri apostoli.

Gregorius fecit recedere totam Italianam a potestate Leonis Augusti heretici ob dep[ositionem] immagnum, et ipsum imperatorem excommunicavit et a regno privavit. In tempore hujus Aliprandus Longobardorum rex Romanum obsedit.

Zacharias fecit pacem cum Longobardis. Hic Dialogorum libros m̄ de latino in grecum transluit. Hic Francorum regem Karolum fratrem Pipini fecit clericum et misit eum in Cassinense monasterium ut fieret

1. En marge : Sexta sinodus.

monachus. Cui etiam monasterio dona plurima cum privilegio apostolice sedis contulit.

Stephanus ob infestationem Aistulfi regis Longobardorum pergens Frantiam uxuit Pipinum fratrem Karoli regis et duos filios ejus in reges Francorum. Qui rex simul cum eo veniens Italianam abstulit Ravennam et xx alias civitates eidem Aistulfo et sub jure sancti Petri rededit; unde etiam patricius Romanus effectus est. Hic fecit ordinationem i per mensem martii, presbyteros ii, diaconos ii, episcopos per diversa loca numero iii. Obiit vi kl. madii et sepultus est in basilica beati Petri apostoli.

Paulus fecit ordinationes ii per mensem decembbris, presbyteros xii, diaconos x, episcopos per diversa loca numero xxv.

Constantinus adhuc laicus, neophitus scilicet, sedem invasit apostolicam.

Stephanus fecit ordinationem i per mensem decembbris, presbyteros v, diaconos iii, episcopos per diversa loca numero xii.

Adrianus fecit ordinationes ii per mensem martii, presbyteros xxiii, diaconos vii, episcopos per diversa loca numero clxxxv, et sepultus in basilica beati Petri apostoli. Hujus precibus vocatus Karolus Magnus supra nominata Pipini filius obsedit Longobardos in Papiam ubi cepit Desiderium regem et uxorem ejus, quos captos duxit in Frantiam et reddidit omnia que pater ejus Pipinus dederat beato Petro, adjuncto quoque ei ducato Spoleto et Beneventano. Ob hoc et ipse dici meruit Francorum et Longobardorum patricius et Romanorum.

Leo.

Stephanus.

Paschalis.

Eugenius penitentialem librum composuit et in Frantiam transmisit.

Valentinus Lodoicum filium Karoli imperatorem consecravit.

Gregorius.

Sergii tempore Sarraueni vastaverunt Italiani.

Leo Karolum filium Lodoici coronavit imperatorem et edificavit civitatem quam suo nomine Leoninam appellavit, illam videlicet ubi corpus beati Petri requiescit, et fecit ecclesiam sancte Marie Nove et sanctorum iii Coronatorum. Hic dum pergeret in die sancti Marci cum letaniis ad sanctum Petrum captus a Romanis executus est, precisa lingua. Sed Deus omnipotens reddidit visum et loquelam, et peragens ad Karolum regem Francorum suscepit eum cum magno honore et reddidit Romam cum prefato rege; et

facta vindicta de inimicis ejus, purgante se papa de quibusdam criminibus sibi illatis, isdem coronatus est imperatore Romanum.

Benedictus qui et Zenus.

Nicholaus uno tempore duos imperatores excommunicavit, orientalem nomine Michaelem propter Ignatii injustam depreciationm quam faciebat, et occidentalem nomine Lotharium propter Waldrade pellicis societatem.

Adrianus Karolum Lodoici filium oleo unxit et imperatorem constituit.

Johannes.

Arinus¹.

Stephanus.

Formosus. Hujus tempore Longobardis rebellantibus Franci perdidierunt regnum.

Bonifatius.

Stephani tempore Sarraueni occupaverunt Syciam.

Romanus.

Theodorus.

Johannes Tusculanus. Hujus temporibus Capitanei Romanum patriciatum sibi tiranide vendicaverunt.

Benedictus.

Leo.

Christoforus ejectus est de papatu et monachus effectus est.

Sergius.

Anastasius.

Lando.

Johannes.

Leo.

Stephanus.

Martinus.

Agapitus.

Johannos.

Leo.

Benedictus.

Johannes.

Benedictus.

Bonus.

Bonifatius.

Benedictus.

Johannes.

Johannes.

Gregorius.

1. Corr. Marinus. Hadrien III, qui devrait suivre, a été omis.

Johannes.
 Silvester Tustulanus.
 Johannes qui vocatur Sicco.
 Johannes qui vocatur Fanassus.
 Sergius qui vocatur Os porci.
 Benedictus frater Alberici majoris. Hic germanus
 Silvestri superioris uno eodemque die et laicus et pon-
 tifex fuit.
 Johannes frater ejus genere Tusculanus Octonem
 regem Saxonum coronavit imperatorem.
 Benedictus vel Zenus qui vocatur Pheophilactus.
 Silvester Sannensis.
 Gregorius qui vocatur Johannes Gratianus.
 Clemens qui vocatur Suggerus.
 Damasus qui vocatur Popo.
 Leo qui vocatur Bruno.
 Victor qui vocatur Gebeardus.
 Stephanus qui vocatur Fredericus.
 Benedictus Velletriensis episcopus.
 Nicholaus, prius vocatus Gerardus, episcopus Flo-
 rentinus fuit, quem Ildebrandus monachus Romane
 ecclesie archidiaconus apud Senam in summum pon-

titicem elegit; qui postea de tripartita simonia in La-
 teranensi concilio caput fecit.

Alexander qui vocatur Auselmus Lucensis episcopus
 fuit.

Gregorius qui vocatur Ildebrandus monachus.

Victor qui et Desiderius cenobii Cassinensis abbas.

Urbanus constituit prelationem x. de sancta Maria.

Pascalis.

Gelasius.

Calixtus.

Honorius.

Innocentius cum plures ordinationes suo tempore
 celebrasset, x^e sue ordinationis anno in Lateranensi
 ecclesia concilium celebravit, in quo episcopis, pres-
 byteris, diaconibus, subdiaconibus, ut matrimonia non
 contraherentur interdixit, contracta quoque ut separa-
 rentur sanc civit. Artem etiam illam sagittariorum et
 balistariorum in eodem concilio sub anathematice vin-
 culo prohibuit. Obiit viii kal. octulres.

Celestius.

Lutius.

Eugenius.

**LXIII. — LITTERE¹ ALEXANDRI PAPE AD FRATRES MONAS-
 TERII DE MAMOXOLO SUPER CASTRO TIBERIE QUOD COM-
 MISSUM FUIT CUSTODIE P. ET LEONIS FILIORUM QUONAM
 CINCHI FRISAPONIS ET ECCLESIA SANCTI ELEUTHERII QUE
 AD JUS PERTINET MONASTERII ANTEDICTI.**

Alexander episcopus servus servorum Dei dilectis filiis

*Aimonii et universis fratribus monasterii de Marmosolo
 salutem et apostolicam benedictionem. Cum ex injuncto
 nobis officio singulorum jura defendere debeamus illis
 presertim cogimus suas justitas conservare quos habitus
 honestatis erorum et cultores reddit sacre religionis insi-
 gnes. Nos siquidem dilectis filiis nostris nobilibus viris
 Johanni, Petro et Leoni filiis quandam hanc memorie*

1. Alexandre III garant à Aimone, abbé de Marmosolo, et à ses moines, la possession de l'église Saint-Eleuthère à Ti-
 vera, cette église n'étant pas comprise dans l'échange des
 châtelaines d'Olevano et de Tivera, consenti par le pape aux
 fils de Cencio Frajapane. — Cette lettre (J., 1262) doit être
 de l'une des années 1160, 1173, 1174, 1175. Marmosolo et Ti-
 vera étaient deux localités voisines de Ninfa et de Norma.
 Elles avaient été données en 1154 aux Cisterciens par l'évêque de Velletri Hugues; v. Borgia, *Istoria della chiesa di Velletri*, p. 232. Cf. Bauco, *Storia di Velletri*, t. II, p. 125; L. P., t. II,

p. 309, note 40; Tomassetti, *Campagna Romana*, t. I, p. 68. Ti-
 vera est un lieu dit un peu à l'ouest de Ninfa. Tout près, vers
 le nord, subsiste le nom de *S. Eleuterio*. Quant à l'abbaye de
 Marmosolo, il faut peut-être l'identifier avec l'abbaye de S. An-
 gelo, au-dessus de Ninfa, entre Norma et Sermoneta, dont il
 reste trace dans le lieu dit *Abbadia*. — L'homme de bien (*bene memoriae*) Cencio Frajapane est celui dont il est question dans
 la vie de Gélase II (L. P., t. II, p. 313 et suiv.). — Ce texte a
 été publié par Pflugk-Harttung, *Acta P. R. inedita*, t. II, p. 231,
 d'après un manuscrit secondaire du L. C.

*Ciabatii Fratnapoës castrum Tiberie pro eo quod nobis
Olibazum concesserunt ad tenendum in custodia sicut
Olibazum habuerunt concessimus: sed ecclesia sancti
Eleutheri cum pertinentiis suis in tenimento ejusdem
castri sitam que ad jus monasterii vestri pertinet eis
nullatenus ducimus conserendum. Et ideo nulla ratione
columus ut occasione illius concessionis quam eis fecimus
jus monasterii vestri deperat vel super eadem ecclesia
debeatilis aliquatenus infestari aut ejus possessiones im-
minui debent vel auferri. Datum Anagnie, xv kl. octo-
bris.*

LXV. — INSTRUMENTUM LOCATIONIS CASTRI FRUSINONIS¹.

*In nomine Domini. Anno Domini MCCVII pontificatus
domini Innocentii pape III anno nono, iudicione X,
mense septembri, die V, nos Stephanus de Fossanova,
domini Innocentii pape III camerarius, preceptor et au-
toritate ipsius, sub ejusdem domini pape presencia, et
eiusdem patrum et dominorum Nicolai Tusculani
episcopi, Cinthii sancti Laurentii in Lucino presbyteri
cardinalis, Petri sancte Pudentiae presbyteri cardinalis,
Roggerii sancte Anastasie presbyteri cardinalis, Stephanii
sancti Grisochoai presbyteri cardinalis, Iohannis sancte
Romane Ecclesie cancellarii sancte Marie in Cosmidin
diaconi cardinalis, Ioherti sancti Angeli diaconi cardina-
lis, Octavianii sanctorum Sergii et Bacchi diaconi cardina-
lis, Gregorii sancti Theodori diaconi cardinalis, ad
exemplar felicis memorie Iohannis noni pape et Paschalis
secundi, predecessorum ipsius domini Innocentii, pro-
curatorio nomine renomatus locationem robis dominis de
Frusinone sacrosancte Romane ecclesie fidelibus, videlicet
Siginulfo, Adinulfo Baroni, Bevaldo Collimedii, Tebaldo
Vetus, Iohanni filio Orchandi, Alberto Peccatello, Lan-
duoni Retruso, Landulfo nepoti suo, Guttifrido Longo,
Tebaldo Monachio, Petro Cianzo, Iohanni Capitio, Guile-
mino Collimedii, Giso, Gerardo Pallarolo, Scalzagalline,
Thomasio Scalzagalline, Thomasio Mazocelo, Raymundo,
Iohanni et Ogerio filiis Belizi, Antonio, Henrico, Ber-
trayino, Ogerio, Adenulfo, Biviano, Adinulfo Sclarice,
Iohanni Sperato, Afflattio, Iohanni Odoriseli, Viviano,
Iohanni et Baroni filiis Ogerii Tosti, Petro Pagani, Gre-*

1. 5 septembre 1206. — Muratori, *Antiq.*, t. III, p. 235; Theiner, *Codex dipl. S. Sedis*, n° 50. — Au nom du pape Inno-
cent III, Eustache de Fossanova, son camérier, renouvelle à la seigneurie de Frosinone la location de cette ville et de son territoire, pour trois générations. *

gorio Guttifridi, Girardo Lupo, Bartholomeo filio Petri
Nobilis, Paulu Nabilensis, Oggerio et Siginulfo filiis
Violanti Pollarii, Oddoni filio Bertrayni, Gualguano et
Thome filiis Gualguani, Egidio, Iohanni Tappeto, Pelogio,
Iohanni Gerardii, Gérard Baldini, vobis vestrisque heredibus
locamus et concedimus castrum Frusinonis usque
in castrum tertium generationem, quemadmodum prede-
cessores vestri legitime teneruerat, cum dominibus, terris,
vineis, silvis, aquis, pratis et pascuis, cultis et incultis,
arboribus pomiferis, aquimolis, et cum omnibus perti-
nentiis et territorio suo, quod habet hos affines: a primo
latere fractus de aren qui dividit inter Frusinonem et
Aletrum; a secundo latere rivum sancti Angeli, qui di-
vidit inter Frusinonem et Ferentinum; et a tertio latere
campum sancti Antonini, qui est finis inter Frusinonem
et Crecunum; et a quarto latere Turricę, terminans inter
predictum castrum et Verulanam civitatem, que juris
sancte Romane ecclesie esse dinoscitur. Hanc siquidem
locationem vobis vestrisque heredibus fecimus hoc tenore,
ut videlicet in unoquoque tertio genere ipsius castri lo-
catione apostolica sede renoveret, et pro renovatione ipsa
decem libras puri argenti heredes vestryi, quibus fiet loca-
tio, apostolice sedi persolvent. Vrum pro pensione trium
solidorum aurorum, quam Romane ecclesie tenebamus
solvere annuatim, sicut predictus papa Paschalis decrevit,
et in instrumento publico exinde confecto perspectibus
contineri, de voluntate ac consensu vestro olim hujus-
modi communitatio facta est, ut videlicet ecclesia Romana in
castro predicto quadrangulo octo homines habeat, qui de ce-
tero sicut haec tenetur Romane ecclesie respondere;
donum autem de Siconibus, que nunc multiplicata est per
sobolis propagationem, sedile unius molendini et casali-
num eiusdem domus, que ibidem haec tenetur apostolica sedes
absolute noscitur habuisse, et nunc et in posterum liberè
possidebit. Quia vero possessio et bona predictorum
hominum et donus de Siconibus distracta restituantur, et
alienari non debent in dampnum et prejudicium apostolice sedis
ut ipsa debita servitia et consueta amittantur, possessio-
nes et bona ipsa ad cuiuscumque manus devenerint vel de-
venerent haec tenetur, alienata vel distracta restituantur, et
in potestatem et proprietatem et utilitatem ejus absque
cuiuslibet contradictione redibunt, ut jus ecclesie Romane
illibate ac integre conservetur. Vobis itaque vestrisque
heredibus liberum auctoritate apostolica tribunus facultatem
ipsum castrum possidenti, frenendi, utendi, melior-
andi secundum approbatam consuetudinem et antiquam,
salvis fidelitatibus, bandis, placitis, forisfacturis, fodris,
albergariis, expeditione et parlamento, guerra et pace ad
mandatum curie facienda, et aliis rationibus, que ibidem
Romana ecclesia habere consuevit. Actum Ferentini coram

veneribili domino papa Innocentio, anno, mense, indicione et die suprascriptis.

Hui sunt rogati testes : **☩☩ Johannes domini Palmerii miles Ferentini** testis, **Rogerius fratre domini camerarii** testis, **Thaddeus Ambrosii miles Ferentini** testis, **Transmundus Mathei Drilii** (†) miles Ferentini testis, **Satsum miles Cecani** testis, **Virianus soneti Germani** testis, **Lando consobrinus domini camerarii** testis.

Ego Robertus Setians sonete Romane ecclesie judex et notarius, mandato venerabilis domini Innocentii papae tertii, ejusque camerarii domini Stephanii de Fossanova supradicta fideliter scripsi.

LXVI. — DE CENSU¹ X MARGARUM QUAS DE TERTIO IN TERTIUM ANNUM ECCLESIE ROMANE DEBET SOLVERE DUX DE CALIS.

Honorius et cetera. Dilecto filio nobili viro Wladislawo duci de Calis salutem et apostolicam benedictionem. Sacerdotaneta Romana ecclesie et cetera. Ea propter, dilecta in Domino fili, tuis justis postulationibus inclinata, personam tuam, terram, homines, possessiones, et alia bona que in presentiurum rationabiliter possides aut in futurum justis modis prestante Domino poteris adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus et presentis scripti patrocinio communimus, districtius iubilantes ne venerabilis frater noster Gargnensis archiepiscopus in te vel terram tuam absque manifesta et rationabili causa et monitione premissa sententiam excommunicationis promulget. Ad indicium autem hujus a nobis precepte protectionis censum decem marcarum avi quas de tertio in tertium annum te promisisti liberaliter solaturum nobis et successoribus nostris persolvere. Nulli ergo manu tuo hominum licet hunc nostre protectionis et inhibitionis paginam infingere et cetera. Si quis autem et cetera. Datum Laterani. Vidas februario, pontificatus nostri anno primo.

LXVII. — INSTRUMENTUM² SALIMGUERRE DE JURAMENTO

1. 9 février 1217. Potthast, n° 5452; Muratori, t. V, p. 835; Pressuti, *Reg. Hon. III*, n° 324; Theiner, *Mon. Pol.*, t. I, n° 3, d'après le registre. — Honorius III prend sous sa protection Wladislas Plwacz, duc de Kalisz et de Grande-Pologne, contre les excommunications de l'archevêque de Gnesen. Cf. ci-dessus, p. 151.

2. Carpi, 7 septembre 1215. — Theiner, n° 59; cf. n° 65. Serment de fidélité prêté par Saliguerra de Ferrare, vassal du

FIDELITATIS AB EO PRESTITO, GENSI XI MARGARUM ET SERVITO IN QIBUS ECCLESIE ROMANE TENETUR.

Anno a nativitate domini un trè illa sa Christi MCCXV, inductione III, tempore domini Innocentii pape tertii, pontificatus ejus anno octavo decimo, die L. sev. regalis beate Marie, septimo intrante mense septembra, in presencia et testimonio rogatorum testimoniis confessorum. In nomine Domini, amen. Ego Saliguerra de Ferraria ab hac hora in antea ero fidelis eolis domino non pape Innocentio vestrisque catholicis successoribus et ecclesie Romane. Non ero in facto et consilio et consensu ut vitam vel membrum perdat aut mala captiuni capione. Vestrum certum malum si scire pro posso meo diligenter impedi, quod si non posco impedi significabo illud eolis aut tali persone quam credam eolis pro certo dictaram. Constitutus quid nichil credibilis ad extrum dampnum me sciente nemini pandam. Papatum Romanum et regalia beati Petri, speculite quidem totum quod michi concessum in feudum de terra quondam clave memorie comitisse Matildis, videlicet Medicinum et duas partes Argelate, Monbarzonum cum plebato sancte Marie, Carpum, Carpenterum, Besiuntum, Mandriam, Bibionellum, Castrum Aviani, Fordonum, Mozole, Bonduen Arduini, Pi, ignagium cum ea res curulis et pertinentiis, juriis ac honoribus omnibus predictorum castrorum et locorum, et cuncta iura et redditus, responsiones, jurisdictiones et honores, usus et allearparias, que sunt dicti poteris prefate comitisse Matildis dies memoriae. In his locis sive pertinentiis videlicet in Sablon, Gazolo, Bellugaria, Biolotorta, Bimazana, Casale Magno, Casale Zogno, Tregnoso, Pregnava, Caviana, Ronchaliis, Planzo, Castro Canusio ejusque curia, Fontana, Campogiano, sancto Martino de Rio, Susciolo, Pradis, Corregia, Fosa, Canulus, Miliarina, Gnegatellis, Fusoli, Budrone, Solteria, et in toto pondere quondam Carolocomitatis a universo Ymole comitatu, et in toto eo quod est prenominatu poteris in episcopatu Bononiensi. Matinensi, Regio, Parvensi, ceterisque aliis episcopatibus, adjutor ero ad retinendum et ad defendendum que habet, et que non habet ad recuperandum, et cum recuperata fuerint ad retinendum et defendendum contra vanum mortalem. Eudem vero terram nec teneo nec tenbo nisi a Romana tantum ecclesia et pro ipsa solvam ei avis singulis nomine censu¹ quadraginta marcas argenti et serviam ei pro

Saint-Siège pour un certain nombre de terres en Emilie, provenant de l'héritage de la comtesse Matilde.

1. Ce cens n'est pas marqué dans la table ci-dessus. Sur ce

*ipso tercio meis sumptibus in Lombardia et Romania cum
centum milibus, in Tuscia vero. Valle Spedetana vel
Marchia cum quinquaginta, ab Urbe autem et infra
versus Apuliam per Campaniam et totum regnum Sicilie
cum viginti per mensem integrum singulis annis, quan-
documque fuerit requisitus, tempore veniendo et recedendo
minime computato. Deinde, quantum sibi placuerit,
in suis duntaract expensis legatos et nuntios apostolice
sedis in terram venientes presatam devote recipiam et
honorifice pertruetabo. Hec omnia primitto me bona fide
impleturum et servaturum; sic me Deus adjuret et huc
sancta evangelia Actum in Castro Carpì in ecclesia sancte
Marie, in manibus magistri Pellegrini domini pape capel-
lani ad hoc specialiter delegati feliciter.*

*Ego Thomas qui vocor Rizardus domini Ottonis impe-
ratoris notarius rogatus interfui, audiui et scripsi et duo
instrumenta uno tenore complevi.*

¶ *Signum proprie manus domini Sallingnerre, qui hoc
fieri rogavit et sigillo suo communiri precepit.*

¶ *Ego Nicolaus Regius episcopus interfui, subscripsi
et ad maiorem cautelam meo sigillo hoc muniri mandavi.*

¶ *Ego Mainardinus Ymoleensis episcopus interfui, sub-
scripsi et hoc similiter sigillo muniri precepit. ¶ Ego
Henricus Bononiensis episcopus interfui, subscripsi et hoc
similiter sigillo meo robarari jussi. Ego Azo abbas sancti
Benedicti de Larone interfui, subscripsi et sigillo meo
muniri feci.*

*Testes autem ad hoc rogati et convocati, clerici et laici,
scilicet dominus abbas sancti Petri de Cremona et dominus
archipresbyter de Carpo, et dominus Guillelmus archi-
presbyter Quarantii; laici autem Raimundus de Siso, et
Manfredus de Siso, et Guido de Siso, et Atto de Siso,
Manfredus Lupi, Guillelmus de Fuliano et Hugolinus
frater eius, Parcus grossus, Albrivonus Cambiatoris, Pa-
guinus de Saviola, Arduinus de Bondeno et Piscatore
judec de Bondeno, Gaidotto de Bondeno, Jordanus de
Bondeno, Falchinus de Campaniola, Guizardinus de
Campaniola, Jacobus de Lafraeta, Hildebrandinus de
Prentopar et multis aliis.*

LXVIII. — INSTRUMENTUM¹ ADDESTRATORUM MAPPULA- RORUM ET CUBICULORUM.

In nomine Domini, anno X pontificatus domini Inno-

fait, voir les observations de P. Fabre, p. 101 a, n. 7; 101 b, n. 1; 102 b, n. 2; 130 a, n. 1.

1. 21 mars 1207. — Muratori, t. VI, p. 459. Cf. ci-dessus, p. 304, 305.

centii tertii pape et indictione X mense martii die XXI.
Nos quidem scolenses de scola addestratorum et de
scola mappulariorum et cubiculorum, scilicet Nicolaus
Jaconus prior mappulariorum et Romanus de Johanne
Tinioso prior de scola cubiculorum et Stephanus Nicolai
Jaconi et Nicolaus de Johanne abate et Gregorius Simeon-
nis et Angelus de Pecta et Homo sancti Petri et Petrus
seriniarius et Nicolaus de Stephano et Mala Spina et Ja-
cobus de Laurentio marmorario et Paulus Furone prior
de scola addestratorum et Pantaleon et Rogerius Tan-
credi et Petrus Josanti et Leonards Romanus de Giulermo
et Angelus de Pecta et Nicolaus de Caro Johanne et Homo
sancti Petri et Benedictus Patiarus et Rogerius serini-
ariensis, prestito sacramento promittimus omnes pariter
quod amodo a nullo archiepiscopo vel episcopo conse-
crato vel abbate benedicto seu quolibet ordinato equum vel
mantum aut quolibet alium per importunitatem exti-
genemus aut per violentiam extorcerimus, nec propter hoc
aliquam injuriam verbo vel facto enquam irrogabimus
aut faciemus irrogari, set illud cum gratiarum actione
aceipimus quod nobis ab aliquo predictorum liberaliter
fuerit elargitum vel quod canonicarius requisitus gratis
poterit obtinere. Sub eodem etiam juramento promittimus
quod non erimus in facto vel consilio vel consensu ut
plures quam quatuor ex mappulariis sive cubiculariis et
quatuor de addestratoribus in curia domini pape comme-
dant; set tamen in tanto die Joris et Pascha et Natale
et quando dominus papa habebit regnum omnes predicti
scolenses in curia domini pape concedant, nec alium
vel alias secum adducant cum sibi in stationibus vel alius
festivitatibus consuetum seritum exhibent et quatuor
de addestratoribus et quatuor item mappulariis et cubi-
culares similiter et non plures semel comedant, sine
strepitu vel tumultu cum consecrato et benedicto et ordi-
nato; nullum autem in nostra societate recipiemus qui
non prestet in primis domino pape coram camerario suo
simile juramentum; rerum si quis de mea societate ali-
quid predictorum infringere apteptaverit, ad societatem
meam ipsum de cetero non admittimus; et si nos, quod
absit, contra hoc venire temptaverimus, preter reatum
perjurii officium istut prouersus amittimus. Quam cartulum
scripsit Rogerius Obitus seriniarius in mense et indi-
ctione suprascripta X, signum **¶** manus ss. hujus cartule
rogati Petrus de Romano clericus sancti Seruji testis,
Thomas Sundus testis, Johannes Mathei testis, Damianus
testis, Johannes Sallorentius seriniarius testis.

(Autre main.) Basilius Johannis Nicole civis Romanus ju-
ravit officium mappulariorum secundum formam juramenti
suprascripti cum sacramento fidelitatis sub anno Domini

MCCLIIIrd, indict. XII, pontificatus vero domini pape Innocenti IIIrd anno XI°.

Stephanus Nicoli Johannis abbatis civis Romanus juravit officium adrestatoriorum cum juramento fidelitatis ut superius continetur.

Petrus Johannis Angeli civis Romanus juravit officium adrestoriorum in eundem modum.

(*Autre main.*) Johannes Guidonis prior mappulariorum.

Petrus Abbatis prior mappulariorum.

Angelus Pecte.

Paulus Nicolai Jaconi.

Petrus Johannis Guidonis scrinarius.

Basilius Johannis Nicolai.

Lucas marmorarius.

Romanus Petri Georgii prior adestratorum.

Petrus Abbatis.

Angelus Pecte.

Stephanus Nicolai Johannis Abbatis.

Petrus Johannis Angeli.

Gregorius Pantelonis.

Johannes Ronianus cursor domini pape.

Angelus Pauli Johannis Nicolai.

Omnes predicti mappularii et adrestatores ad sancta Dei evangelia juraverunt secundum formam superiorius annotatam presentibus magistro Pascali de Godane camero domini pape clericu, magistro Burchardo de Caronengo (1) capellano domini pape, Basso notario camero domini pape et Jacobo de Farcon. (2) domini pape cursoris testibus.

Actum Laterani anno Domini MCCLV, VII idus decembri, pontificatus vero domini pape Alexandri IIIrd, anno primo.

LXVIII. — LITTERE¹ H. PREPOSITI ET C. CANONICI NOVE
ÉCCLESIE DE OBEDIENTIA QUAM NOMINE ABBATIS MONASTERII
HELWORDESSENSIS PRESTITERUNT IN MANIBUS DUORUM
CARDINALIUM SEDIS APOSTOLICE LEGATORUM ET RENUNIA-
TIONE CIJUSDAM CONSUESTUDINIS.

H. bei gratia nove ecclesie prepositus et C. ejusdem ecclesie canonicus Paderburnensis dioecesis, universis harum litterarum inspectoribus salutem in Domino. Notum esse cupimus tam presentibus quam futuris

1. Cette pièce n'est pas datée, mais la légation des cardinaux Hugolin d'Ostie et Léon de Sainte-Croix est de l'année 1207.
— Le prévôt et un des chanoines de Corvey renoncent, au nom de leur abbé, à la coutume de ne pas demander l'autorisation du pape pour les translations d'une abbaye à une autre.

hojas pagina expectantes, quod ipso die, as H. Hostiensis et Velletriensi episcopis poset ad ecclesias L. totali sancte Crucis presbyter cardinali, in potest. Abbatumque legationis officio propositus invenerit et T. Cochabensem abbatem de monasterio Helwora, tenetorem¹ quod ad Romanum ecclesiam nulla iurisdictio nec habeat potest, nec ad monasterium quod etiam est Roma iurisdictio, sicut apud ecclesiastica illius terra consuetudinem agere, tamen tamen primum descendit vel confirmationem, et de novo papa est ab episopis legatis qui rives sunt tunc et posterioribus illis, ne habent ne habent nec potest. Propterea quod dum ipsius suspendit ab officio et beneficiis, non habet potest nec se secundum pontificis vel ecclae conspectu reprobatur super excessu primorum mortuorum ecclae patitur, id est abbas et ipsius ecclae nuntius suis ad eam postea, postquam destinaverunt, qui deinceps ipsum et huiusmodi excusationes illas terre allegaverunt consuetudinem generaliter; osserentes videlicet quod per confirmationem et annis et obtinenda benedictione vel etiam de novo iurisdictio vel etiam transiendi summus pontifex vel ipsius legati non erant aliquatenus requirendi cum in ipsorum pertibus talis consuetudo fuerit huiusmodi observata, talem nichilominus licet consuetudine generali et plurimum ipsius commendatum, si fuisse ab episopis legatis corrigibilis videbatur, ad ipsorum placitum ut potest in eis sententia omniibus etiam obedientie corrigi cupientes. Item vero legati ad ipsorum mandatum tam abbate quam suo conventu super predicta consuetudine retinenda vel obedienda promptissimis et devotis iurisgece curarent at super predictis sumis ad sedem apostolicam nuntium destinarent, mandatum domini pape super his eodem nuntio mediante recepturi. Iurisgece igitur sibi legatorum monobatum tum predictus abbas quam ipsius conuentus docente ac humiliante diligenter nos familiare ac clericos ecclesie sue, sicut in litteris suis tam clausis quam aperte protestati sunt, ad sedem apostolicam destinaverunt, ratione habituari quicquid in predicta consuetudine conservanda vel etiam ejus renuntiatione facienda apud apostolicam egrorum beatitudinem, plenarium hujus cause procurandis nobis committentes. Nos itaque in presentia domini pape constituti cum pro predicta consuetudine apud ipsius sanctitatem excusationes intenderimus et ipse archibishopinus eandem censeret potest et omnibus inimicam, ex consuetu tomen apostolice sedis beatitudine que tali consue-

1. Le monastère de Helmwardshausen, au diocèse de Paderborn, est marqué ci-dessus, p. 161 b, comme devant un cens au Saint-Siège. Quant à la célèbre abbaye de Corvey, elle figure, p. 246 b, sur la liste des monastères exempts.

tudine poscente fuerant hactenus peracta dissimulans vel potius ostene remittens, eideon consuetudinem ex parte promonstrati abbatis et totius ipsius ecclesie renuntiavimus deinceps observande predictis dominis cardinalibus prestantes vice sepedicti abbatis obedientiam manualem, presentem etiam jandice renuntiationis paginam nostrorum sigillorum munimine subsignantes.

LXX. — INSTRUMENTUM¹ CASTRI SCURIE.

Dominice incarnationis anno M^oCC^oXIII^o. Notum sit presentibus et futuris quod Petrus de Naiac, nuncius natus et proborum hominum Scurie ad summum pontificem, assurit se habere mandatum domini pape ut omnes probos homines Scurie ex parte ipsius domini pape moneret et induceret procuraret quod ipsi domino pape et sancte ecclesie Romane jurarent fidelitatem, ad cuius ius et proprietatem idem castrum Scurie ab antiquo diu sacerdoti pertinere, et ut idem castrum cum pertinentiis ejus fideliter ad honorem Dei et domini pape et sancte Romane ecclesie pro posse custodirent et tuerentur. Milites autem infra scripti et probi homines ejusdem castri ipsius monitis et mandatis summi pontificis pdeum et effectum congruum adhibentes, devote et benigne ipsi domino pape fidelitatem sacramentum presterent, et quod idem castrum cum pertinentiis suis pro posse fideliter custodient et securabunt ad honorem Dei et sancte Romane ecclesie et domini pape et successorum ejus et sive etiam iure omnium corum qui ius habent in eodem castro, eodem Petro de Naiac ipsius domini pape nomine sacramentum recipiente.

Bet Montarsi, Bernat Audric, Guillem Audibert, Raimund Ponz, Gui Audric, Nomut Rigtal, Uc Clari, Bernat de Tavill, Coster, Marmissa, Uc Sieart, Bernart de la Capella, Joan Gachu, Na Alibert, Ermengau de Flaviae, Rosergue, Daidé Calmeta, Nermas, Bucorn, Guillem Tiboba, Raimund Cogul, Daidé Desirats, Treillas, Cassanine, Guillem Galles, Daidé Rotguier, Bordeti, Raimund Cheirandier, Bertolmieu Rotguier, Guillem Peivera, Peire de Soeil, P. Humbert, Raimund de Bonaval, Guillem

Taillafer, Peire Boba, Rotguier de Naiac, P. Boer, Raimund Maner, Ermengau, Benezech, W. Guitiar, X'Englibert de Drinac, Barreira, Bernart Dons, Daidé de Balenx, Guillel Ver, W. Pécol, Uc Bofat, Raimund Delsol, W. Cerdurier, Laotet Jonas, Bertolmieu Neissartels, Fenols, D. Chatbert, R. Baireira, W. Calmetta, Constanti, Daidé Sabattier, P. Berenguier, W. de Balenx, Bernart Calmetta, Bonet Guitmar, Donadieu, P. Capella, Bernart de Bairudeiras, W. Bodinel, Daidé de Bezelles, G. Gresellas, Uc Millassa, P. Boissier, Bernart Audric lo Jove, Gui Boier, Joan Guarnier, Torret, Fanials, W. lo fil, que fo Frotart, Ponz Cornoví, Bernat de la Brecha, Espanceix, X'Aenal de Fos, Daidé del Pogi, Ameil Fournier, Bedon, Azemar Bonet, Farsat, Ameil de la Costa, Bordet, Causanel, P. Guitmar, Rotguier de Soeil, P. de la Brecha, G. de la Comba, Raimund del Pogi, P. Segui, Joan del Pog, P. Morgues, Bernalt Rainal, Dafenx lo capitá, W. Moscaillo, Daidé Rainal, D. Fornier, D. de Brinde, Joan della salia, Daidé Moscaillo, Raimund del Slas, Bonet Gaborier, B. Guitmar, W. de Coorzz, W. Aighran, Ponz Bonet, Girmes de la Gresa, P. Sazol, Golfier, P. Gros, Millars, Durant Lumet, Nabra, P. Delmas, P. Foltran, D. Galles, Bernat Aimarie, P. Julz, W. del Pog, Joan Ponz, Bernat Chatbert, Bernat Segui, Bonifaci, W. Rairal, Boazo, W. de Drinac, Ponz de la Capella, Gaival, P. Foltran, Raimund Segui, Guillem Rog., Bernart Desprati, Blanesyer, R. Boer, Joan de la Farqa, Ysarn de Somma, Fe Trissaire, Robert de Sirsols, P. Grimal, D. de Besoñese, Joan Fabre, P. Alaman, Raimund de Vezelle, Raimund Trissaire, Bernat Delsol, Robert de Flonaquet, Raimund Grimal, Bernat Raols, Daidé Joeareil, Perassol, Vinola, Didun, Pons Amat, Bernat Guitiar, Castelserus, Lucis, W. Foltran, Creissens, Rondole, Ysarn de Cantaloba, Gui Delzol, Matheu de la Grava, Daidé de Fainac, Rameg, Joan de Lavau, D. de la Broa, W. Pous, P. Boer, Raimund Baile, Raimund de Balenx, Daidé Cauller, Raimund Capus, en Ysarn, Daidé Audric, Raimund de Castelnou, Bonet Pécol, P. Fos, Bildeira, Bernat Estora, P. de la Capella, Esteve Garag, Azemar Capella, Guiral de Cue, Raimund de Coga, Raimund Bernat, W. Veil, Bernart Davizac, Morgues, P. Medat, Ysarn de Balenx, R. Fransese, Arnaut de Cais, Ysarn Pent, Bernat de Gresellas, Zasquier, Bouilla, Ameil Bernat, Ameil Vassal, Bertran Vassal, Bet Tempesta, Gros, Arnaut de la Mota, Inuideri, Duran Berenguier, Peironet lo commat, Bernat Fransese, Casals, Pons de Lacapella lo Jove, R. Peirota.

1. 1214. — Procès-verbal du serment de fidélité prêté au pape par les gens de Lescure. Sur le château de Lescure (diocèse d'Albi) et ses relations avec le Saint-Siège, v. ci-dessus, p. 203 a, n. 4. Cf. plus loin les pièces CLXXVI et CLXXVII.

LXXI¹. — DE CIVITATIBUS ET TERRITORIIS QUE REX CAROLUS BEATO PETRO CONCESSIT ET PAPE ADRIANO TRADIS SPOPONDIT, NECNON CIVITATIBUS, CASTRIS, TERRIS ET MONASTERIS PER DIVERSAS MUNDI PROVINCIAS CONSTITUTIS ET CENSIBUS ECCLESIE ROMANE DEBITIS AB EISDEM.

Ex Romano Pontificali cap. CXLVIII².

¹ Muratori, *Antiq.*, t. V, p. 827 (noter que la pagination répète deux fois les pages 827-836). Theiner, *Cod. dipl. s. solis*, t. I, n° 2, ne donne, et encore sans titre, que les extraits du *L. P.* jusqu'aux mots *Romanis locata*, ci-dessous, p. 346 b, l. 23.

² Ces mots ont été grattés dans le ms. original, lors de la transcription du titre ci-dessus ; ils figurent dans *Rt* et ses dérivés. — Ici commence la série des documents que Cencius emprunte à Albinus. Les n° LXXI, LXXII, LXXIII, forment un groupe qui se retrouve dans la collection canonique de Deudsedit, I, III, ch. 149. C'est ce n° de chapitre qui figure, sans rime ni raison, dans la rubrique d'Albinus, d'où il a passé dans le titre primitif de Cencius. Les mots *Ex Romano pontificali* appartiennent à Deudsedit ; ils ne peuvent s'appliquer qu'aux extraits du *Liber pontificalis* par lesquels s'ouvre ce morceau (c. 1-5), et n'ont rien à voir avec les extraits des registres qui viennent à la suite. — Je donnerai désormais, pour toutes les pièces que Cencius doit à Albinus, les variantes du ms. unique de celui-ci, l'*Ottob.* 3057. J'y joins, pour les pièces qu'Albinus lui-même a tirées de Deudsedit, des variantes de trois manuscrits de cet auteur, le *Vaticanus* 3833, le *Vaticanus* 1984 et le *Parisinus* 1458. Sur ces manuscrits, v. E. Stevenson, *Osservazioni sulla Collectio Canonum di Deudsedit* (*Archivio Rom. di storia patria*, t. VIII, p. 305). Le *Partinus* est très voisin des deux autres, mais il a été supplété d'après Cencius. E. Stevenson a démontré que, pour les textes compris sous les n° LXXI-LXXIII, la tradition paléographique d'Albinus et de Cencius est en général préférable à celle des mss. de Deudsedit. Enfin, j'ai cru devoir ajouter aussi des leçons du ms. de Cambrai 554 (ancien 512), qui contient, en tout ou en partie, le Polyptyque du chanoine Benoît, et qui est, somme toute, assez mauvais. Mais, sauf Albinus, pour lequel la collation est complète, je ne reproduis des autres que ce qui est vraiment utile pour la comparaison des textes. lacunes, compléments, orthographe des noms propres, etc. — A = Albinus, B = *Canaverensis*, D = *Vat.* 3833, P = *Parisinus* 1458, V = *Vat.* 1984.

J'ai cru devoir numérotter les paragraphes de ce long chapitre.

1. Adrianus³ papa optimus a Karolo rege Francorum et patre suo Romanorum ut promissionem illam quam ejus genitor Pipinus quondam rex et ipse precellentissimus Karolus cum suo germano Karlomagno atque omnibus judicibus Francorum fecerant beato Petro et ejus vicario sancte memorie domino Stephano juniori pape quando in Franciam pervenit pro concessione diversis civitatibus et territoriis istius Italie provincie et contradendis beato Petro ejus per omnibus vicariis in perpetuum possidendis adimpleret in omnibus. Cumque ipsam promissionem in loco qui vocatur Carisiacum sibi religi fecisset, complacuerunt illi et iudeicibus ejus omnia que ibidem erant annexa, et propria voluntate, bono ac libenti animo, alias donationis promissionem ad instar anterioris ipse antielectus precellentissimus et revera christianissimus Karolus Francorum rex ascribiti jussit per Etherium religiosum ac pendantissimum capellatum et notarium sum. Ibi concessit easdem civitates et territoria beato Petro easque prefato pontifice contradi spopondit per designationem confidit, sicut in eadem donatione confidit monstratur : inde a Lunis cum insula Corsica, deinde in Suriano, deinde in monte Baudone, inde in Vertebo, deinde in Parma, deinde in Regio, exinde in Mantua atque Monte Silicis, simulque universum exarchatum Ravennatum sicut antiquitus erat, atque provincias Venetiaram et Ystriam, necnon et cunctum dicatum Spoletanum seu Beneventanum. Factaque eadem donatione et propria sua manu ipse christianissimus Francorum rex eam corroborans, universos episcopos, abbatibus, duces etiam et grafiones in ea ascribiti fecit. Quam prius super altare beati Petri et postmodum institutis in sancta ejus confessione ponentes, tam ipse Francorum rex quam ejus judices beato Petro et ejus vicario sanctissimo Adriano pape, sacramento sese omnia con-

³ *Cardus A et Petri p. 7 o - 7 in om. DPV - 8 Italia A - 11 promissionem <quo Francie> ABDPV que in loco Francie q. v. B - 12 Canisius <acta est> ABDPV - 17 <et> per DPV - 21 continetur DPV - 24 <et> exinde ALPV - 25 <et> univ. DV - 26 Ravennatum AV - 28 Spoletanum DV - 30 etiam cito. B - graphiones AD*

servaturos que in eadem donatione continentur promittentes tradicerunt. Apparet ipsis donationis eundem Etherium ascribi faciens ipse christianissimus Francorum rex, intus super corpus beati Petri subtus evangelia que ibidem osculantur, pro firmissima cautela et eterna nominis sui ac regni Francorum memoria propitiis suis manibus posuit: aliaque ejusdem donationis exempla per scrinum hujus nostre sancte Romane ecclesie ascripta ejus excellentia secum portavit.

2. Sed² et in gestis secundi Stephani pape leguntur patrimonio esse beati Petri Ravenna, Ariminum, Pensurum, Conca, Fanum, Cesena, Xenogallia, Esis, Forumpopuli, Forum Livii et castrum Subsibium, Mons Feretri, Aceragio, Mons Lucati, Serra, castellum sancti Martini. Bobium, Orbinum, Callis, Luiciolis, Egubium, Comia[cl]um et civitas Narnia et Faventia et castrum Tiberiacum et Gabelum et omnis ducatus Ferrarie.

3. Johannis VII³ pape temporibus Aripertus rex Longobardorum donationem patrimonii Alpium Cotiarum que longe per tempora a iure ecclesie privata fuerat ac ab eadem gente detinebatur in litteris aureis exaratum juri proprio beati apostolorum principis Petri reformavit.

4. Zucharias⁴ pontifex accepit a Constantino principi donationem in scriptis perpetuo jure de duabus massis que Nimphas et Normias appellantur que juris publici erant. Hujus temporibus Theodorus filius Megisti Catacsanti dedit beato Petro apostolo patrimonium suum situm v miliario ab hac Romana urbe, via Tiburtina, quod domuscula sancte Cecilie dicitur. Sic constitutum aliam dominiculam xiii miliario ab urbe Roma, patrimonio Tuscie, obligans eandem perpetuo usui Romane ecclesie et domum cultam Laurentum et massam Fontisianam que dicitur Paonaria et massas que vocatur Ancius et Formias beato Petro acquisivit.

³ Etherium DP — 5 obscur. A — 7 proprii nominis sui B — suis om. DPV — 8 scriniarium DPV — sancte nostre DPV — 9 deportavit DPV

11 esse patr. DPV — 12 Senogallia DPV — 13 Sussubium DPV — 14 Aceragio D, Acerreagio PV — Lucani D — 15 Orbinum om. D — 16 Comiadum C — 17 Gabellum A

20 Cotiarum DP — reformavit Cononis⁴ papae temporibus Iustinianus imperator filius Constantini relevavit CC capita annonae quae patrimonia Britia et Lucaniae persolvebant. Idem restituit superscripti patrimonii familias et Siciliae quae in pignore detinebantur adh. DPV — 26 iuri <Romane ecclesiae> DPV — 28 Megesti D — 32 Hic DPV — 35 Fontisianam DPV — 36 Autius ADPV

5. Item Adrianus⁶ constituit domos cultas quatuor, unam quidem que dicitur Capracorum, territorio Vi- gentano, miliario ab urbe Roma plus vel minus xv, in usu c pauperum Lateranensis palatii; et Galeriam in via Aurelia, miliario plus minus x ab urbe ad sanctam Rufinam, et Calvisianam in via Ardeatina, miliario ab urbe plus minus xv; et aliam Galeriam cum omnibus eis pertinentibus, in usum sancte Romane ecclesie.

Idem acquisivit beato Petro massam Aratianam, sitam ab urbe miliario xvi via Ardeatina, in qua ecclesia beati Edisti esse dinoscitur. Qualiter etiam et massam Acutianam que juxta eandem esse videtur, neenon etiam massam in qua est ecclesia sancti Leuci, posita via Flaminea, miliario ab urbe Roma plus minus v.

6. Et quamvis⁷ supra monstratum sit et adhuc in sequentibus demonstretur quosdam ducatus et marchias ex integro patrimonio beati Petri esse, placet tamen ostendere quedam loca intra prefatos ducatus et marchias et principatus, immo etiam in diversis regnis sita veluti beati Petri patrimonia diversis temporibus a diversi pontificibus Romanis locata.

7. Igitur⁸ Casinense monasterium beati patris B. nullius dicioni vel juri subditum habet tuitionem ab apostolica sede, a cuius pontifice Zacharia per Petronacem virum Dei restauratum est, eversionis sue cxxv anno, dominice incarnationis ccxxv. Habet privilegia sue tuitionis a Romano pontifice(e) Zacharia. Item monasterium ejusdem Sublacense et Salvatoris apud Rete et Farfense juris beati Petri sunt, quoniam in ejus patrimonio et territorio ut in sequentibus legitur sita sunt.

8. Hec⁹ itaque que secuntur sumpta sunt ex tomis Lateranensis bibliothecae. Et quoniam quedam propria nomina patrimoniorum in eisdem thomis alia ex toto alia ex parte nimia vetustate corrupta sunt, in loco proprii nominis quod vel ex toto vel ex parte nullatenus legi potuit appositorum est theta, de qua poeta dicit :

O multum ante alias infelix littera theta.

9. Itaque in eo thomo ubi prescriptus est Papa Johan-

² Vigentanii A, Vigentano DPV — 3 vel om. P — 4 usum DPV — 15 Flaminea A

19 2t ex-marchias om. A — 23 locata] constituta B

25 ditioni A — 27 Dei om. D — eversionis-tuitionis om. B — 29 sue tue.] sua V — tuitionis A — pontificibus CDPV — 31 Reate DPV
35 Et quoniam-littera theta om. DPV — 37 consumpta AB
41 ubi] in quo ABDPV

nes itemque in alio carticio thomo invento in Cartulario juxta Palladium, in quo prescriptus est Papa Gregorius, leguntur patrimonia esse beati Petri apostoli ab eodem¹⁹ locata id est :

Monasterium beati Petri in integro cum mercato suo situm intra civitatem Lucensem in loco qui vocatur Cortina²¹, cum curte que dicitur Valentina vel Blentina²², seu ceteris curtibus cum casis, casilibus, vienais, terris, pratis, silvis, pasquis, cultis et incultis, mobilibus vel immobilibus seseque movebilibus, servis et ancillis, aliis, adiunctionibus, angararibus, mandariis, colonis et colonabus ibidem residentibus, vel cum omnibus suprascripto monasterio generaliter pertinentibus. Prestant sub pensione xiii auri solidos lucanos, ana denarios viii, et vestita stansrica cum quindegis suis.

Necon et curtem in integro que dicitur Cartinianum²³, posita territorio Lucensi et Vulternensi, cum omnibus ad eam pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi. Prestat xviii auri solidos lucanos, ana denarios viii.

Item monasterium Salvatoris cum curte sua in eodem territorio posita, in loco qui dicitur Vicoalais²⁴, cum omnibus sibi pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi. Prestat auri solidos lucanos, ana denarios viii.

Et cum curte in integro que dicitur Rapida²⁵, sita in territorio Pisano, loco qui dicitur Ecclesia sancti Rufini, cum omnibus sibi pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi.

Necon et curtem aliam que dicitur Cicerana²⁶ cum ecclesia sancti Andree, cum omnibus ad eam pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi. Prestat auri solidos lucanos v, ana denarios viii.

Itemque monasterium Pecunia integra et alia Pe-
cunia, sita in territorio Lucensi et Silicano²⁷, loco
qui dicitur Cordenne et Castello novo, cum omnibus

eis pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi. Prestat auri solidos lucanos ii.

Item curtis que dicitur Barriani²⁸, in territorio Rosellano, cum omnibus sibi pertinentibus, ut premissum est de monasterio Lucensi. Prestat auri solidos lucanos xv anna demari ex ix. Et due curtis que vocantur Piscaria et Flatianum cum caeo suo qui dicitur m, una cum monasterio sancte Julie, Necon et Villa Magno et fossa que vocatur Flexu, cum omnibus sibi pertinentibus. Posite sunt prelato territorio Rosellano. Prestat auri solidos lucenses vi.

Item curtis in integrum [que dicitur] Carpianum²⁹ cum ecclesia sancti Justi, villa qui dicitur Castellone cum omnibus sibi pertinentibus. Posite sunt in territorio Rosellano. Prestat auri solidos lucenses x.

Item monasterium sancti Petri in territorio Pisano, in loco qui dicitur Vada³⁰, cum omnibus sibi pertinentibus. Prestat auri solidos lucanos v anna denarios viii.

10. Item in alio thomo cui prescriptus est Papa Benedictus leguntur posita esse in comitatu Lucensi et in comitatu Corfino³¹ et in comitatu Rosellano et in comitatu Pisano hec patrimonia beati Petri et ab eodem locata, id est :

Curtis que dicitur Barriani et Saalma et Carpianum cum castello suo et curtis Vada juxta mare, et Punistella, et Valentina, et terra que ponitur inter Arno et Arniacu, et massa que ponitur in Montedla; terra que ponitur in Pollicano et terra Alama, terra in Bicentale et massa, terra in Saltmerico, massa in Carara, massa et terra a Saltopplo, terra a Flexu, terra a Vico Solaro, terra et massa in Strada, terra in Sesto, terra in Brancalo, massa et terra que ponuntur in Θ , terra in Dimizano, terra in Fundagnio, terra in Timpanano,

¹ predictum DV — 2 lucanos ii. *Hic Aliorū inservit integrum epistolam Alexandri II, quam reportes infra in ad loco Athies ipsius. — 4 sibi pert., suis D — sita ad eam P — 6 anna v. DPV — d. IX om. V — 7 Flacianum DPV — 10 Tertio DP, Territo V — eis DP — 11 prestant DPV — X sed. a. l. <den. VIII> DPV — 12 Item om. DPV — integrum DPV — Campianum vel Carpianum DPV. Campagneum B — 14 eis DP — 15 prestant DPV — <den. VIII> DPV — 17 Guada P — sibi p. suis DPV — 18 Incenses om. D*

² Corvino³² — 25 et Sylneum, DPV, *suppl.* p — Carpianum V — 27 Punistella DPV — 28 Montecala m. DPV, *suppl.* p. *et ita pro eo.* — 29 Alama om. DPV, *suppl.* p. — terra Alama om. V — 30 maxo D et v. infia — Saltmerico A, Sylneum i. Sylneum DPV — Cervaro DPV; *h* v. *c.* *et sp. pat. sp. —* 31 a Flexu m. DPV, *suppl.* p. — 32 Solano B — Sylneum A — m. DPV, *suppl.* p. V sim. sp. — 33 Branzano DV — Θ c. a. DP sp. v. el. BV sim. sp. — 34 Fumaglio A, Fumaglio B, Fundano DPV — Timpanano DV

¹ in cartulario om. DPV — 4 eisdem DPV — 6 in loco q. v. Cortina om. DPV — 7 curte om. B — Valentina om. B — Blentina A — 9 cultum et incultum mobile vel immobile .. servos et ancillas, aliios, aliiones, angarades... colonos et colonas DPV — 12 vel om. DPV — 15 cum g. et guindensis DPV (g. PV) — vindeniti B — 17 curte DPV — Carpianum DPV — 18 posita ADPV — 20 soldos A et ita passim — VIII DPV — 23 m. om. DPV — Vicoalais <vel alibi> DPV — 25 L a. s. I. DPV et ita porro — 31 curte alia DPV — 34 prestant DPV — ana om. DPV — 35 mon. <sancti Petri> ABDPV — 36 Saliano D, Sylneum P — 37 Corlenece A

terra in Decimo, terra in Leoiana, terra in Pastino, masse in Avane, et masse in Roio, et masse et terra in Convali, terra et masse in Anclano, terra et masse in Lacune, masse et terra in Controni, sive in Casa Basciana, vel in Buliano, sive ecclesia s. Petri in Cirasana, cum omnibus suis pertinentiis; villa Miliana et villa Ariana, villa in Bargano seu Ros in Cluza, in villa Majore, in Bacano, in Foscana, et curte in Castellione, villa a Colle Masse Siliquano Roiana, masse in Garicino, masse in Roio, masse in Casatico, corte Cerasana cum ecclesia s. Andree et curtis que dicitur Vicus et ecclesia Θ sancte Rufine cum curte sua, et curtis in Piscaria in integro, et curtis de Campanatico, masse et terra in Cascania seu in Corfiae seu in Petroniano, in castello de Curfiniano, curtis in Ursignano, masse que dicuntur Grisomoleto que ponuntur inter Paternum et Petronium, in Capruniana, in Vipiliano, in Ba. Θ in Ceriliiana, in Gragnio, in Graniana, Canalia, et alia Graniana, in Icano curtis Faloniana cum pertinentiis suis, curtis in Coseniana, curtis in Θia et curtis in Lactaria cum introitu et exitu earum et cum omnibus ad omnes supradictas curtes et terras generaliter et in integro pertinentiis.

11. Item in quodam thomo carticio qui est in Cartulario juxta Palladium legitur papa Benedictus locasse civitatem et comitatum Suanensem cum castellis et villis et cum omnibus suis pertinentiis et civitatem et comitatum Rosolensem cum villis et castellis et suis pertinentiis et districto et placito et cum omni datione et redditu suo. Prestat unaquaque civitas LX solidos,

2 Vane A, Avarie B — et masse ante in Roio om. V — 2re et om. V — 3 Anclano om. DP sp. rel., V sine sp. — 4 Lacunne D — Controni om. DPV sp. rel., — Carbassano — 5 Buliano D — ecclesia om. DP sp. rel., V sine sp. — 7 et om. V — Ros om. DP sp. rel., V sine sp. — Gluza D, Bada DPV — 8 Baceano B — Foscana D, Foscana V — 9 Masse si om. DP sp. rel., V sine sp. — 9 Roiana om. DP sp. rel., V sine sp. — 10 Riozo B — Casatico D — curtis Cesariana DPV (Ceser. V) — 12 Θ om. ABDPV — 13 in ante Pisc. om. D — 14 Caruscaria B, Cascana DP, Cassiana V — seu in Corfiae om. V — Corfiae om. DP sp. rel. — Petroniano DPV — 15 Carriniana DPV — Vasingano A, Vasingano B, Ursiano D, Ursiano P, Ursiano PV — 16 Grisomolecio AD, Grisomolecio V, Grisomolagia B — 17 Petronium om. DPV, Patrionum B — Capruniana B, Carriniana DPV — piliano om. DPV sp. rel. — 18 in ante Ba. om. V — Ba. Θ om. DP sp. rel., V sine sp. — Granio DPV — 19 Canalia om. DPV — Gragniana A — leano om. DP sp. rel., V sine sp. — Faloniana DPV — 20 s. p. DPV — Consecuniano DPV — curtis in Θia et om. V — 21 Θia om. DP sp. rel. — curtis om. DP sp. rel. — 22 omnes om. BV — suprascriptas ABDPV — et om. DP

24 tomo A etc. — carticio om. B — 62 cum om. DPV — 27 et 2re loco om. D — et civ. usque ad pertinentiis om. B

12. Item in alio thomo ejusdem Cartularii legitur VII papa Bonifacius locasse castellum Petram Pertusam²² cum omnibus ei pertinentibus cum placito et districto eorum et glandatico et herbarico, tam de eodem castello quam de villa ad se pertinentibus. Situm est in territorio Silve Candide. Prestat annue x auri solidos.

13. Item in alio carticio thomo Lateranensi legitur Burianum²³ situm in Aretino comitatu juris beati Petri esse cum castellis et villis et ecclesiis, silvis et terris seu lacu et omnibus ei pertinentibus.

14. Item in alio thomo invenitur papa Benedictus locasse cuidam comiti Ariminensem comitatum cum omnibus pertinentiis suis, una²⁴ cum ecclesia sancte Marie que dicitur in Turre Muro; similiter ecclesiam sancte Marie in Argumino cum cella sancti Theodori in integro cum omnibus suis: et sanctum Georgium in integro qui est positus juxta forum publicum cum omnibus suis; simul territorium integrum quod est castri Conche cum suis publicariis et armanniis suis infra civitatem ipsam vel foris positis, quantum ad medietatem ipsius comitatus pertinet, sicut dividitur a fluvio qui dicitur Folia usque ad flumen qui dicitur Taulus, cum omnibus ad hoc pertinentibus. In comitatu Orbinensi plebem sancti Petri qui dicitur in Arsiccio et plebem sancti Gaudentii. Est vero pensio predictarum ecclesiarum LX solidos denariorum papientium, exceptis comitatibus et eorum pertinentiis.

15. Item in quodam carticio privilegio invenitur natus Leo papa locasse comiti Anconitanu prefatum comitatum Ariminensem et prefatas ejus ecclesias et castrum Concha et fundum qui dicitur Sala qui est iuxta plebem sancti Johannis²⁵ que dicitur in Rufio.

16. Item in alio invenitur juris beati Petri esse palatium Ariminense cum capella sancti Nicholai iuxta posita et curtis de Campo Longo cum turri sua et cas-

2 Bonif. ABPV — Petra Pertusa DPV, Petram et Pertusam B — erbatico A

3 tomo om. B — 9 Aretino om. DPV, Areto B — 11 sibi V

4 Inv. in al. tomo DPV (inv. <item> P, <itaque> V) — 14 suis pert. ABPV — 15 Turre muro cum suis omnibus et cum plebe sancti Paterniani in integro qui est juris sancte Marie que dicitur in Terre nuro add. ABDPV (Paternianum D, Paterni B — que dicitur om. B — Turre novo D) — 16 <que dicitur> in Arg. DPV — 19 suis om. D — similiter A, simulque DPV — 20 publicani B et ita infra — armanniis D, armanniis PV) et ecclesia sancti Stephani et medietate de comitatu Pensuaro cum publicariis et armanniis add. ABDPV (publica D — armariis D armanniis PV) — 23 Fiolia D — 24 Taullus DPV — 25 Arsicio D, Arsicio P, Arsiccio V

29 quod.. quod A — 35 Nicolai A, Nijcolei D

trom magnum latum cum curte et appendicibus suis et curte Aternano et castrum Arcinianum cum curte et castrum Azma cum curte et medietas castri Crucis cum quatuor mansis et castrum Paternum et quemque locata fuerunt a Romanis pontificibus eisdam Marotie comitisse Ariminensi et matri ejus Sibille, sicut legitur in tribus cartis armarii Lateranensis palatii.

17. Item in alio thomo sub Johanne XV papa Da-
gome²⁶ iudex et Ote senatrix et filii eorum Misica
et Lambertus leguntur beato Petro contulisse usque
civitatem in integrum, que est Schineshe cum omnibus
suis pertinentiis, infra hos affines, sicuti incipit a
primo latere longum mare fine Pruzze, usque in locum
qui dicitur Russe et fines Russe, extendente usque in
Cracoa et usque ad flumen Oddere, recte in locum
Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram Milze,
et a fine Milze recte intra Odere et exinde ducente
juxta flumen Oddera usque in predictam civitatem
Schineshe.

18. Item in alio thomulo carticio leguntur locata
fuisse patrimonia Romane ecclesie in comitatu Per-
sino, id est massa de Fascano, massa de Corgnolo,
massa de Filonei, massa de Puscolo, massa sancte
Margarite, massa de Agelione, massa de Morgiania,
massa de Caliano, massa sancti Georgii, massa juxta
Lumana, massa de monte Teuzzo, massa sub Daano,
massa juxta Riam, massa sancte Marie in Petroio,
massa de Taulina, massa Vinea Longa, massa Ran-
colfi, massa de Arne cum castellis, villis, silvis, massa
juxta civitatem Persinam, massa de monte Alto,
massa de Mantugnana, massa de monte Passignano,

massa de Ancagianula, lacus²⁷ integrus in tribus
insulis, massa de Milano.

19. Item in alio carticio thomo legitur VII Gregorius
papa locasse castrum Albininum²⁸ situum in Narniensi
comitatu cum terris, vineis, silvis, pratis, pastenis, mon-
tibus, collibus, aquis, rivis, puteis, et in omnibus
suis pertinentiis intus et foris, cultis et incultis. Est
autem situm inter hos fines: alio modo latere rivus qui
dicitur Laia, ab alio terra Poponis suorumque consor-
titum, a tertio latere via Asinaria per Iustitiam mon-
tem Mori, a quarto cripulo et vii que hinc et sinistra
Silvestram et usque in Terram Garvensem. Prestat an-
nuatum palatio Lateranensi in ledo, et novembris de
unaeque domo denarios maiores quidem vi, me-
diocres iii, minores ii. Licet autem Romano pontifici
si vult dominum vel turrim in eadem castro diligere et
pro utilitate et servitu sancti Petri ibidem milites po-
nere, quibus oppidanis debent pro amore sancti Petri
adjutoriorum in omnibus secundum suum posse pre-
bere, ita ut [quisquis] oppidanorum olsiterit suorum
amissione multetur. Nec licet eni quam Romanorum
pontificum a jure beati Petri prefatum castrum auferre
nece prefatum tenorem commutare. Debet vero prefati
oppidanii Romano pontifici omni tempore gratis expedi-
tionem, colloquium, placitum, sicut n[on] s[ed] est fidelium
militem.

20. Item ecclesia sita in loco qui dicitur²⁹ Casachis
in comitatu in episcopatu et
silva et forestis, secus Duronem fluvium juris Romane
ecclesie est, data Tarentasia a quodam Guidone et
uox ejus Adhelleida, sicut legitur in alio carticio
thomo.

21. Item in alio carticio thomo cui prescriptus est
III³⁰ Leo papa, quinta pars monasterii sancti Vale-
riani quod situm est in comitatu Olmello, in episco-
patu in burgo quod dicitur de Redubio, et
quinta pars omnibus sibi pertinentiis, debet pre-

¹ appendix A, appendicibus DPV — suis et monasterium
sancte Marie in Arbulici cum curte et appendix suis add.
ABDPV (Arbulici A — appendix DPV) — ² curte om. B —
Eternano DP, Aterniano V — Ariminianum A, Ancianum V —
³ Mazima D, Azina PV — ⁶ Marocie A

⁹ Dagome DPV — ¹⁰ Mifica B, Misicam D — ¹¹ Labertus D —
Lambertus] nescio cuius gentis homines, puto autem Sardos
fuisse quoniam ipsi a IIII iudicibus reguntur add. DPV — ¹² in-
tegro DPV — est] vocatur DPV — Schinesne A, qui addit de
provincia Polanorum, Schinesne B — ¹³ sicut A — ¹⁴ Pruze B,
Bruze D — ¹⁵ fine A — ¹⁶ Graccoa B, Craccoa <et ab ipsa
Craccoa> DPV (Raccoa V) — Odere B — locum <qui dicitur>
BDPV — ¹⁷ Mulze P — ¹⁸ et a fine Milze om. DPV — Oddere
ABDPV — ²⁰ Schinesgne A, Schinesche B

²¹ carticio om. DPV — ²⁴ Filiunc D — Pusculo B, Puculo V —
²⁵ Morgialla D, Morgiana BPV — ²⁷ Luna DV (Lunam d) — Dano
A, Diana B — ²⁸ Petroica B — ²⁹ Tauliana D — Randolf B —
³⁰ post massa D relinquit sp. — ³² massa de m. Passignano
om. B

¹ Ancagianula A, Anclanula B — ² insulis Majore, Minore, Pulvensi C in marg. — Milano et sigilla, massa sub porta Solis,
quam detinent canonici sancti Laurentii, massa in Tentonosa
add. DPV

⁴ Abbinum D — situm om. B — ⁶ rivas ruris et B — ⁸ infra
V — affines DPV — ⁹ Laia B — Poponis DPV — ¹⁰ dicitur D —
ii et' a D — ad' a D — ¹³ <in> pal. PV — ¹⁴ denarios om. B — quidem om. B — ¹⁷ ibidem-Petri om. B — ponentes D — beati
DPV — ¹⁹ pro posse suo B — ²¹ multetur A — ²³ tenore D

²⁷ <in> eccl. D eccl. <sancti Petri> DPV — Casarchis DPV
— spatium post episcopatu om. B — ³¹ Adhelleida D, Adhelleida P,
Adlehyda V

³³ Item-thomo om. B — cui om. A — ³⁴ III³¹ nonus DPV —
³⁶ spat. om. PV — qui ABDPV

fatum monasterium dominum papam suscipere cum xxv militibus, munitione ejus cum x et totidem calabris. Prestat annuatim in Pascha duos auri solidos.

22. Item in alio thomo carticio in quo scriptus est II Alexander papa, invenitur juris beati Petri monasterium montis Magelle³¹ cum omnibus sibi pertinentibus, id est monasterium³² sancti Pancratii et sancti Clementis³³ et ecclesie sancti Barbati³⁴ et heremo sancti Angeli et sancti Nicholai³⁵, cum quarta portione de uno porto³⁶ [in] integro qui appellatur de sancto Vito, et heremo in comitatu Pinnensi et castra Kepalia³⁷ et ecclesie sancti Martini et ecclesie sancte Juste cum omnibus suis, sita in pertinetia castri Castillionis, et ecclesie sancte Canciane et medietate ecclesie sancti Nicholai, site in territorio castri Phare³⁸ cum x massis intra dictum castrum, seu molendinis et ecclesie sancte Crucis cum omnibus suis. Item ecclesie sancti Blasii et medietate ecclesie Agatiae³⁹ et rocca que dicitur Penna⁴⁰, et castro Fanerlano⁴¹, et item ecclesie sancti Angeli et sancti Petri⁴² cum omnibus eorum pertinentiis et omnia prefato monasterio Magelle concessa vel concedenda.

23. Item in alio carticio thomo legitur sanctius papa Leo VIII subdilissimo beato Petro monasterium suum⁴³, situm in Lotharingia in episcopatu Tullensi, consecratum in honore sancte Crucis, et domum abbatis ipsius et consecrationem abbatie, et posuit annum pensionem persolvendam sedi apostolice, auream scilicet rosam penso duarum untiarium Romanarum aut factam ut fieri solet aut faciemad. Debet vero mitti consuetudinarie octavo die antequam feratur a summo pontifice. Que pensio si postposita fuerit, districte exigatur ab abbatis loci consecratorie.

24. Item in alio carticio thomo et in missali Lateranensis palati legitur monasterium de Alamania quod Sindlezesangia⁴⁴ dicitur cum omnibus sibi pertinentibus ditioni et tutioni sedis apostolice subditum esse, et abbas illius loci consecratorie a Romano pontifice

cum dalmatica et sandaliis, interventu imperatoris Odonis. Debet pensionis nomine in sui consecratione codicem Sacramentorum unum, Epistolarum unum, Evangeliorum unum, equos albos u. Habet privilegia a Romanis pontificibus.

25. Item in alio legitur junior Agapitus locasse waldum⁴⁵ qui dicitur Catillianum cum castello suo Civitella et turre sua et ecclesie sancti Laurentii et vocabulum eiusdem waldi, id est colle de Manno, silva de Longara, colle de [cripta] Filetri et terra que dicitur Camisili, vel quibus aliis nominibus nuncupant et cum omnibus finibus eorum et cunetis ei adjacentibus et portum fluminis Tiberis et aque ejus usque dimidio pelagi fluvii, sicut ipse waldus designat et omnibus ad eum pertinentibus. Positus est inter Sabiniense et Utricularium territorium, inter affines ab uno latere Lata que dicitur Botana, a secundo casale Servilianum et Paternum, a tertio confinium limitis waldi insule, a quarto per medium fluvium, sub pensione trium solidorum auri.

26. Item in alio Johannes XII papa locat fundum Fauricum situm in territorio Utriculario cum omnibus suis pertinentiis. Prestat anno vi solidos auri.

27. Item in alio thomo Gregorius V locat in fundo Gabiniano⁴⁶ territorio Sabinensi terras, vineas, silvas, inter affines hos: ab uno latere silicem publicam et pergit in pontem fractum, inde in Stafilum antiquum, inde in rivum de silva Rosaria, inde in duivum Tiburis et limen a Cantaro, inde in duos Rivos, inde in via que est affinis de Bretiano, inde in rivum quod decurrit inter Spona Asina et collem de Nigra et dividit inter paludem et venit in portum de Furella et per ipsum alveum fluvii usque in rivum Rosarum.

Hec ex thomis patriarchii Lateranensis.

28. Honorius⁴⁷ vero primus in suo registro ad Epiphanius defensorie Tuscie legitur locasse massam Gracilianam apud Bleranam civitatem.

29. Idem in eodem ad Dominicum terras et vineas et prata foris portam Flamineam usque ad pontem

⁴ prescriptus DPV — ⁵ secundus DPV, om. B — Petri <esse> V — ⁶ pertinentiis D — ⁹ III° portionem DP — ¹¹ castro DPV — ¹² Keph, DP — ¹⁴ Cantiane ABDV — ¹⁵ Fare BD/PV — ¹⁷ item <in> P — ¹⁸ medietate DV — ²¹ prefata AC

²³ cartificio A — ²⁵ situm om. V — Talleensi om. DP sp. ret., V siue sp. — ²⁶ domum D — ²⁹ unc. ADPV — ³⁰ ut] aut B — ³¹ consuetudinarie om. ABDPV — antequam <consuetudinaliter> ABDPV — R. nono ABDPV

³⁴ idem in DPV — ³⁵ Alamania A, Alamania V — ³⁶ Sinoleszangia A, Sindlezesangia BP, Sindlezesangia D, Sindlezesangia V — pertinentiis D — ³⁷ dicioni A

² Oddonis A, Othonis B, Octonis D, Ottonis PV — consecratio-
nis DV — ³ unum] idem A — ⁵ R. pontif. D, R. pontifice BV
⁷ Catil. DPV — ⁹ vocabulum V — ⁹ waldi D — ¹⁰ Grica B,
Gripta C, Cripta DP — ¹² eis DPV — ¹⁴ fluminis V — ¹⁵ est
<vero> D, <vero> est PV — ¹⁷ Betanu P

²⁴ Item-Rosarum om. DPV, suppl. <4 m. in P — ²⁶ scilicet A — ²⁷ Stafilum AP — ²⁸ Rosaria, *Hic definit P — ³⁰ quod] qui A — ³¹ <et> Asina B*

³⁵ primus om. DV — ³⁶ E. d.] Epiphanio defens-ri DV — Epy-
phanium A

³⁸ ad D^o Dominico DV — ³⁹ Flamineam DV

Molvium sub annua pensione xxx solidorum auri.

30. Idem in eodem ad Valerianum et Liberum notarium : Monasterium sancti Archangeli in Claiamo⁴⁸ apud Firmam civitatem juris beati Petri est.

31. Idem in eodem ad Numerium notarium fundum Paternum et Gaiatum et Cipriani et Paternum et Arbatianum locasse inventum.

32. Idem in eodem Gaudioso notario et Anatholio magistro militum⁴⁹ Neapolitanam civitatem regendam commisit cum omnibus ei pertinentibus et qualiter debeat regi scriptis informat.

33. Idem in eodem ad Epiphanium legitur locasse massam Stracesium cum prato suo et omnibus sibi pertinentibus positam territorio Centumcellensi.

34. Sed et Gregorius junior item in suo registro locat in xxviii annis Anatholio tribuno fundum Meianula cum casis et vineis et omnibus suis pertinentiis, ex corpore masse Peltiane territorio Anagnino, patrimonio [Lavicanum]; sub annua pensione⁵⁰ prestat . . . . . auri siliquas.

35. Idem in eodem Exhilarato et Gaudioso locat ut supra casale Pondera Agellione et casale Pompeianum, Calcianum, et fundum Fortune positos territorio Foro Claudiensi ex corpore masse Tuscie . . . . . auri solidos.

36. Idem in eodem Constantine honeste femme locat ut supra fundum Salianum cum omnibus suis pertinentiis, situm territorio Cesenate ad montem qui dicitur Lucreti⁵¹, ab uno latere sitam juxta fundum Carbasiannum, ab alio fundum Anianum, a tertio latere fundum qui dicitur Gumaris, ex corpore patrimonii Ravennatis juris Romane ecclesie. Prestat annuatim . . . . . auri solidos.

37. Idem in eodem Lupicino presbitero et monasteria⁵², scilicet sancti Leonis confessoris et pontificis et sancti Severini sita intra castrum Montis Feretro cum omnibus eorum pertinentiis.

38. Idem in eodem locat Blando ut supra massam Juniorum⁵³ patrimonio Lavicanum sub annua pensione . . . . . auri solidos.

39. Idem in eodem Eustachio presbitero fundum Casa Cantari et fundum Vivarium ex corpore masse

Silanis et sex unicos fundi Laureti cum oliveto suo ex corpore prescripte masse, prestantes pensionem . . . . . auri solidos; sed et fundum Martianum ex corpore masse Gallorum patrimonio Lavicanum sub annua pensione . . . . . auri solidos in fundo Ollihamo cum prato et saliceto suo prestantem . . . . . auri siliquas, ex corpore masse⁵⁴ Neviane, patrimonio Appie.

40. Idem in eodem Leoni notario et Leontie jugalibus corumque filiis ac nepotibus fundum Ripaeianum cum silvis glandaretis et terris sationibus, situm via Aurelia, miliario plus minus decimo, ex corpore suburlani patrimonii Tuscie. Prestat annuatim . . . . . auri siliquas.

41. Idem in eodem Bonifatio notario seu Claudio jugalibus corumque filiis ac nepotibus fundum Coceianum et Follianum ex corpore masse Fonteianum⁵⁵ patrimonio Appie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

42. Idem in eodem ei-dem fundum Gratianum et fundum Rosarium cum dominibus et vineis, sita ab urbe miliario plus minus septimo, coherentes sibi ab uno latere fundo Canneolo, ab alio casale Miliariolo, a tertio casale Faustini, a quarto Faustini, juris Romane ecclesie, ex corpore patrimonii sub bani Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

43. Item in eodem Gennadio tribuno et Lucie et ex eorum ampliibus filiis ac nepotibus fundum⁵⁶ Porcianum et Leonianum et fundum Gracorum et Tuticiannum, via Clodia, miliario plus minus viii, ex corpore patrimonii Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

44. Idem in eodem Studiose tribuno seu Petro jugalibus eiusdemque Petri filiis et nepotibus, fundum Serrulas, fundum Sisinianum, ex corpore masse Silanis⁵⁷ patrimonio Lavicanum. Prestat annue . . . . . auri solidos.

45. Idem in eodem Anne religiose et aliis duabus personis fundum Argenti Verclanum, Lugeranum,

⁴⁸ Gaudioso DV — 10 committit DV

⁴⁹ Sitracensim B — 14 <in> terr. BD

⁵⁰ Lavicanum om. AC

⁵¹ Claudensi A — Tuscie <sub pensione> ABDV

⁵² Cesinate DV — 29 fundum om. B — 30 ab om. B

⁵³ monasterio A — 35 scilicet om. B — 36 monto ABDV

⁵⁴ predicte BD — 3 et om. B — Marcianum ADV — 4 Lav. <pres-tantem> DV — sub-solidos] auri siliquas et colonam sitam ABDV

⁵⁵ que om. AD suppl. d. — Coceianum BDV ,Coceiarium B) — 17 et Follianum om. A — Follianum D

⁵⁶ coherente D, coherentem V — 24 a quarto Faustini om. D — a quarto <fund> ABV

⁵⁷ ex om. B — 28 amplexu DV — 29 Tutianum A, Tutitianum DV — 31 Prestat annue om. D

⁵⁸ Studiose D

Collivertorum, Toleranum, prestantes duos auri solidos et fundum Tuci, Trassisenanum et Possessianum. prestantes . . . . . auri solidos, ex corpore masse Sabiniensis, via Tiburtina, miliario plus minus x, ex corpore patrimonii Tiburtini.

46. Idem in eodem Eraclio preposito coquine domine fundum Casa Siri ex corpore masse Porculis⁵⁸ patrimonii Lavican. Prestat . . . . . auri solidos.

47. Idem in eodem Gemmulo militi fundum Mau-
ricis, fundum Maurini, fundum Villa nova, via Pre-
nestina, miliario plus minus nono, ex corpore masse
Varvariane patrimonii Labicani. Prestant . . . . .
auri solidos.

48. Idem in eodem Care religione colonia que dicitur
Podini⁵⁹, via Latina, miliario ab urbe plus minus xii,
post alsidam basilice santi Petri intra massam Maru-
lis. Prestat . . . . . auri solidos.

49. Idem in eodem Eustachio presbitero monaste-
rium sancti Martini situm in Surrento⁶⁰, cum omni-
bus ei pertinentibus.

50. Idem in eodem Johanni consuli fossam que di-
citur Valanicum⁶¹ juxta campum Veneris, miliario ab
urbe Roma plus minus xx, ex corpore masse Fon-
teianae patrimonii Appie. Prestat . . . . . auri so-
lidos.

51. Idem monasteri[ο]⁶² sancti Silvestri in monte
Soracte in perpetuum fundum Cancianum ex corpore
massae Castelliane patrimonii Toscie sub pensione
. . . . . siliquarum auri.

52. Idem in eodem Petro magnifico tribuno colo-
niam positam in massa Paulis⁶³ ex corpore patrimonii
Appie. Prestat annue . . . . . auri solidos.

53. Idem in eodem Basilio viro honesto coloniam
Alvini ex corpore masse Ocris⁶⁴ patrimonii Appie in
Aritia. Prestat annue . . . . . auri solidos.

54. Idem Georgio presbitero fundum Crispinis et
Ammonetis via Lavicana miliario plus minus xii ex
corpore masse Fistis⁶⁵, patrimonio Lavican. Prestat
annue . . . . . auri solidos.

55. Idem in eodem Gennmulo diacono fundum Do-
metiorum, via Ardeatina, miliario plus minus nono
ab urbe Roma, ex corpore suburbani patrimonii Ap-
[p]pie. Prestat annue . . . . . auri siliquas.

56. Idem in eodem Sergio honeste femme fundum
Severianum ex corpore masse Juniorum patrimonii
Lavican. Prestat annue . . . . . auri solidos.

57. Idem in eodem diaconie sancti Eustachii in per-
petuum fundum Clivis, fundum Querquetum et Placo-
nianum ex corpore masse Calciane patrimonii Lavi-
cani. Prestat annue . . . . . auri solidos.

58. Idem in eodem Anastasio comiti fundum La-
verna⁶⁶ ex corpore masse Laurentiane, prestante
. . . . . auri solidos, et fundum Toranianum ex
corpore masse Citrasensis, utraque patrimonii Caie-
tani, prestantem annue . . . . . quinque auri so-
lidos.

59. Idem in eodem Theodoro⁶⁸ consuli in annos
xxviii insulam Capris cum monasterio sancti Ste-
phanii, cum omnibus sibi pertinentibus. Prestat annue
in auro quidem [solidos] cvin, vini megaricos c.

60. Idem in eodem Castro majore, quod prestat annue . . . . .
auri solidos, et casale quod dicitur Ninifise, sita
utraque infra insulam Capris patrimonii Neapolitani.
Prestat annue . . . . . auri solidos.

61. Idem in eodem Matrone religiose diaconisse
ejusque filis ac nepotibus lacum qui dicitur Icaonia
ex corpore patrimonii Campanie Neapolim. Prestat
annue . . . . . auri solidos.

¹ Scrispinis A — ² Amonetis DV

³ Ardentina A — ⁸ solidos V

⁴ Idem-soldos om. V — ¹⁰ <et> patr. B

⁵ Eustathii DV — ¹³ Chvus DV — ¹⁴ patrimonium A

⁶ Henelio DV — ⁷ CasaSi V — Proculis D — ⁸ spatium hiat in DV, minime in AC

¹⁰ Marina B — ⁶ Maurini om. DV — villa' via DV — Penestrina V — ¹² <et> prest. B

¹⁵ Latu DV — ¹⁶ basilice om. V — iuxta B

¹⁸ Eustathio DV

²² Vidanum DV — ²⁴ numerum om. D

²⁶ Inter tam eadem B — monasterium AC, monasterio V
mon. D — ²⁷ Sitacte A — Scantianum ABDV

³⁰ columnam om. B — ³¹ Pauli A

³⁴ Albini V — ³⁵ Aricia BDV

⁷ massae om. B — Laurentiane A, Laurentianae B — prest.

<annue> DV — ¹⁹ corpus V — ²⁰ prest. <...> auri solidos, idem in

eodem monasterio sancte Agnes quod dicitur Duo Forna massam

Marulis⁶⁷ et massam Festianam, utraque patrimonii Appie; pres-

tant annue <add. ADV qui DV — dua DV — Festianam A>

apposita in A marginali notula Sancte Agnetis, quam solam

retinet C, mutato casu: Sancta Agnes.

²² Idem-megaricos C om. B — annis DV — ²³ Capri A —

²⁵ solidos add. ADV — CVIII D

²⁷ num. om. V — ²⁸ Ninifise B, Ninifise DV — ²⁹ Capri A

³¹ Idem om. V — ³² Licaonia B — ³³ Neapol A, Neapoli DV —

³⁴ numerum om. DV, sed V sp. relitto

62. Idem in eodem Eustachio presbitero fundum Lauretum⁶⁹ et fundum Maurorum extra portam sancti Pancratii, via Aurelia, ex corpore fundi suburbani patrimonii Tuscie. Prestat annue . . . . . auri solidos.
 63. Idem in eodem diaconie sancti Eustachii in perpetuum fundum Cervinariola, fundum Cardariola, prestantes . . . . . auri solidos, fundum Pompliolum, fundum Paganum, fundum Lamponianum, fundum Signioba, fundum Pompeianum, fundum Gavianum, fundum Caplanum, fundum Veranum, fundum Calecanum, fundum Constantianum, fundum Camarcilis cum casalibus et appenditis suis: prestant . . . . . auri solidos; fundum Larinthas, fundum Pavianum, fundum Lamponianum . . . . . auri solidos prestantes; fundum Constantianum pres-tans . . . . . auri siliquas, fundum Ricciunum prestantem . . . . . auri siliquas et casale Torianum, fundum Servilianum, fundum Natiannum, fundum Ruscellis, fundum Silicella, fundum Gregorianum, fundum Casa Moutis, fundum Gaianum, prestantes . . . . . auri solidos; fundum Saxo Nigro, prestantem . . . . . auri siliquas, omnes ex corpore masse Caltiane; — fundum Pigrinum, fundum Casa Nova, fundum Torritanum, fundum Lagatum, fundum Calabruacanum, fundum Trivitanum, prestantes . . . . . auri solidos, positi in Afile⁷⁰, ex corpore masse Pontiane patrimonii Lavicanii; — et massam Furianam cum fundo et casalibus et omnibus suis, fundum Paurianum, fundum Ancurianum, fundum Casa Gallo-rum, fundum Furianum, fundum Filianum, fundum Arcus, fundum Patianum, fundum Scandilianum, fundum Barbatianense, fundum Casa Nericiana, fundum Serenianum, fundum Casa Tuscis, fundum Casa Laucini, fundum Casnarellis, fundum Casa vini, fundum Casa Simiana, fundum Jussianum, fundum Cetianum, fundum Casa Valeriana, fundum Pinianellum,

5 prestantes . . . . . auri solidos et aureum 1, ex corpore masse Aliane⁷¹ patrimonii Tiburtini. Prestant annue . . . . . auri solidos.

64. Item in eodem Theodosie honeste feminine fundum Antianum cum omnibus suis, via Appia, miliario ab urbe Roma plus minus xx, ex corpore masse Ne-viane⁷² patrimonii Appie, prestantem . . . . . auri solidos.

65. Idem in eodem Theodosio⁷³ consuli monasterium sancti Pancratii situm extra castrum Mesenate et lacum in annis xxviii[1].

66. Idem Genesie honeste feminine fundum Capito-nianum, fundum Dostianum, fundum Viricaria, fundum Tatianum cum omnibus suis etiam aquimolis posita in massa Canusius juxta campum⁷⁴ Barbaricum, ex corpore patrimonii Appie. Prestat . . . . . auri solidos et vini decimatas numero lxxv, in presentia missi paracellarii.

67. Idem in eodem Cali honeste feminine coloniam masse Ciliene patrimonii Appie; prestante . . . . . auri solidos.

68. Idem Anualdo tribuno fundum Casa major et Longoianum ex corpore patrimonii Lavicanii, territorio Prenestino, miliario ab urbe Roma plus minus xxi; prestat . . . . . auri solidos.

69. Idem in eodem Mamalo fundum Funianum via Prenestina, miliario plus minus xv ex corpore masse Aliane, patrimonio Tiburtino; prestat viii auri siliquas.

70. Idem in eodem Stephano exconsuli fundum Flabis et fundum Orrca⁷⁵, sita v miliario ab urbe Roma, via Latina: prestat ii auri solidos.

71. Idem in eodem Leontio militi fundum Aunias⁷⁶ et fundum Spatianum, sitos via Numentana, miliario ab urbe Roma plus minus xi; prestant . . . . . auri solidos.

Hec Gregorius junior.

72. Zacharias vero in suo item registro locat Philario comiti massam Pelagianam patrimonio Lavicanio; prestat . . . . . auri solidos.

4 Idem DV — 5 Arrianum B, Antinianum D — 7 patrimonium D, nro V

9 Theodoxio D, Theodosi V — 10 Prancatu A — 11 XXVIII C 12 feminine om. B — 13 Vicaria V — 14 etiam <et> DV — 15 Ca-mustus Hic desinit V — 17 viii¹ VIII B

19 Calis D

23 ex) et A — <in> terr. B

31 via-Roma om. B — solidos om. D

32 Aunias D — 33 sito D — 34 XI adit. D

38 Lavicanii A

73. Idem in eodem Christoforo militi massam Gallis cum omnibus suis pertinentiis et fundum Digatorum et fundum Gabiis¹⁷ cum lae et fundum Metiorum, fundum Barbulianum qui et Sentianus, fundum Lucretianum qui et Musta, fundum Lampadiorum qui et Fornellus, fundum Flavianum qui et Casa Monachorum, fundum Mediaonam, fundum Formicis, fundum Aurefilis, sitos in Bursano, territorio Gabinate, ex corpore patrimonii Lavicanis; prestant . . . . . auri solidos.

74. Idem in eodem Alphio militi fundum Familicatum in anno xxviii, ex corpore masse Appiane, patrimonio Lavicanis; prestant . . . . . auri siliquas.

75. Idem in eodem Theodoro notario casale Casula et Testianum; prestant . . . . . auri solidos; et fundum Teianellum, prestant . . . . . auri siliquas, et fundum Quadrantala, prestant . . . . . auri siliquas, ex corpore masse Talassarotis, et fundum Amphiteanorum ex corpore masse Pirane, prestant . . . . . auri solidos, et campum positum in Seauris prestant . . . . . auri siliquas, omnia ex corpore patrimonii Caetani juris Romane ecclesie, et terram vacantem foris muros castri Caetani, prestant omnia . . . . . auri solidos.

76. Idem in eodem Hisidoro fundum Sororum et fundum Virorum, via Lavicana, miliario plus minus xiii, prestant . . . . . auri solidos.

77. Idem in eodem Urso fundum Anauilas cum appendice suo Genuulus qui et Corcorulis et tabernale posita in civitate Tiburtina, ex corpore masse intramurane patrimonii Tiburtini, prestant . . . . . auri solidos.

Heic Zacharias.

78. Septimus vero papi Gregorius in VI libro sui registri dicit castrum¹⁸ quod dicitur Moricetia beati Petri esse, situm in ducatu Spoleto inter Muricem et Clarignanum, in plebe de Luzano, ex redditione

Gisleri sub usufructu vite sue et filii sui et legitimo-
rum filiorum ejus.

79. Item ex primo¹⁹ libro ejusdem, capitulo LXVI, Crosciensis ecclesia in episcopatu Sistoricensi, in comi-
tatu Folcacerii, beati Petri esse.

80. Item in eodem²⁰, capitulo LXVII, legitur beatus Egidius juri beati Petri subdidisse monasterium suum et abbatis ejus consecrationem.

81. Item in eodem, libro II, capitulo XV, leguntur monasterium²¹ Poltariente in Burgundia, in episco-
patu Lingoniensi, juris beati Petri esse; prestat xii denarios.

82. Item ex libro VII, capitulo LXXX, legitur beatus Giraldus²² monasterium suum situm in Provintia loco qui dicitur Aureliacus beato Petro tradidisse sub an-
nua pensione x solidorum.

83. Item ex eodem, capitulo LXXV, monasterium Salvatoris in Suevia²³ in episcopatu Constantie, in vico qui dicitur Scaphusa, solvit annuatim aureos xx, quorum xx unciam faciunt.

84. Item ex VIII libro, capitulo XXVIII²⁴, mo-
nasterium quod dicitur Mons Major, situm in Avernia,
et monasterium sancte Marie de Crassa in episcopatu Narbone juris beati Petri leguntur; et commissa sub
tute abbatissae Massiliæ qui regulariter promovetur.

85. Item ex eodem, capitulo XXX, ecclesia²⁵ sancti Petri in episcopatu Pietavensi, in villa Mascalans a
suis conditoribus Romane ecclesie tradita est, et una-
queque domus ejusdem ville solvit annuatim vii dena-
rios pictavienses.

86. Alexander²⁶ episcopus, servus servorum Dei
Sueci regi Danorum, inter cetera.

Quapropter prudentiam tuam ammonemus ut censum regni tui quod antecessores tui saepte apostolice
ecclesie persolvere soliti sunt, nolis et successoribus
nostris transmittere studeat; ita tamen ut non sicut

¹ militum om. D — Gallus B — Gabius D — 2 <et> fund. B — 4 Fundatum B — 5 Lampadiolum A — 6 Fornellus D
² B — 11 m. om. B

³ Testianum A — 16 Tegonellum D — solidos D — 18 missa om.
D — Telass. B — Amphith. AD — 21 omnia ecclesie habet D post
castri Caetani — Caetaniibus D — 22 juris Caetani om. B —
Caetani <et> auri siliquas, add. D — 23 castri Caetani civitatis
Gentiane A

⁴ 25 Ysidoro A

⁵ apendix suis B — Corcorulis B — 30 Tiburtina A — introni. D
⁶ 35 Muricella A, Moricetia D — 36 Spoleto D — 37 religione
D, ... in redditione, redditione B

⁷ libro om. D — 4 Crosciensis D — Pistoricensi B — 5 Folcar-
eum A, om. D sp. rel. — est D

⁸ legitur D — 11 Lingoniensi BD — prestat XII den. om. AD, qui
addunt: Item in eodem, cap. XVIII, monasterium Dolensem²⁷ in
Aquitania, in archiepiscopatu Bituricensi, juris beati Petri esse
legitur, prestat XII denarios (pr. XII den. om. D)

⁹ 13 e D — beatum Geraldum A — 14 Provincia A, Arvernia D
17 XII BD

¹⁰ 21 VIII libro AB — Provincia D — 23 archiepiscopatu A —
25 Maxillie D

¹¹ 26 VIII D

¹² DE REGNO DANORVM titulum add. B — Sueni B, Suevi AD
— 36 transmittere nostris om. B — studeas D

oblatio super altare ponatur, sed ut supra diximus, tam nobis quam successoribus nostris ut certius approbetur presentialiter afferatur.

87. Idem⁸⁸ Guillermo regi Anglorum inter cetera.

Novit prudentia tua Anglorum regnum ex quo nomen Christi ibi clarificatum est sub apostolorum principis manu et tutela extitisse, donec quidam, membra maii capituli effecti, zelantes superbiam patris sui Sathanae, pactum Dei acjecerunt et Anglorum populum a via veritatis averterunt. — Et paulo post: Nam, ut bene nosti, donec Angli fideles erant pie devotionis respectu ad cognitionem religionis annualem pensionem apostolice sedi exhibebant ex qua pars Romano pontifici, pars ecclesie sancte Marie que vocatur Scola Anglorum in usum fructum deferebatur.

88. Gregorius VII⁸⁹ eidem Willelmo inter cetera.

Rebus vero sancti Petri que in Anglia colliguntur sic te ut tuis invigilare monemus, sic liberalitatem tuae ut tua committimus, ut pioum ac propitiū debitore[m] Petrum repperias et eum tibi ex debito subvenire amoneas.

89. In eodem registro Alexandri. Raimundus Willemi⁹⁰ comes Ugellensis optulit beato Petro in prefato comitatu duo castra, unum dicitur Laboriola et alterum Saltevolta, sub pensione IIII unciariorum aurii; ea conditione ut posteri ejusdem comitis accipiant de manu pontificis prefata castella, et ab eodem anathematice feriantur quicumque ab eisdem eadem auferre temptaverint. Hujus autem annue pensionis exactio et beati Petri actionarius est abbas monasterii sancti Pontii quod est juris beati Petri situm in diocesi Narbonensi.

90. Ex registro⁹¹ Gregorii VII pape, libro VIII, cap. XXIII.

Gregorius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis nostris Petro Albanensi episcopo et Gisulpho principi Salernitano legatis nostre sedis apostolice in Gallias, inter cetera: Dicendum est omnibus Gallois et per veram obedientiam precipientum ut unaqueque domus saltem unum denarium annuatim solvat beato Petro, si eum recognoscunt patrem et pastorem suum more antiquo. Nam Karolus imperator, sicut legitur in Thomo ejus qui in archivo ecclesie beati Petri habe-

tur, in tribus locis annuatim colligebat mille et CC libras ad servitium apostolice sedis, id est Aquisgrani, apud Podium sancte Marie, et apud sanctum Egidiū, excepto hoc quod unusquisque propria devotione offerebat. Item vero magius imperator Saxoniam optulit beato Petro cujus eam devicit adjutorio, et posuit signum devotionis et libertatis sicut ipsi Saxones habent scriptum et prudentes illorum scitis sciunt,

91. Item ex registro⁹² eodem, lib. II, cap. XIII

Gregorius episcopus Salomonii regi Ungarorum inter cetera. Sicut a majoribus patrie tuae cognoscere potes, regnum Ungarie sacrosancte Romane ecclesie proprium est, a rege Stephano olim beato Petro cum omni jure et potestate sua oblatum et devote traditum. Preterea Henricus pie memorie imperator ad honorem sancti Petri regnum illud expugnans, Victoria adepta ad corpus beati Petri lanceam et coronam regis transmisit, et pro gloria triumphi sui illuc regis direxit insignia, quo principatum ejus dignitatis attinere cognovit. Que cum ita sint, tu tamen jus et honorem sancti Petri quantum in te minuisti, dum ejus regnum a rege Teutonicorum in beneficium, sicut andivimus, acceptisti. Quod si verum est, qualiter gratiam beati Petri aut nostram benivolentiam debebas tu ipse justitiam attendis. Non ignoras videlicet te non eam habitudinem nec sine apostolica animadversione diu regnaturum, nisi sceptrum regni quod tenes, correcto errore tuo, apostolice non autem regie majestatis beneficium recognoscas. Neque enim nos timore vel amore vel aliqua personali acceptance, quantum Deo alijuvante poterimus debitus honorem ejus cui servi sumus irrequisitus relinquemus. Verum si hoc emendare et vitam tuam ut regem docet instituere Deo miserrante volueris, procul dubio dilectionem sancte Romane ecclesie sicut dilectus filius et nostram in Christo amicitiam plene habebis.

92. Idem in eodem⁹³ ad Gensam Ungarie regem, cap. LXIII, inter cetera.

Notum vero tibi esse credimus regnum Ungarie sicut et alia nobilissima regna in proprie libertatis

⁸⁸ beate D

⁸⁹ registris D — XII A, XIII D — ¹⁰ episcopus ¹¹ servus servorum Dei > B potest D — sancte AD — ¹⁵ Heinricus D — ¹⁶ illum D — ¹⁷ regis eius D — regni D — ²¹ in ad ABD — immuniti BD — ²⁴ <superare> debetas ABD — <si> inst. D — ²⁷ correpto B — ²⁸ <et> apost. B — benef. <esse> B — ³² hec B — ³³ decet D — Deo <adiuvante vel> B — ³⁴ dilectissimum D — ³⁶ habere D

⁷ substitisse B — ¹⁵ ferebatur B, deferebat D

¹⁸ ut in A — et D — ²⁰ eum tibi euntibus D

²² Guillelmi A — ²³ Udg. AD — ²⁴ Laboriola D — ²⁶ comiti D — ²⁷ <Romani> pontif. D — ²⁹ exactior D

⁴⁰ solvant ABD

statu debere esse et nulli regi alterius regni subici, nisi sancte et universali matri Romane ecclesie, que subjectos non habet ut servos sed ut filios. Quod quia consanguineus tuis a rege Teutonico non a Romano pontifice usurpatve optimin, dominium ejus, ut credimus, divinom iudicium impeditiv.

93. Idem in eodem ²⁴ ad eundem, cap. LXX, inter cetera.

Verum ubi contemptu nobili dominio beati Petri apostolorum principis, cuius regnum esse prouidentiam tuam non latet, rex subdidit se Tentonic regi et reguli nomen optimin, Dominus autem injuriam suo illatam principi previdens, potestatem regni suo ad te iudicio transtulit. Et ita consanguineus tuis, sicut in obediendo regno juris prius habuit, a se sacrilega usurpatione privavit. Petrus enim a firma petra dicitur, que portas inferi confringit atque adamantino rigore destruit, et dissipat quicquid obsistit.

94. Idem in eodem ²⁵ Demetrio regi Ruscerum et regine uxori ejus inter cetera, cap. LXXXIII.

Filius vester limina apostolorum visitans ad nos venit, et quod regnum illud dono sancti Petri per manus nostras vellet optimere, eidem beato Petro apostolorum principi debita fidelitate exhibita, devotis precibus postulavit, indulbitanter asserens illam suam petitionem vestro consensu rata[m] fore ac stabilem, si apostolice anterioritatis gratia ac munimine donaretur. Cujus petitionibus quia juste videlautur, tum ex vestro consensu, tum ex donatione poscentis tandem assensu preluminis et regni vestri gubernacula ex parte beati Petri illi tradidimus, ea videlicet intentione caritatis ut beatus Petrus vos et regnum vestrum sea apud Deum intercessione custodiatur.

95. Item quod regnum Hispanie juris beati Petri sit cognoscitur ²⁶ ex registro ejusdem VII Gregorii, id est cap. VII et item ex III libro, cap. XXVIII, quod ita se habet :

Gregorius episcopus servus servorum Dei regibus, comitibus, ceterisque principibus Hispanie, inter cetera. Præterea notum vobis fieri volumus quod nobis quidem tacere non est liberum, vobis autem ad pre-

sentem et ad futuram gloriam valde necessarium, videlicet regnum Hispanie ex antiquis constitutionibus beato Petro et sancte Romane ecclesie in ius et proprietatem traditum esse, quod nimur hactenus et preteritorum temporum incommoda et antecessorum nostrorum tacuit negligentia. Nam postquam regnum illud a Saracenis pervasum est et servitum quod beato Petro inde solebat fieri propter infidelitatem eorum et tirannidem detentum ab usu nostrorum tot annis interceptum est, pariter etiam rerum et proprietatis memoria dilabi cepit. Verum quia divina clemencia concessa vobis in hostes illos semperque concedenda Victoria terram in manus vestras tradidit, ulterius vos causam hanc ignorare nolumus, ne quis superern arbitrio legum ac justicie conditor de recuperanda justicia et honore beati Petri ejusque sancte et apostolice sedis glorie vestre ad bene merendum contulit nobis aut vobis ex taciturnitate in negligentie culpam aut vobis ex ignorantia, quod absit, ad detrimentum propositæ et divinitus oblate retributionis obveniat, et cetera.

LXXII. — DE CENSIBUS ²⁷ SIVE TRIBUTO CC BISANTIORUM QUOS DEBET REX CHROATIE ATQUE DALMATIE ET FIDELITATE ECCLESIE ROMANE PRESTITA AR EODEM.

Ex sinodo habita in Dalmatia a legatio VII pape Gregorii, scilicet a Gebizone tune monasteri sanctionum Bonifatii et Alexii abbate, nunc ²⁸ vero Gesenae episcopo neonot et a Foleno Foro Simpronii episcopo, que sinodus habetur in archivo sacri palatii Lateranensis, in qua de regno et de rege Dalmatico ita inter cetera legitur.

In nomine sancte et individue Trinitatis, anno dominice incarnationis M¹XXVI, indictione XIII, mense octobri, ego Demetruis qui et Suininir nunclpor, Dei gratia Chroatie Dalmatique dux, a te domine Gebizo, ex apostolice sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem obtinens, in Salomoniana lesihe a sancto Petri sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatiorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ensem, sceptrum et co-

²³ esso deb. A — 3 ut B

²⁴ dno D — 14 sicut si quid BD — 15 obtinendo D — 16 pervabit D — 20 LXXXIII ABD — 24 debita om. D — devotione D — 31 tradimus A

²⁵ Id regno Hispani, titulatum ad I. B — Hispanie A — 35 id est lib. I D — 36 item om. D — XIII lib. B — 39 Ysp. A cte, — 40 et seqad. BD — gloriam om. A — nobis B

I ad om. A — 15 justine... justitia A — 16 nobis om. D — vobis] nobis ABD

²⁶ Zebizone A nunc episcopo om. D — de 2° I. om. ABD

²⁷ Tit. om. ABD — 34 octubri A — providentia ABD — 35 Croatia A — opt. AD

ronam investitus atque constitutus rex, tibi devovo,
spondeo et pollicor me incommutabiliter completrum
omnia que mihi tua reverenda injungit sanctitas,
videlicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi
5 fidem observem et quiequid hoc in regno tam aposto-
lica sedes quam sui legati sanxerint aut sanxerint,
irrevincibiliter custodiam; justitiam excolam; ecclesias
10 defendam; primitie, decime, omniumque ad ecclesias pertinentium procurator existam; vite epis-
coporum, presbyterorum, diaconorum, subdiaconorumque,
ut caste et regulariter vivant, provideant;
panperes, viduas atque pupilos protegant; parentele
15 illicitam copulam destruens, legitimam dotem anno
sacerdotisque benedictione constituant, et constitutam
corrumpi non permittant; hominum venditionem
contradicant; atque in omnibus que ad rectitudinis
statum congruunt, Deo auctore, me equum exhibeam.
20 Ducentorum quoque bizantiorum tributum meorum
omnium consultu primatum sancto Petro per sin-
gulos annos in Resurrectione Domini de mihi concessum
regno persolvendos statuo, et ut post me regnaturi hoc
idem servent censeo, corroboro atque sanxio. Dono
25 insuper, concedo atque confirmo apostolice sedi sancti
Gregorii monasterium cui Urana est vocabulum, cum
omni suo thesauro, scilicet cum capsa argentea reli-
quias sacri corporis ejusdem beati Gregorii continentem,
cum duabus crucibus, cum calice et patena, cum
30 duabus coronis aureis gemmis ornatis, cum evange-
liorum textu de argento, cumque omnibus suis mobili-
bus et immobiliibus bonis, ut sancti Petri legatis
semper sit ad hospitium et omnino in potestate eorum;
hoc tamen interposito tenore ut nulli alii potestati
35 detur, sed omni tempore sancti Petri sit proprium et
a me meisque successoribus defensum atque ab omni
homine liberum et securum. Cojuscumque autem au-
datia temerario ausu prefatsum monasterium ex assi-
gnato thesauro privaverit, terribilem illam judicis
40 vocem quam diabolus cum suis angelis auditurus est
audiat. Preterea, cum Deo servire regnare sit, vice
beati Petri et domini nostri pape Gregorii atque post
se sessuorum in apostolica sede me tuis manibus
committo et commitiendo hanc fidelitatem sacramento
stabilio. Ego, inquam, Demetrius qui et Suiminius Dei

gratia et apostolice sedis dono rex ab hac hora in antea
sancto Petro et domino meo pape Gregorio suisque suc-
cessoribus cauonicie intrantibus ero fidelis, et ut ipse
sive post eum futuri pontifices sive legati eorum vitam
aut membra perdant aut capiantur neque in consilio
neque in facto ero, et consilium quod mihi crediderint
ad illorum dampnum scienter nulli intimabo; regnum
autem quod mihi per manum tuam, donne Gebizo,
traditum fideliter retinebo et illud summum jus ap-
ostolice sedi aliquo ingenio aliquando non subtraham;
dominum meum papam Gregorium et suos successores
atque legatos, si in meam potestatem venerint, hono-
rifice suscipiam et honeste tractabo et remittam; et
undecumque me invitaverint, prout potero eis [insta]
semplieiter que serviam.

10
15
20
25
30
35
40LXXIII⁹⁹. — DE CENSU C LIBRARUM DEBITO A DUCE
BOEMIE.

Item in quodam thomulo Lateranensi, inter cetera,
Spicioeneus dux Boemie accepit licentiam a papa
Nicholao sibi portandi mitram, et promisit se datu-
rum omni anno c libras argenti de terra sua sub
nomine census.

20
25LXXIII. — EX REGESTO¹⁰⁰ GREGORII PAPE VII LIBRO
VII CAPITULO XXVII. QUOD DE SINGULIS DOMIBUS REGNI
FRANCORUM UNUS DENARIUS PRO CENSU BEATI PETRI
PELSOLVEBATUR ANTIQUITUS.

25

Gregorius servus servorum Dei dilectis filiis nostris
P. Albaniensi episcopo et G. principi Salernitano lega-
tis nostro apostoliceque sedis in Gallias salutem et
apostolicam benedictionem. Vobis commissa negotia
non latent, etiam vos ita ac si nostra, immo quia nostra
in vobis presentia est, cuncta digne per agite. Di-
cendum est autem omnibus Gallis et per veram obe-
dientiam precipiendum ut unaqueque domus saltem
unum denarium annuatim solvant beato Petro, si eum
recognoscunt patrem et pastorem suum more antiquo.
Nam Karolus imperator sicut legitur in thomo ejus
qui in archivio ecclastico beati Petri habetur, in tribus

30
35

40

⁹⁹ aut I^o L^o ac D — II mecum om. B — 12 devenerint B — 13 et
honeste om. ABD — 14 potero <et in quibus potero> D —
15 simpl. AD — 18 tumulo D — 25 beato petro A — 32 nostra
<ibi> A — 33 autem est A

¹⁰⁰ ac B — 9 ecclesiam B — 13 dote D — anulos B — 14 benedic-
tionem B — constituta D — 16 ac B — rectitudinem D — 17 equum
om. B — 18 quoque] que B — 19 consulto D — 21 persolvendum
ABD — 26 beati om. B — 35 audacia A — 41 successorum B,
sessurum D — 42 promittendo A

locis annuatim colligebat mille et cc libras ad servitium apostolice Sedis, id est Aquisgrani, apud Podium sancte Marie, et apud sanctum Egidium, excepto hoc quod unusquisque propria devotione offerebat. Idem

vero magnus imperator Saxoniam opulit beato Petro cuius eam devicit adjutorio et posuit signum devotionis et libertatis sicut ipsi Saxones habent scriptum et prudentes illorum satis sciunt.

NOTES EXPLICATIVES

1. *L. P.*, t. I, p. 498.

2. *L. P.*, t. I, p. 454, 455.

3. *L. P.*, t. I, p. 385.

4. *L. P.*, t. I, p. 369.

5. *L. P.*, t. I, p. 432, 433, 434, 435.

6. *L. P.*, t. I, p. 501, 502, 505, 509.

7. Ici s'arrêtent les textes titrés *ex Romano pontificali*. Densdedit continue sans ouvrir un nouveau chapitre, on tout au moins sans l'indiquer par une rubrique nouvelle.

8. On ne voit pas bien ce que vient faire ici la revendication relative aux abbayes du Mont-Cassin, de Subiaco, de Rieti et de Farfa. Les titres que l'Église romaine pouvait avoir sur ces abbayes et sur beaucoup d'autres sont d'une autre nature que ceux qui ont été rappelés ci-dessus ou vont l'être dans les paragraphes suivants.

9. Ici commence un recueil d'extraits relevés dans les archives pontificales par un contemporain de Densdedit. (Cf. *Etude*, p. 21; Stevenson, *Archivum Romanum de st. patria*, t. VIII, p. 329 et suiv.) De ces registres, le plus grand nombre étant conservé au palais de Latran: d'autres se trouvaient dans la tour *Cartularia*, non loin du monastère appelé Palladium et tout près de l'arc de Titus.

10. La variante *ab eiusdem locata* de Densdedit me paraît préférable à la lecture *ab eisdem d'Albinis et de Cencini*. Dans ces conditions, il semble que les deux papes Jean et Grégoire, ainsi rapprochés, ne puissent être que Jean XV (985-996) et son successeur Grégoire V (996-999).

11. Saint-Pierre en *Curtina* figure à la table des cens, p. 68 a; c'est sans doute lui qui est mentionné, p. 244 b, dans la liste des monastères exempts.

12. *Bientina*, localité située au sud-est de Lueques, au nord de l'Arno, entre ce fleuve et un lac maintenant desséché.

13. Cette *curtis Curtinianum* devait se trouver aux environs de Monte Fuscoli, le seul point vers lequel les anciens diocèses de Lueques et de Volterra étaient limitrophes. Je n'en ai pas trouvé trace.

14. *Vicinalae*, lieu mentionné dans une charte de 801 (Muratori, *Annot.*, t. I, p. 609), peut-être *S. Alessio* dans le val di Serchio, au nord-ouest de Lueques.

15. *Ropoda*, dénomination conservée dans le vocable de deux églises voisines de Calcinaia, localité sur la rive droite de l'Arno, à l'est de Pise. Ces églises étaient dédiées l'une à saint Laurent, l'autre aux saints Jacques et Christophe (Repetti, t. I, p. 387, t. IV, p. 705).

16. *Ciceriana*, village dans le val di Lima, au nord-est de Lueques.

17. *Silico*, *Silicano*, *Silicagnana* et *Castel Nuovo di Garfagnana* sont des localités de la haute vallée du Serchio (Repetti, t. I, p. 568; t. V, p. 408).

18. *Buriano* et *Castighon della Pescaja* sont des localités de la Maremme toscane, à l'est de Grosseto; cf. p. 58 a, note 1. Sur *Mallamagna* et *Flexus*, Repetti (t. V, p. 781) ne connaît autre chose que ce texte.

19. *Campagnatico*, près de l'Ombrone, au nord-est de Grosseto.

20. Le monastère de Saint-Pierre à Vada est mentionné ci-dessus, p. 243 b, dans la liste des exempts.

21. Le comitatus *Corninus*, car telle est la vraie legon, représente une partie de l'ancienne cité de Populonia, annexée de bonne heure au domaine des rois lombards et rattachée pour cette raison au duché de Lucques, bien que sa situation, au sud du territoire de Pise, l'eût désigné pour être absorbée par celui-ci. Il y avait là un château appelé *Cornia*, situé près de la rivière du même nom, laquelle atteint la mer à peu de distance de Piombino. — Plusieurs des domaines ou églises de ce catalogue ont déjà figuré dans les résumés du chapitre précédent.

22. On voit encore les ruines de ce château, près de la via Flaminia, sur un antique chemin de traverse qui s'en détache, dans la direction de Véies, à gauche, à deux milles environ de Prima Porta. Il en est question dans Procopio (*Bell. Gotth.*, IV, 34); une bulle de Benoît IX, de 1037 (J., 4110), mentionne son église parmi celles du diocèse de Silva Candida. Cf. Nibby, *Didomi*, t. II, p. 569; Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 445.

23. Le nom de ce château, maintenant détruit, se conserve dans celui du ponte di Buriano, sur l'Arno supérieur, au nord-ouest d'Arezzo.

24. Sur les églises nommées ici, v. ci-dessus, p. 244 a avec les notes 16 et 47. Sur *Conca*, cf. *L. P.*, t. I, p. 460, n. 51.

25. Sur *S. Jean in Rufio*, v. ci-dessus, p. 244 a.

26. Sur ce texte, v. l'étude de P. Faure, *La Pologne et le Saint-Siège du 1er au XIIe siècle*, dans les *Etudes d'histoire du moyen âge* dédié à G. Monod. Le judec *Dagome* est identique au duc Mieszko Ier, qui fut marié en secondes noces à une princesse Ota et en eut trois fils, dont l'un s'appela Mieszko, comme son père, et se retrouve ici sous le nom de Misica; le Lambert de notre texte doit être un de ses frères. Le duché de Pologne est représenté comme le territoire d'une entité, Schinesche ou

Gnesen; ses limites sont : la mer (Baltique), la Prusse, la Russie jusqu'à Cracovie, l'Oder; il comprend, au delà de ce fleuve, le pays qui s'étend jusqu'aux montagnes de Bohême.

27. Le lac Trasimène. Je n'ai pu identifier les *massae périgines*.

28. Un des nombreux torrents appellés *Laia* se jette dans la Nera un peu en amont de Narni; sur sa gauche s'élève une colline appelée *Colle S. Sistrebro*. C'est sans doute de ce côté qu'il faut chercher le *castrum Albinianum* dont il est ici question. Le même nom se retrouve dans la table des cens (ci-dessus, p. 53 b), à l'évêché de Narni, sous la forme *Atrinum*, et, sous la forme *Albinianum*, dans la liste des revenus des comtés de Narni et d'Ancilia, ci-dessous, n° LXXXVI.

29. Cesarches, près d'Albertville, au confluent du Doron et de l'Arly. Il faut remplir les blancs ainsi qu'il suit : *in comitatu [Savoiensi], in episcopatu [Tarentasiensi]*. Ce document est le plus ancien que l'on ait sur cette localité.

30. La vraie leçon est, je crois, celle de Deusdedit, *nonus* *Lo papa*. Il y a encore tout près de Robbie, en Lomellina, une église de saint Valérien; on y voit aussi des restes du château-fort (*burgus de Rodubio*). Cf. ci-dessus, p. 110 b. Il faut suppléer *in episcopatu [Papiensi]*.

31. Il s'agit ici du monastère de Saint-Sauveur au mont Majaella, dont les biens furent donnés en 1552 au chapitre de Saint-Pierre de Rome. Cf. *Bull. Vatic.*, t. I, p. 39, et la dissertation à la fin de ce volume. Il est catalogué ci-dessus, p. 47 a, parmi les monastères censiers du diocèse de Chieti. La situation indiquée dans la note correspond à S. Liberatore, établissement cassinien, qui n'a rien à voir avec celui-ci. Le *Bull. Vatic.*, t. I, p. iv, inquiète expressément cette distinction, mais n'indique pas la situation exacte de Saint-Sauveur. Tout ce qu'il en dit de plus clair (p. 40) c'est que, en 1598, les bâtiments de l'abbaye et de l'église elle-même étaient en ruines et que, en 1604, il n'en restait plus que l'emplacement, si bien que le titre de Saint-Sauveur avait été transféré dans l'église paroissiale de Saint-Silvestre, à Guardia Grele. De ceci, on peut déduire que le monastère était au-dessus de cette localité. Le *Bullaire du Vatican*, t. I, p. 39, donne le texte d'une bulle d'Alexandre II (J., 4726) adressée à l'abbé Rainier, par laquelle est acceptée la donation faite au Saint-Siège, tant du monastère que de toutes ses propriétés. Plusieurs des églises et autres possessions nommées ici y sont énumérées, mais il n'y a pas identité entre les deux listes et notre texte vise un autre document. Cf. J., 9442.

32. Une église de Saint-Pancrace, avec diverses dépendances, fut donnée à Majolla en 1057 par un acte que nous avons encore (*Bull. Vat.*, t. I, p. xi *in fine*); elle paraît avoir été près de Guardiagrele; la bulle J., 4726, la place *ad radicem montis ipsius Magiae*.

33. Cette église de saint-Clement, déjà en ruines à la fin du seizième siècle (*Ibid.*, p. 40, n. c), se trouvait près du lieu dit Communo, un peu à l'ouest de Guardiagrele. On a l'acte de donation (*Ibid.*, p. x), daté de 1056 : *Monasterium s. Clementis in loco Comono*.

34. Cette église paraît avoir été sur la rive droite de la Pescara. Elle s'élevait sur un domaine appelé *Pollutrum*. Ce fut d'abord un monastère indépendant, fondé en 1015; en 1043 il fut donné à Saint-Sauveur (*Ibid.*, p. vii, viii).

35. Le monastère possédait plusieurs églises de Saint-Nicolas et de Saint-Blaise. Il n'est pas aisément de dire desquelles il s'agit ici.

36. S. Vito Chietino, port sur l'Adriatique, au sud-est d'Ortona. Cette reddition échut à l'abbaye en 1047 (*Ibid.*, p. xv), avec une église *s. Angelii ad Criptas*, mentionnée aussi (*ad Gruttam*) dans la bulle d'Alexandre II.

37. La bulle d'Alexandre II marque l'église *s. Martini de super Cephala*. Le lieu dit *Cephala* devait se trouver près de la rivière Pescara; il est marqué dans un acte de 1054 (*Ibid.*, p. ix), qui nomme aussi un *rurus s. Juste*. — *Le castrum Castilione* est sans doute *Castiglione a Casauria*. Tout cela se trouvait à gauche de la Pescara, et, par suite, dans le comté de Penne.

38. Le *castrum Phare* porte actuellement le nom de *Fara Filiorum Petri*; la localité de Casa Canditella, tout près de là, a une paroisse sous le vocable de saint Nicolas. L'*ecclesia s. Cantiane apud Faram* fut donnée au monastère en 1066, celle de Saint-Nicolas en 1067 (*Ibid.*, p. xm).

39. Cette église Sainte-Agathe se trouvait *apud Vacrum*, comme le marque la bulle d'Eugène III. C'est S. Agata, près Vacri, au sud-est de Chieti.

40. Penna Piedimonte, au sud de Guardiagrele.

41. La bulle d'Eugène III rattache ce château au précédent : *Aram Pinni cum subjacenti siti podio Famocchiani*.

42. Ces deux églises de Saint-Ange et de Saint-Pierre se trouvaient, d'après la bulle d'Eugène III, *in castro La Roma*, localité qui subsiste encore sous ce nom, près de Casoli.

43. Sur ce monastère, v. ci-dessus, p. 175 b et 181 a.

44. Reichenau. Cf. ci-dessus, p. 156 b.

45. La situation indiquée ici correspond à la rive gauche du Tibre, un peu au-dessus de Magliano. Il y a précisément en cet endroit un *colle Manno* et une rivière l'Aja. Le *wallus* est une forêt.

46. Gavignano, en Sabine, près de Fendro où l'Aja Galantina se jette dans le Tibre. Ce document est omis par Deusdedit; il ne figure pas dans les *Regesta* de Jaffé.

47. Ici s'ouvre une autre série d'extraits. Il n'est plus question de tomes, mais de registres; la lettre *et* n'est plus employée. D'autre part, au lieu que, dans la série précédente, les pièces étaient toujours de papes du dixième ou du onzième siècle, nous n'avons affaire ici qu'à Honorius (VIIe siècle), Grégoire II et Zacharie (VIIIe siècle), et à Grégoire VII. Je serais porté à croire que nous avons affaire ici à un autre *deflorator*, peut-être à Deusdedit lui-même, qui, en d'autres parties de sa collection, a fait usage de registres d'anciens papes.

48. Une des paroisses de Fermo est encore sous le vocable de saint Michel. Elle correspond sans doute à ce monastère.

49. Une autre lettre d'Honorius (J., 2027) nous le montre en correspondance avec ce *magister militum*.

50. Dans ces extraits des registres de Grégoire II, de Zazcharie, les rentes des domaines sont indiquées en chiffres d'une forme particulière. Muratori a essayé de les traduire ; il rend par le terme *bisaut*, le signe qui se présente ordinairement le premier. Martinucci, dans son édition de Deudsedit, p. 322 et suiv., a reproduit typographiquement ce même signe et déchiffré les autres. Ces tentatives ne m'ont point paru réussies ; les paléographes que j'ai consultés n'ont pu, de leur côté, arriver à une solution qui les satisfît. J'ai cru bon de laisser aux futurs éditeurs de Deudsedit le soin de résoudre cette énigme ou de la proposer au public par des reproductions photographiques, et je me suis décidé à remplacer par des points ces chiffres inexplicables.

51. Sur le *Mons Lucat*, v. ci-dessus.

52. Sur ces deux monastères, dont le premier devint plus tard une église cathédrale et l'autre fut remplacé par une église paroissiale, v. Zucchi Travaglia, *Storia di Montefeltro*, p. 18 et suiv. Le vocable de Saint-Séverin se rattachait au souvenir du séjour qui fit en cet endroit le corps de l'apôtre du Norique (Eugippius, *Vita S. Severini*, c. 44).

53. Cette *massa* et la suivante sont placées par Tomassetti entre Grotta Ferrata et l'Algido (*Camp. Rom.*, t. I, p. 307).

54. Cette *massa Neviana* doit, vu la distance, être cherchée notamment au delà de Genzano, et non point aux environs de Marino, où l'on trouve cependant un *fundus Nevianus* (De Rossi, *Bull.*, 1872, p. 33; Tomassetti, *Camp. R.*, t. II, p. 62). Elle revient plus loin, c. 64.

55. Cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 83.

56. Nibby (*Dintorni*, t. I, p. 33) place ces fonds autour du casale Bonucciovero, à gauche de la v. Clodia, entre le Sepolcro di Nerone et la Storta. Je crois qu'il a raison, bien que Tomassetti, t. I, p. 222, pense plutôt aux environs de cette dernière localité.

57. Sur cette *massa*, cf. note 53.

58. Plus tard *Mons Porculi*, Monte Porzio; c'est la plus ancienne mention de cette localité (Stevenson, *Arch. Rom. di st. p.*, t. VIII, p. 378; cf. Nibby, *Dintorni*, t. I, p. 357).

59. Sur la *massa Marulus* et l'église Saint-Pierre, v. L. P., t. I, p. 521, n. 101.

60. Ce monastère Saint-Martin à Sorrente est inconnu. Je ne trouve aucune église de ce vocable dans la ville ou le diocèse de Sorrente. Cf. B. Capasso, *Memorie storiche della chiesa Sorrentina*, Naples, 1854.

61. La *torre Fajanea*, sur la plage voisine de Lavinium (Pratica) et d'Ardeia, conserve encore le nom de cette *fossa*. Quant au *campus Veneris* (Campu Seiva? Campo Lemini?), il tire le sien d'un célèbre sanctuaire de Vénus mentionné auprès d'Ardeia par Strabon (V, 3), Pomponius Mela (II, 4) et Plutarque (H. N., III, 5). De ce côté était la *doumns culta Laurentum*, voisine de la *massa Pontiana* (L. P., t. I, p. 432; cf. p. 438, n. 40; Nibby, *Dintorni*, t. I, p. 209; Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 83).

62. Le monastère Saint-Sylvestre, au sommet du Soracte. C'est probablement la plus ancienne mention bien authentique

de ce sanctuaire. La *massa Castellana* avait son centre dans l'ancienne acropole filisque qui est devenu Civitâ Castellana. Cf. L. P., t. I, p. 483, n. 39.

63. M. Tomassetti a groupé tous les textes relatifs à la *massa Pauli*, plus tard Castel Paolo, actuellement Vigna Inghami, au-dessous de Marino, et exploré lui-même ce qui reste des édifices (*Camp. Rom.*, t. II, p. 90).

64. La *massa Ocris* est mentionnée dans une inscription du temps de Serge I^r (De Rossi, *Bull.*, 1870, p. 93; L. P., t. I, p. 380). La vallée d'Aricia s'appelait autrefois *vallis Ocrana* (De Rossi, *Bull.*, 1874, p. 104; cf. Tomassetti, t. c., p. 60).

65. Cette *massa Festis* est identifiée par De Rossi (*Bull.*, 1873, p. 114) avec la *massa Festi praeponiti sorri cubiculi* mentionnée au temps de Constantin. Cf. L. P., t. I, p. 174 et 195, n. 47.

66. M. Tomassetti (*Camp. Rom.*, t. II, p. 83) cherche à tort ce fonds et la *massa Laurentiana* près de Laurentum; notre texte les indique clairement du côté de Gaète.

67. Sur la *massa Marulis*, v. ci-dessus, n. 59; de l'autre, je ne sais rien. Le monastère Duo Forma est Sainte-Agnès, sur la place Navone.

68. Sur ce due de Naples, v. Capasso (*Monum. Neap. duca-tus*, t. I, p. 47), qui le présente comme ayant administré de 748 à 729. Le monastère Saint-Étienne est déjà mentionné en 591 par saint Grégoire (Reg., I, 52). C'est, je crois, à cet établissement que correspond la principale église de Capri, qui en a conservé le vocable.

69. Sur ces deux fonds, v. Tomassetti, t. I, p. 148 et 159; cf. L. P., t. I, p. 438. Le *fundus Marorum* est marqué dans la bulle de Benoît IX pour Silva Cambria (J., 410); Ughelli, *Ital. sacra*, t. I, p. 102, qui le place *ris corneia, int. Ali.*

70. Une *possessio Celoris, territorio Aflano* est indiquée dans le L. P., vie de Xystus III (t. I, p. 233). La localité d'Aflile est mentionnée par saint Grégoire le Grand (*Dialog.*, II, 1), sous la forme *Euplo*. Son nom se conserve dans le village d'Aflile, au sud de Subiaco, tout comme celui de la *massa Pontiana* dans celui de Ponza, localité voisine.

71. Cette *massa Aliana* revient plus loin, c. 69.

72. Il a déjà été question plus haut de cette *massa Neviana*.

73. Capasso (l. c.) se demande si ce consul Théodore ne serait pas identique au diec de Naples Théodore, nommé ci-dessus.

74. Ce *Campus Barbarus* est marqué dans la bulle de Serge I^r (L. P., t. I, p. 380). De Rossi (*Bull.*, 1873, p. 97) l'indique entre le quatrième et le cinquième mille, dans l'intervalle entre les voies Appienne et Latine.

75. Sur le lieu appelé *Horræ*, v. la vie de Jean VI dans le L. P., t. I, p. 383; cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 59.

76. Nibby corrige en *Anibas* le nom de ce fonds et il y voit un dérivé du nom de Caecina, très ancienne cité sabine, dont il reconnaît des vestiges au lieu appelé Monte Gentile, sur la voie Nomentane, un peu avant Mentana (*Dintorni*, t. I, p. 341; cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 52).

77. Nous sommes ici sur le territoire de l'antique Gabies ; une *massa Gabia*, dans ce territoire, figure déjà dans le L. P. à la vie de saint Silvestre (t. I, p. 174).

78. La pièce alléguée ici ne fait pas partie du registre proprement dit, car ce n'est pas une lettre pontificale. On la trouvera plus loin, n° XCVII. Le château de Morciechia est marqué dans la table des cens, ci-dessus, p. 84 b.

79. C'est en réalité la lettre 67 (et non 66) du I. I. J., 4845. Il s'agit ici de Saint-Martin de Cruis; v. ci-dessus, p. 183 a, 80, J., 4846, en rédito *Reg.* I, 68.

81 J., 4888. Sur Potières, v. ci-dessus, p. 190 a.

82. Corriger c. XVIII, J., 4892. Sur Deols, v. ci-dessus, p. 200 a.

83. VII, 19; J., 5162. Sur Aurillac, v. p. 200 b.

84. VII, 24; J., 5167. Sur Schaffhouse, v. p. 157 b. Deusdedit écrit *in Arvernia*, exactement: Albinus et Cencius ont interverti ici et dans le chapitre suivant les noms *Provincia* et *Arvernia*.

85. J., 5244. Montmajour, p. 183 b; La Grasse, p. 208 a.

86. J., 5203. Cf. ci-dessus, p. 205 a.

87. 1062-1063. — J., 4495. Il n'y a pas d'autre texte que celui-ci. Sur le cens du Danemark, cf. ci-dessus, p. 227; cf. *Etude*, p. 123. — Ici commence le chapitre CL de Deusdedit.

88. 1066-1073. — J., 4757. Pas d'autre texte. Cf. ci-dessus, p. 226; *Etude*, p. 134.

89. 4 avril 1074. — J., 4850; *Reg.* I, 70.

90. Cf. ci-dessus, p. 216 b.

91. 1081. — J., 5203. Cf. *Etude*, p. 124. — La même pièce reparait plus loin, c. LXXXIII, *in extenso*. Le thomus de Charlemagne, conservé aux archives de Saint-Pierre, n'est autre chose que la fausse pièce (Marini, *Papiro*, p. 105; *Archivio Rom. de st. patria*, t. XXIV, p. 426), par laquelle Charlemagne

date l'église Saint-Sauveur du Vaison à lui fondée par le pape Léon IV (1); encore ast-on dû, pour s'en résigner, en altérer le sens, car les sommes se rencontrent dans les trois villes (ici Reims, Le Puy, Avry) sous, dans ce document, altérées, non pas au Saint-Siège, mais à l'entretien du clergé national de Saint-Sauveur. Cf. Scheller-Böchlert dans les *Mitteilungen für Oester. Geschichtsforschung, Eleganz*, t. IV, p. 86.

92. 28 octobre 1074. — J., 4886.

93. 23 mars 1075. — J., 4944.

94. 14 avril 1075. — J., 4952.

95. 17 avril 1075. — J., 4955. Cf. *Etude*, p. 123.

96. 28 juin 1077. — J., 5041; cf. 4778 et *Etude*, p. 122.

97. Gebizo devint évêque de Cesine en 1083, sept ans après sa légation en Dalmatie.

98. Octobre 1076. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 840. Sur cette pièce, v. *Etude*, p. 125.

99. 1059-1061. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 842. Ce privilège, dont le texte est perdu, figure au n° 4552 dans les *Regesta de Jaffé*. Cf. *Etude*, p. 123. — Avec cette pièce résumée prend fin la longue série d'extraits des biographies et des archives pontificales que Cencius a tirés d'Albinus et Albinus de Deusdedit, et qui paraît avoir figuré aussi dans le Polypptyque du chanoine Benoît.

100. La pièce n° LXXXIII fait corps, dans le ms. original, avec les trois précédentes. Cependant, elle ne provient pas de Deusdedit. Chez Albinus, qui l'a aussi, elle se présente assez loin des extraits de Deusdedit (n° XI, 13). — Ce n'est qu'une répétition, un peu plus complète, de la pièce déjà donnée ci-dessus, d'après Deusdedit, p. 355, § 90.

LXXV. — DE GENSU UNIUS MARCE AURI DEBUTO A NOBILI VIRO SAVARICO DE MAOLEONE ¹.

Honorius episcopus et cetera. Dilecto filio nobili viro Savarico de Maoleone crucisignato salutem et cetera. In iusta fides et devotio indefessa quam erga clare memorie I. regem Anglorum nosceris habuisse, te ac tua ponent lo pro ipso, sicut illi materiam prestitit te dignis

1. 10 avr. 1218. — Muratori, V, 829; Potthast, n° 5759; Pressutti, R. J., n° 1245. — Le pape confirme, moyennant un cens, à Savary de Mauléon, le droit de battre monnaie à lui conféré par le roi Jean sans Terre.

Liber Censuum. — I.

inneribus honorandi, sic et nobis tuis remuneracionibus prestandi favorem non invenerito persuaderet ut tua circa eum grata obsequia et ipsius erga te retributivam gratiam approbantes, utrisque reddidisse exinde honorificentiam clarioriem. Cum igitur sicut tua nobis exhibita petitio continebat, idem exx. pensatis tue devotionis obsequiis, in tecca tan eundem moneta tibi liberam de liberalitate regia concesserit facultatem, sicut in ejus litteris plentus continetur, mis concessione hujusmodi gratiam habeantes cum tibi sicut ipsum juste optimes et quicquid auctoritate apostolica confirmatis et presulatis scripti patrocinio communimus. Ad indicium autem hujus a sede apostolica confirmationis obtente, notam metrum auri annis singulis quibus moneta ipso evadetur nobis et suc-

esset. Quod postea dicitur. Nulli ergo omnino hominum licet quae pugnare ostre confirmationis infringere et in ius tuum esse contrarie. Si quis autem habet ergo personam. indignationem omnipotentis dei et fratrum Petri et Pauli apostolorum ejus se auerit incurrsum. Datum Laterani xii kal. maii. pontificatus nostri anno secundo.

RIPECENI FACTA DOMNI PAPE CAMERARIO A COMITE AL-
DELBRANDINO DE CALMANIARE ¹.

*In nomine Domini. Anno dominice incarnationis
MDCCLXIX etc.*

LXXVI. — DE PIGNERATIONE CASTRORUM PRECENI ET

1. Cette pièce, ajoutée ici après coup, reparaira plus loin, sous le n° CXII, dans le texte de première main.

LXXVII¹. — PRIVILEGIUM LODOWICI IMPERATORIS DE REGALIBUS CONFIRMANDIS PAPE PASCHALI².

In nomine domini Dei omnipotentis Patris et Filii
et Spiritus Sancti, Ego Ludovicus imperator augustus
statuo et concedo per hoc pactum confirmationis nos-

¹ PASCHALI <ET PACTUM CONSTITUTIONIS IMPERATORUM PRIMI LUDOVICI ET PRIMI OTTONIS ET PRIMI HENRICI CUM ROMANIS PONTIFICIBUS> A que verba (omisso et) etiam in *C reperintur sed inferius et in margine* (LUDOWICI, OTTONIS); *pro titulo V habet verba PACTUM CONSTITUTIONIS etc.* (ILLUDOVICI, HENRICI); D omittit titulum.

² Ludouicus AD, Ludoycus V

1. Ce document et les deux suivants se suivent chez Albinus (X, 32) comme ici. Dans la collection de Deudsedit, ils viennent, comme chez Albinus, immédiatement après le n° LXXXIII de Cencius. Il n'est pas douteux qu'Albinus, et Cencius qui dérive de lui, ne les aient tirés de Deudsedit (Stevenson, *loc. cit.*, p. 350 et suiv.). Aussi ai-je cru devoir donner ici, comme pour les pièces LXXI-LXXXIII et dans la même mesure, les variantes de ses manuscrits D et V, les seuls dont on dispose pour cette partie de son texte. — Nous avons ici un recueil de trois priviléges impériaux sur les temporalités du Saint-Siège ; le premier, celui de Louis le Pieux, est donné en entier ; ceux d'Otton I^r et de Henri II, en extraits ; ce recueil est probablement, comme celui des extraits d'archives du n° LXI, l'œuvre d'une autre personne que Deudsedit. En tout cas, Anselme de Lueques et Bonizo de Sutri, contemporains de Deudsedit, l'ont eu entre les mains, et Anselme, à tout le moins, ne relève pas de Deudsedit. Sur cette question, voy. Sickel, *Das Privilegium Otto I*, p. 74 et suiv., et, à la fin de cet ouvrage, une édition du privilège de Louis d'après toutes les sources du texte.

2. 817. — Theimer, n° 3; Böhmer-M., n° 622; M. G. *Leges, Capit.*, t. I, p. 352. — Pacte du souverain franck avec le Saint-Siège, dans le renouvellement qui en fut fait en 817, au nom de Louis le Pieux et du pape Pascal I^r. Le texte a subi quelques remaniements dans les formules du commencement et de la fin ; il y a lieu de croire aussi que la mention des trois îles de Corse, Sardaigne et Sicile représente une interpolation.

tre tibi beato Petro principi apostolorum et per te vicario tuo domino Paschali summo pontifici et universalis pape et successoribus ejus in perpetuum, sicut a predecessoribus vestris usque nunc in vestra potestate et ditione tenuistis et dispositiis civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbanis atque viculis omnibus et territorio ejus montanis ac maritimis, littoralis ac portibus seu cunctis civitatibus castellis oppidis ac viculis in Toscie partibus, id est Portum Centumcellas, Chere, Bledam, Manturanum, Nutriam, Nipe, Castellum, Gallisem, Hortem, Polimartium, Ameriam, Tudem, Perusium cum tribus insulis suis, id est Majorem et Minorem Pulvensim, Narinam, Utrenium, cum omnibus finibus ac territoriis ad superscriptas civitates pertinentibus.

Simili modo in partibus Campanie Segniam, Anagniam, Ferentium, Alatrum, Patricum, Frisulianam, cum omnibus finibus Campanie, nec non et Tiburium cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus.

Nec non et exarchatum Ravennatum sub integritate cum urbibus, civitatibus, oppidis et castellis qui pie recordationis dominus Pipinus rex ac bone memoriae genitor noster Karolus imperator beato Petro apostolo et predecessoribus vestris jam dudum per donationis paginam restituerunt, hoc est civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesenam, Forumpopuli, Forumvii, Faventiam, Immolam, Bononiam, Ferriam, Comiacum et Adrianis que et Gabellum, cum omnibus finibus, territoriis, atque insulis, in terra marique ad supradictas civitates pertinentibus. Simul et Pentapolim, videlicet Ariminum, Pisaurum, Fanum, Segnallam, Anconam, Ausimum, Humanam, Hesim, Forumisiponii, Montem Feretri, Urbinum et terri-

¹ te oia. C, suppl. c — 2 Paschali ADV — 7 litoribus ADV — territoris ADV — 11 Pulvensim, et lacu add, c — 18 Tyburium AD — 21 sub¹ cum A — 24 Carolus A etc. — 29 Comiacum A, Comiacum D

terium Valvense, Cullem, Luciolis, Egubium cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium Sabineum, sicut a genitore nostro Karolo imperatore beato Petro apostolo per donationis scriptum concessum est sub integritate, quemadmodum ab Itherio et Majenario alatibus missis illius inter idem territorium Sabineum atque Reatinum definitum est.

Item in partibus Tuscie Longobardorum, Castellum Felicitatis, Urhinetum, Balneum regis, Ferenti, Castrum Viterbum, Orcias, Martam, Tuscanam, Populoniam, Suam, Rosellas, et insulas Corsicam, Sardinian et Siciliam, sub integritate cum omnibus adiacentibus ac territoriis maritimis, littoribus, portibus, ad suprascriptas civitates et insulas pertinentibus.

Item in partibus Campanie, Soram, Aices, Aquinum, Arpinum, Theanum et Capnam, et patrimonio ad potestatem et ditionem vestram pertinentia, sicut est patrimonium Beneventanum et Salernitanum, et patrimonium Calabrie inferioris et superioris, et patrimonium Neapolitanum, et ubicumque in partibus regni atque imperii a Deo nobis commissi patrimonio vestra esse noscuntur. Has omnes suprascriptas provincias, urbes et civitates, oppida atque castella, viuejo ac territoria, simulque et patrimonia jandice ecclesie tue, beate Petre apostole, et per te vigario tuo spirituali patri nostro domino Paschali summo pontifici et universalis pape ejus per successoribus usque in finem seculi eo modo confirmamus ut in suo detineant jure, principatu atque ditione.

Simili modo per hoc nostre confirmationis decretum firmamus donationes quas pie recordationis dominus Pipinus rex avus noster et postea dominus et genitor noster Karolus imperator beato apostolo Petro spontanea voluntate contulerunt, nec non et censum et pensionem seu ceteras donationes que annuatim in palatiis regis Longobardorum inferri solebant sive de Tuscia Longobardorum sive de ducatu Spoleto, sicut in suprascriptis donationibus continetur, et inter sancte memorie Adrianum papam et dominum ac genitorem nostrum Karolum imperatorem convenit, quando idem pontifex eidem de suprascriptis ducatis id est Tuscano et Spoleto sue anterioritis preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis singulis

predictus census ecclesie beati Petri apostoli perservatur, salva super eosdem ducatus nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram partem subjectionem.

Ceterum, sicut diximus, omnia superioris nominata ita ad [ve]stram partem per hoc nostre confirmationis decretum roboramus ut in vestro vestrorumque successorum permaneant jure, principatu, atque ditione, ut neque nobis neque filiis vel successoribus nostris per quolibet argumentum sive machinationem in quacumque parte ministratur vestra potestas, aut vobis de suprascriptis omnibus vel successoribus vestris inde aliiquid subtrahatur de suprascriptis videlet pro viatibus, urbibus, civitatibus, oppidis, castris, viculis, insulis, territoriis atque patrimonii, nec non et pensionibus atque censibus; ita ut neque nos ea subtrahamus neque quibuslibet subtrahere volentibus consentiamus, sed potius omnia que superioris leguntur, id est omnia civitates, urbes, oppida, castella, territoria et patrimonia atque insulas, census et pensiones ecclesie beati Petri apostoli et pontificibus in sacratissima illius sede in perpetuum residentibus in quantum possumus nos defendere promittimus, ad hoc ut omnia ea in illius ditione ad utendum et frumentum atque disponendum firmiter valeat[ur] optineri.

Nullamque in eis nobis partem aut potestatem disponendi vel judicandi, sultrahendive aut minorandi vindicamus nisi quando ab illo qui eo tempore hujus sancte ecclesie regimen teneat rogati fuerimus. Et si quilibet homo de supradictis civitatibus ad vestram ecclesiam pertinentibus ad nos venerit subtrahere se voluntus de vestra ditione vel potestate vel aliquam quamlibet iniquam machinationem metens aut culpam commisimus fugiens, nullo modo eum alter recipiemus nisi ad justam pro eo faciendam intercessionem, ita dumtaxat si culpa quam commisit venialis fuerit inventa; sin aliter, comprehensum vestre potestati eum remittamus; exceptis his qui violentiam vel oppressionem potentiorum passi ideo ad nos venerint ut per nostram intercessionem justiciam accipere mercantur, quorum altera conditio est et a superioribus est valde disjuncta.

Et quando divina vocazione hujus sacratissime sedis pontifex de hoc mundo ingraverit, nullus ex regno nostro aut Francus aut Longobardus aut de qualibet gente homo sub nostra potestate constitutus licentiam

¹ Balnense c., Valnense D — ² terris A — ⁵ conceptum D — ¹¹ Viterbi c. — ¹² Corsican <Martam> D — ¹⁴ littoribus ADV — ²⁴ cit. ar A — ²⁹ ut om. D — detineat A, detineat V — ³⁶ pensiones AD — ³⁸ Spoletoano c.

⁵ nostram AC — ¹⁹ censusque DV — ²⁴ atque disp. om. D — valeat AC — ³¹ aliquam¹ alias ADV — ⁴⁰ est ante valde om. DV — ⁴⁵ licentiam <habeat contra Romanos> ADV

aut publice aut private veniendi aut electionem faciendi, nullusque in civitatibus vel territoriis ad ecclesie beati Petri apostoli potestatem pertinentibus aliquis malum propter hoc facere presumat, sed licet Romanis cum omni veneratione et sine aliqua perturbatione honorificam pontifici suo exhibere sepulturam, et cum quem divina inspiratione et beati Petri intercessione omnes Romani uno consilio atque concordia sine aliqua promissione ad pontificatus ordinem elegent, sine aliqua ambiguitate vel contradictione more canonico consecrari. Et dum consecratus fuerit, legati ad nos vel ad successores nostros reges Francorum dirigantur, qui inter nos et illos amicitiam et caritatem et pacem socient, sicut temporibus pie recordationis domini Karoli attavi nostri seu domini Pipini avi nostri vel etiam Karoli imperatoris genitoris nostri consuetudo erat faciendo.

Hoc autem ut ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse creditatur firmiusque per futuras generationes et secula ventura custodiatur, proprie manus signaculo et venerabilium episcoporum atque abbatum vel etiam optimatum nostrorum sub jurejuringo promissionibus et subscriptionibus pacatum istud nostre confirmationis roboravimus et per legatum sancte Romane ecclesie Theodorum nomenclatorem domino Paschali pape direximus.

Ego Ludovicus misericordia Dei imperator subscripsi. Et subscriptiunt tres filii ejus et episcopi x et abbatibus viii et comites xv et bibliotecarius unus et mansionarius et hostiarus unus

LXXXVIII. — SUMPTUM EX PRIVILEGIO PRIMI O. ET PRIMI HENRICI IMPERATORUM SUPER REGALIBUS BEATO PETRO CONCESSIS¹.

Item in partibus Thuscie Longobardorum, Castel-

⁵ qualibet DV — 6 suo pont. DV — 10 qualibet DV — 12 vel aut A — 13 et ac ADV — 15 <ionni> Caroli ADV — 20 et A — 27 ante Ego AD habent monogramma nominis Iludouici, — 29 blvthiohecarius AD

³¹ Pro titulo A habet . EX ALIO PRIVILEGIO PRIMI OCTONIS ET PRIMI HENRICI IMPERATORIS, quae verba etiam in C cernuntur sed oblitterata. — D tit. om.; V ita attulit : EX PACTO CONSTITUTIONIS IMPERATORUM PRIMI OTTONIS ET PRIMI HEINRICI CUM ROMANIS PONTIFICIBUS. CETERA UT SUPRA quae reperiantur etiam in A et C, sed infra et in margine. — 34 Tuscio ADV

1. Cf. p. 363, note 1. — Albinus, X 32. Abrégé de la pièce donnée intégralement sous le n° LXXXII.

Iun Felicitatis, Urhem Veterem, Balneum Regis, Ferrentium, Viterbum, Orchem, Martam, Tuscanam, Suannam, Populonium, Rosillas, cum suburbanis atque viulis omnibus et territoriis ac maritimis, oppidis ac viculis seu finibus omnibus.

Itemque a Lunis euen insula Corsica, deinde in Suriuno, deinde in monte Bardoni, deinde in Berceto, deinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua atque in Monte Silicis atque provintia Venetiarium et Histria, necnon et ducatum Spoletinum seu Beneventanum, una cum ecclesia sancte Christine positam prope Papiam juxta Padum miliario. Et infra. De civitate autem Neapolitana cum castellis et territoriis ac finibus et insulis suis sibi pertinentibus, sicut ad easdem aspicere videntur; necnon patrimonium Siciliae. Simili modo civitatem Gaietam et Fundum cum omnibus earum pertinentiis.

Insuper offerimus tibi, beate Petri apostole, vicario que tuo domino Johanni xii pape et successoribus ejus pro nostre anime remedio nostrique filii et nostrorum parentum de proprio nostro regno civitates et oppida cum piscariis suis, id est Reate, Amiternum, Forconem, Nursiam, Balyam et Marsim, et alibi civitatem Teramnen cum pertinentiis suis. Has omnes suprascriptas provincias, urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria simul ac patrimonia pro remedio anime nostre seu parentum ac successorum nostrorum et pro cuncto Francorum populo jadidice ecclesie tue, beate Petri apostole, et per te vicario tuo spiritali patri nostro domino Johanni summo pontifici et universalis pape ejusque successoribus usque in finem seculi eo modo confirmamus ut in suo detinente jure, principatu atque ditione. Et infra. In electione vero Romani pontificis neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quosad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo aliquod fatig impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem presumperit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cuiuscumque impeditiois argumentum componere in prefata electione aule at omnimo lis prohibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione domini apostolici sive nostra fuerint suscepti impretrata juste utantur

² Ferenti ADV — 6 que om. A — 10 Hystria AD — 15 videtur ADV — 16 et fundum etc. cum fundis et omnibus aliis ad eam pertinentibus A — 34 Romanorum pontificum AD — 43 domini ADV

defensione. Qnod si quis in quemquam illorum qui hoc promeruerint violare presumpserit, sciat se periculum vite sue incursum. Et subscriptis imperator, viii episcopi et ablates duo, comites v, optimates viii, anno divine incarnationis ncccclxvi, indictione v.

Et subscriptis Henricus imperator et episcopi xiii et abbates iii et duces iii, comites viii, optimates viii.

LXXXVIII. — EX PRIVILEGIO HENRICI IMPERATORIS¹.

Super hoc confirmamus tibi, beate Petre, et per te vicario tuo domino Benedicto summo pontifici et universali pape Fulde monasterium et abbatis ejus consecrationem, atque omnia monasteria, cures et villas quas in ultramontanis partibus sanctus Petrus habere dinoceitur, absque Anthesu Wineringa sive Willinbae que a sancti Petri ecclesia per commutationis paginam episcopo Babenbergensi collate sunt, pro quibus jam dicta ecclesia sancti Petri concedimus et confirmamus omnem illam terram quam inter Narriam, Teram vel Spoleton habuimus. Prefera sub tuitione ejusdem beati Petri et vestra vestrorumque successorum prestatutum episcopatum Babenberguensem offerimus, unde sub pensione equum unum album et falteratum ex ejusdem loci episcopico vos annualiter suscepturos sancimus. Et infra. In electione vero Romanorum pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum et cetera omnia ut supra.

LXXX. — EX PRIVILEGIO CONSTANTINI IMPERATORIS DE CORONA ET IMPERIALIBUS INSIGNIS AC CETERIS DIGNITATIBUS SEU POSSESSIONIBUS BEATO SILVESTRO TRADITIS¹.

In gestis beati Silvestri que beatus papa Gelasius in concilio lxx episcoporum a catholicis legi commemorat, et pro antiquo uso multa[us] hec imitari dicit ecclesias, in eisdem ita legitur : Constantinus imperator in die sui baptismatis privilegium ecclesie Romane pontifici contulit ut in toto orbe Romano sacerdotes ita hunc caput habeant sicut omnes judices regem.

In eo privilegio inter cetera legitur :

Utile judicamus una cum satrapis nostris omnibus et universo senatu, optimatibus etiam et cuncto populo Romane ecclesie imperio subjacenti, ut sicut b. Petrus in terris vicarius filii Dei videtur esse constitutus, etiam et pontifices ipsius principis apostolorum vice, principatus potestatem amplius quam terrene imperialis nostre serenitatis manuactudo habere videtur, concessam a nobis nostroque imperio optineant; eligentes nobis ipsum principem apostolorum vel ejus vicarios firmos apud Deum esse patronos; et sicut nostra est terrena imperialis potentia, ita ejus sacro-sanctam Romanam ecclesiam decrevimus veneranter honorare et amplius quam nostrum imperium terrenum quod thronum sedem sacrissimam beati Petri gloriose exaltari, tribuentes ei et potestatem et glorie dignitatem atque vigorem et honorificentiam imperiale; atque decernentes sancimus, ut principatum teneat tam super iuri sedes, Alexandrinam, Antiochenam, Jerusalimitanam, Constantinopolitanam, quamque etiam super omnes in universo orbe terrarum Dei ecclesias. Et pontifex, qui per tempora ipsi sacrosante Romane Dei ecclesie extiterit, celsior et princeps cunctis sacerdotibus totius mundi existat, et ejus queque ad cul-

¹ VIII octo et ADV — episcopi] xp̄i IX D, ep̄i XV — 5 ind. V
<Item in partibus Tuscæ Reate cum pertinentiis suis> V

⁶ Tit. om. DV, sed V sp. rel.; AG habent in margine : EX CONSTITUTIONE EJUSDEM HENRICI. CETERA OMNIA ET SUPRA.

⁷ hec ADV — Petre <apostole> ADV — 12 atque D — 18 beati om. D — 19 que om. D — 22 et om. DV — 25 electionem om. D — patrum <antiqua admisisit consuetudo aliquod faciat impeditum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem> ADV, sed V pergit : exilio tradatur, Iosuper etiam ut nullus missorum nostrorum cuiuscumque impeditum augementum compone in prefata electione audeat omnibus modo prohibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione domini apostolice sive nostra fuerint suscepti, imperata (sic) iuste utantur defensione. Quod si quis in quemquam illorum qui hoc promeruerint violare presumpserit (sic) sciat se periculum vite sue incursum — 26 supra] A add. cāp et spatium relinquit.

² opt. VIII DV — 3 tit. om. D — 8 pro om. D — 13 <ita> inter AD — 14 judicavimus D — 16 ecclesiæ gloriae D — 26 honorari D — 28 et post ei om. D — 31 Jerusalimitanam A — 33 in om. D — 36 eius <judicio> D

1. Albinus, X 33, à la suite du recueil des priviléges, comme dans Cencius. C'est encore Deusdedit qui a fourni cette pièce, mais non pas à la suite des autres. Elle forme le c. 1 du livre IV. — Extraits de la Donation de Constantin, avec un petit prologue tiré des *Gesta Silvestri*.

1. M. G. Constitutiones, t. I, p. 66, n. 3. — Albinus, X 32, Cf. p. 363, note 1. Abrégé de la pièce donnée intégralement sous le n° LXXXIII.

tum Dei vel fidem Christianorum vel stabilitatem procuranda fuerint disponantur.

Et infra. Ecclesie beatorum apostolorum Petri et Pauli pro concin[n]atione luminariorum, possessionum predia contulimus et rebus diversis eas ditavimus, et per nostra[us] imperiale jussionem sacram, tam in oriente quam in occidente vel etiam a septentrionali et meridionali plaga, videlicet in Iudea, Grecia, Asia, Tracia, Africa et Ithalia vel diversis insulis nostra largitate eis concessimus, ea prorsus ratione ut per manus beatissimi patris nostri Silvestri summi pontificis successorumque ejus omnia disponantur.

Et infra. Beato Silvestro et omnibus successoribus ejus de presenti tradimus palatum imperii nostri Lateranense, deinde diadema, videlicet coronam capitis nostri, simulque frigium, nec non et superhumeralle, videlicet lorum quod imperiale circondare assolet collum, verum etiam et clamideum purpuream atque tunicam coccineam et omnia imperialia induimenta seu et dignitatem imperialium presidentium equitum, conferentes ei etiam imperialia scripta et omnem processionei imperialis culminis et gloriam potestatis nostre.

Viris etiam reverentissimis, clericis diversi ordinis eidem sacrosante Romane ecclesie servientibus, illud culmen singulis potentie et precellentie habere sancimus cuius amplissimum noster senatus videtur gloria adornari, id est patrios et consules effici, nec non et ceteris dignitatibus imperialibus eos promulganus decorari. Et sicut imperialis extat decorata militia, ita clerum Romane ecclesie ornari decernimus.

Et quemadmodum imperialis potestas diversis officiis cubiculariorum nempe et hostiariorum atque omnium excubitorum ornatur, ita et sanctam Romanam ecclesiam decorari volumus.

Et ut amplissime pontificale decus prefulgeat, decernimus et hoc ut clerici ejusdem sancte Romane ecclesie mappulsi et linteaminibus, id est candidissimo colore decoratos equos equitant. Et sicut noster senatus calciamtus utitur cum undonibus, id est candido linteamine, illustretur, et ita celestia sicut terrena ad laudem Dei decentur.

[P]re autem omnibus licentiam tribuimus beato

Silvestro et successoribus ejus ex nostro iudictu quem placatus proprio concilio clericare voluerit, et in numero religiosorum clericorum cognumerare nullum ex omnibus presumendum superbe agere.

Decrevimus itaque ex hoc, ut ipse et successores ejus diadema, videlicet corona quam ex capite nostro illi concessimus, ex auro purissimo et gemmis preciosis uti debeant pro honore beati Petri. Ipse vero beatissimus papa super coronam clericatus quam gerit ad gloriam beati Petri ipsa ex auro non est passus uti corona.

Frigium vero candido nitore splendida, resurrectione dominicam designans, ejus sacratissimo vertici manibus nostris imposuimus; et tenentes frenum equi illius, pro reverentia beati Petri stratoris officium exhibemus: statuentes eodem frigio omnes ejus successores singulariter uti in processionibus ad imitationem imperii nostri.

Unde ut non pontificalis apex vilescat, sed magis quam terreni imperii dignitas gloria et potentia decoretur, ecce tam palatum nostrum, quamque Romanam Urbe et omnes Ithalię seu occidentalium regionum provincias, loca, civitates beatissimo pontifici et universali pape Silvestro contradimus atque relinquimus, et ab eo et a successoribus ejus per pragmatiscum constitutum decernimus disponenda atque juri sancte Romane ecclesie concedimus permanen-

te.

Unde congruum prospexit nosstrum imperium et

regni potestatem in orientalibus transferri regionibus,

et in Baudite provintia optimo loco nomini nostro ci-

vitatem elificari et nostrum illic constituiri imperium.

Quoniam ubi caput sacerdotum et christiane religionis caput ab imperatore celesti constitutum est, justum non est ut illic imperator terrenus habeat potestatem. Hec vero omnia que per imperiale sacram et specialia divalia decreta statuimus et confirmavimus, usque in finem mundi illibata et inconcussa manere decernimus. Unde coram Deo vivo qui nos regnare precepit et coram terribili ejus iudicio opletastur omnes nostros successores imperatores vel cunctos optimates, satrapas etiam amplissimumque senatum et universum populum in toto orbe terrarum, nunc et in posterum, nulli eorum quoquo-

¹ deorum A — ⁴ <et> pro A — ⁶ nostrarum AC — ⁸ meridiana AD — ⁹ Tracia; Thacia A — Africa AD — Italia AD — ¹⁴ de die D — imp. nostri¹ nostrum AD — ¹⁷ circumdare AD — ¹⁸ solet A — ²¹ scripta <simulque cuncta signa atque banna, etiam diversa ornamenta imperialia> D — ²⁶ singularis D — ³¹ <sancte> Romane AD — ⁴⁰ undonibus A — ⁴³ Pre; Ire C — omnibus autem AD

² consilio D — ³ commumerare AD — ⁵ et hoc AD — ¹⁵ ipsius AD — statoris A — officium <illi> AD — ²² Ytalic A — ²⁸ perspeximus AD — ²⁹ in om. D — ³⁰ Bisantie A — ³² capud principatus D — ³⁵ per <hanc> AD — ³⁶ specialia] per alia D — ³⁸ permanere AD — ⁴⁰ obtestarum AD

modo licere hoc aut confringere vel in quoquam convelli. Si quis autem, quod non credimus, in hoc tenetor aut contemptor existiterit, eternis conde[m]pnationibus subjaceat innolatus et sanctos Dei principes apostolorum Petrum et Paulum sibi et in presenti et in futura vita sentiat contrarios, atque in inferno interiori concrematum cum diabolo et omnibus deficiat iniqui. Hujus vero imperialis decreti nostri paginam propriis manibus borantes, super venerandum corpus beati Petri posuimus. Datum Rome, tertio kal. aprilis, Flavio Constantino Augusto quater consule et Gallicano nn consilibus.

LXXXI. — PRIVILEGIUM HENRICI IMPERATORIS SUPER EISDEM¹.

In nomine sancte et individue Trinitatis. Ego Henricus Dei gratia Romanorum imperator augustus pro amore Dei et sancte Romane ecclesie et domini pape Calistii et pro remedio anime mee dimitto Deo et sanctis Dei apostolis Petro et Paulo sancteque catholice ecclesie omnem investituram per anulum et baculum et concedo in omnibus ecclesiis que in regno vel imperio meo sunt canoniam fieri electionem et liberam consecrationem. Possessiones et regalia beati Petri, que a principio hujus discordie usque ad hodiernam diem sive tempore patris mei sive etiam meo ablata sunt, que habeo eidem sancte Romane ecclesie restitu, que autem non habeo ut restituantur fideliter juvabo. Possessiones etiam aliarum omnium ecclesiarum et principum et aliorum tam clericorum quam laicorum que in guerra ista amisse sunt, consilio prin-

¹² *nn consilibus*] vv. cc. D

¹³ super eisdem om. A que etiam in C defuerunt primum, sed suppetula sunt — ²⁵ meo] modo A — ³⁰ ammisse A

4. 23 sept. 1122. — Theiner, n° 12; Wieland, *M. G. Constitutiones*, t. I, p. 159. — Albinus, XI 34, à la suite du document précédent. C'est la charte impériale de Henri V qui, avec une charte pontificale de Calixte II, constitue ce qu'on appelle le concordat de Worms. Cette pièce existe encore en original aux Archives du Vatican (Arm. I, caps. VI, n° 11). Anacleto II en fit peindre une copie sur les murs de la chapelle Saint-Nicolas, au Latran (*L. P.*, t. II, p. 322, l. 24). Boson la reproduisit, d'après l'original, dans sa vie de Calixte II (*Ibid.*, p. 378). Une photographie de l'original a été publiée, en 1885, dans les *Mith. des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, t. VI, p. 224.

cipum vel justitia que habeo reddam, que non habeo ut reddantur fideliter juvabo. Et do veram pacem domino pape Calisto sancteque Romane ecclesie et omnibus qui in parte ipsius sunt vel fuerint; et in quibus sancta Romana ecclesia auxilium postulaverit, fideliter juvabo, et de quibus milii fecerit querimoniam debitan sibi justitiam faciam. Hec omnia acta sunt consensu et concilio principum quorum nomina subscrpta sunt: Adelbertus archiepiscopus Maguntinus, F. Coloniensis archiepiscopus, H. Ratisponensis episcopus, O. Bayemburgensis, B. Spirensis, H. Augustensis, G. Traiectensis, V. Constantiensis, E. Wldensis, Henricus dux, Fridericus dux, S. dux, Periolus dux, marchio Theophilus, marchio Engelbertus, Godefridus palatinus, Otto palatinus comes, Beringarius comes. ⁵ Ego F. Coloniensis archiepiscopus et archicancellarius recognovi.

LXXXII. — EXEMPLUM PRIVILEGIU OTTONIS IMPERATORIS DE REGALIBUS BEATO PETRO CONCESSIS¹.

In nomine domini Dei omnipotentis, Patris et Fili et Spiritus sancti. Ego Otto Dei gratia imperator augustus una cum Ottone gloriose regi filio nostro divina ordinante providentia spondemus atque promittimus per hoc pactum confirmationis nostre tibi beato Petro principi apostolorum et clavigero regni celorum et per te vicario tuo dono Johanni summo pontifici et universali pape X[He], sicut a predecessoribus vestris usque nunc in vestra potestate ac ditione tenuistis et dispositiis, civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbaniis suis atque viculis omnibus, territoriis ejus montanis ac maritimis, litoribus ac portibus seu cunctis civitatibus castellis oppidis ac viculis Tuscie partibus, id est Portum Centumcellas, Cerem, Ple-

¹³ Fredericus A — S. dux bis in A — ¹⁴ Theipoldus A
¹⁸ Octonus A — ²² Octone A — ²⁷ XII C. m. post., XX A — ³⁰ <et> territ. c — ³¹ ac] atque c — litoribus A

1. Rome, 13 février 962. — Theiner, n° 4; Sickel, *Das privilegium Otto I*, où le texte est établi d'après les diverses sources, p. 179; *M. G. Diplomata*, t. I, p. 322. — Albinus, XI 4. C'est le célèbre privilège d'Otton Ier délivré au pape Jean XII. Il en existe, aux Archives du Vatican, une copie contemporaine sur parchemin couleur pourpre (Arm. I, caps. III, n° 1).

dam, Marturianum, Sutriam, Nepem, Castellum, Gal-
lisem, Ortem, Polimartium, Ameriam, Tudaum, Peru-
sianum cum tribus insulis suis, id est majora et minore
Pulvensim, Narniam et Utriculum cum omnibus fini-
bus et territoriis ad suprascriptas civitates pertinenti-
bus; necnon exarchatum Ravennatem sub integritate
cum urbibus civitatis oppidis et castellis que pie
recordationis dominus Pipinus et dominus Karlus ex-
cellentissimi imperatores predecessores videlicet nos-
tri hebe Petro apostolo et predecessoribus vestris jam
dudum per donationis paginam contulerunt, hoc est
civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesenam,
Forumpopuli, Forumlivi, Faventiam, Immolanum, Bo-
nonianum, Ferrarianum, Comaclum et Adrianum atque
Gabellum, cum omnibus finibus territoriis atque insu-
lis terra marique ad suprascriptas civitates pertinenti-
bus; simul et Pentapolim, videlicet Ariminum, Pen-
saram, Phanum, Senogalliam, Anconam, Ausimum,
Humanam, Hesim, Forumimpromii, Montemfeltri,
Urbinum et territorium Balnense, Callis Luciolis, et
Engubium cum omnibus finibus et territoriis ad eas-
dem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium
Sabineuse sicut a domino Karolo imperatore anteces-
sore nostro beato Petro apostolo per donationis scrip-
tum donatum est sub integritate. Item in partibus
Tuscia Longobardorum: Castellum Felicitatis, Urbem
Veterem, Balneum regis, Ferenti, Biterbum, Orchem,
Marcam, Tuscanam, Suanam, Popelonium, Roseles,
cum suburbanis atque viculis omnibus et territoriis
ac maritimus oppidis ac viculis seu flibus omnibus.
Item quo a Lunis cum insula Corsica, deinde in Su-
riano, deinde in monte Bardonis, deinde in Berceto,
exinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua,
atque in Monte Silicis atque provinca Venetiarum et
Istria necnon et cunctum ducatum Spolitanum seu
Beneventanum, una cum ecclesia sancte Cristine, po-
sita prope Papiam, juxta Padum, quarto miliario.
Item in partibus Campanie Sora, Arces, Aquinum,
Arbinum, Teanum et Capuanum necnon et patrimonia
ad potestatem et ditionem vestram pertinentia, sicut
est patrimonium Beneventanum et patrimonium Nea-
politanum atque patrimonium Calabrie superioris et in-
ferioris. De civitate autem Neapolitana cum castellis
et territoriis ac finibus et insulis suis sibi pertinen-

tibus sicut ad easdem aspicere videntur, necnon pa-
trimonium Siclie si Deus nostris illud tradiderit ma-
nibus. Simili modo civitatem Gaetum et Fundum cum
omnibus earum pertinentiis Insuper offerimus tibi,
beate Petre apostole, vicarioque tuo domino Johanni
pape et successoribus ejus pro nostre anime remedio
nostripique filii et nostrorum parentum de proprio nos-
tro regno civitates et oppida cum piscariis suis, id est
Reatem, Amiternum, Furconem, Nursiam, Balvam et
Marsim et alibi civitatem Teraniam cum pertinentiis
suis. Has omnes suprascriptas provincias urbes et ci-
vitates, oppida atque castella, viculos ac territoria si-
mulque et patrimonia pro remedio anime nostre et
filii nostri sive parentum nostrorum ac successorum
nostrorum et pro cuncto a Deo conservato atque con-
servando Francorum populo jam dicte ecclesie tue,
beate Petre apostole, et per te vicario tuo spirituali patri
nostro domino Johanni summo pontifici et universalis
pape ejusque successoribus usque in finem seculi, eo
modo confirmamus ut in suo detinente jure, principatu
atque ditione. Simili modo per hoc nostre delegationis
pactum confirmamus donationes quae pie recordatio-
nis dominus Pipinus rex et postea dominus Karlus ex-
cellentissimi imperatores beato Petro apostolo sponte-
nea voluntate contulerunt, necnon et censum vel
pensionem seu ceteras dationes que annuitum in pa-
latium regis Longobardorum inferri solebant sive de
Tascia sive de duca Spolitano, sicut in suprascriptis
donationibus continetur et inter sancte memorie Adriani
papam et dominum Karolum imperatorem conven-
tit, quando idem pontifex eidem de suprascriptis du-
catibus id est Tuscano et Spolitano sue autoritatis
preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis sin-
gulis predictis census ad partem ecclesie beati Petri
apostoli persolvatur; salva super eosdem ducatus nostra
in omnibus dominatione et illorum ad nostram [par-
tem] (per hoc nostre confirmationis) et filii nostri
subjectione. Ceterum sicut diximus omnia superius
nomina ita ad vestram partem per hoc nostre con-
firmationis pactum: roboramus ut in vestro permaneant
jure, principatu atque ditione et ne pre a nobis neque
a successoribus nostris per quolibet argumentum sive
machinationem in quacumque parte vestra potestas
imminuat aut a vobis inde aliquid subtrahatur, de

² Polimartium A — ³ maiorem A — ⁴ Pulvensia A — Pulv.
<et laen> c — ⁶ exarcatum A — ⁸ Carolus A — ¹³ Incolam A — ¹⁶ supradictas A — ²³ Carolo A — ²⁵ concessum A — ²⁷ Fe-
rentum A — ²⁸ Marcham A — ³⁹ Arpinum A

¹ sicut A — ⁴ pertinentibus A — ¹¹ provincias A — ³⁰ Far-
sum A — ³⁶ partem om. C: veterum abundant in AC recte per
hoc nostre confirmationis male hinc ex committit sequitur. Tra-
slata

suprascriptis videlicet provintiis urbibus civitatibus oppidiis castris viculis insulis territoriis atque patrimonii necnon et pensionibus atque censibus, ita ut nec nos ea facturi simus neque quibuslibet ea facere violentibus consentiamus, sed potius omnia que superius leguntur, id est provintio civitatis urbes oppida castella territoria et patrimonia atque insulas censue et pensiones ad partem ecclesie beati Petri apostoli atque pontificum in sacratissima sede ipsius residentium nos in quantum possumus defensores esse testamur, ad hoc ut ea in illius ditione ad utendum et frumentum atque disponendum firmiter valeant optimeri, salva in omnibus potestate nostra et filii posterunque nostrorum secundum quod in pacto et constitutione ac promissione firmitate Eugenii pontificis successorumque illius continetur, id est ut omnis clericus et universi populi Romani nobilitas propter diversas necessitates et pontificum irrationalib[us] erga populum sibi subiectum asperitates retund[e]judas, sacramento se obliget quatinus futura pontificum electio, quantum uniuscujusque intellectus fuerit, canonicę et justę fiat. Et ut ille qui ad hoc sanctum atque apostolicum regimen eligitur nemine consentiente consecratus fiat pontifex, priusquam talen in presencia missorum nostrorum vel filii nostri seu universe generalitatis faciat promissionem pro omnium satisfactione atque futura conservatione, qualem dominus et venerandus spiritualis pater noster Leo sponte fecisse dinoscitur. Preterea alia minora huic operi inserenda previdimus, videlicet ut in electione pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo aliquod faciat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram constitutionem ire presumperit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cuiuscumque impeditonis argumentum componere in prefatam electionem audeat prohibemus. Nam et hoc omnimodis instituere placuit ut qui semel sub spetiali defensione domini apostolici sive nostra fuerint recepti, impetrata juste utantur defensione. Quod si quis in quemquam illorum qui hoc promoverunt violare presumperit, sciat se periculum vite sue esse incursum. Illud etiam confir-

mamus ut domino apostolico justam in omnibus servent obedientiam seu ducibus ac iudicibus suis ad iustitiam fatiendam. Huic enim institutioni hoc necessario adnectendum esse perspeximus ut missi domini apostolici seu nostri semper sint constituti qui annuatim nobis vel filio nostro renuntiare vealent qualiter singuli duces ac judices populo iustitiam faciant, hanc imperiale constitutionem quomodo obseruent. Qui missi decernimus ut primum cunctos clamores qui per negligientiam ducum fuerint inventi ad notitiam domini apostolici deferant et ipse unum e duobus eligit, aut statim per eosdem missos fiant ipse necessitates emendate, aut missi nostro nobis renuntiantur per nostros missos a nobis directos emendentur. Hoc ut ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse credatur, proprie manus signaculo et nobilium optimatum nostrorum subscripti onibus hoc pactum confirmationis nostre roboravimus et bulle nostre impressioni assignari jussimus. Signum domini Ottonis serenissimi imperatoris ac suorum episcoporum abbatum et comitum. Signum Adaldagii Hamaburgiensis ecclesie archiepiscopi. Signum Habertis Curiensis ecclesie episcopi. Signum Drisogonis Osnabruggnensis ecclesie episcopi. Signum Ottonis Argentiniensis ecclesie episcopi. Signum Otuiini Hiltingensem ecclesie episcopi. Signum Landivarti Mindonensis ecclesie episcopi. Signum Ogeri Nemetinensis ecclesie episcopi. Signum Gezonis Tortoniensis ecclesie episcopi. Signum Hueberti Parmanensis ecclesie episcopi. Signum Guidonis Mutinensis ecclesie episcopi. Signum Hatonis Fuldensis monasterii abbatis. Signum Heberharti comitis. Signum Guntharii comitis. Signum Burgari comitis. Signum Ytonis comitis. Signum Conratii comitis. Signum Ernustes. Signum Thiesteris. Riedages, Liupenhartvi(es), Arnoltes, Ingilthies, Burcharthes, Retiges. Anno dominice incarnationisccccclx, indictione v, mense februario, xii die ejusdem mensis, anno vero domini Ottonis imperii imperatoris invictissimi xxvii^o facta est hec pactio feliciter.

⁴ annex. A — ¹⁹ adsignari A — ²¹ † ante S. Adaldagii A — ²² Hamaburgensis A — ²³ Arberii A — ²³ Osnaburgensis A — ²⁶ Landuarci A — ²⁷ Otgeri A — ³⁰ Mutunensis A — ³¹ Ilattonis A — ³² abbatis <signum Guntharii Herolfeldensis monasterii abbatis> A — Eberharti A — ³⁴ Conrates A — ³⁵ Thiesteris A — ³⁶ Bargarthesretinges A — ³⁹ imperii d. Oct. inv. imp. A

LXXXIII. — EXEMPLUM PRIVILEGI HENRICI IMPERATORIS
DE REGALIBUS BEATO PETRO CONCESSIS¹.

In nomine domini Dei omnipotentis Patris et Filii et Spiritus Sancti. Ego Henricus dei gratia imperator augustus spondeo atque promitto per hoc pactum confirmationis nostre[te] tibi beato Petro principi apostolorum et clavigero regni celorum, et per te vicario tuo donno Benedicto summo pontifici et universalis pape, sicut a predecessoribus vestris usque nunc in potestate vestra ac ditione tenuistis et dispositiis civitatem Romanam cum ducatu suo et suburbaniis atque viculis omnibus et territoriis ejus montauis ac maritimis, littoribus ac portibus, seu cunctis civitatibus, castellis, oppidis ac viculis Tusciae partibus, id est Portum Centumcellas, Ceram, Pledam, Marturianum, Sutriam, Nepem, Castellum Gallisem, Otem, Polimartium, Ameriam, Todam, Perusiam cum tribus insulis suis, id est majore et minore, Pulvensim, Narniam et Utriculam cum omnibus finibus et territoriis ad supradictas civitates pertinentibus, neconon et exarchatum Ravennatene sub integritate cum urbibus, civitatibus, oppidis et castellis que per recordationis dominus Pinus et dominus Carolus, et dominus Ludovicus, et Otto et itidem Otto filius ejus, predecessores videlicet nostri, beato Petro apostolo et predecessoribus vestris jamdudum per donationis paginam contulerint, hoc est civitatem Ravennam et Emiliam, Bobium, Cesnam, Forumpopuli, Forumlivi, Faventiam, Imolam, Bononiam, Ferrariam, Comiaculum, Adrianis atque Gabellum, cum omnibus finibus, territoriis atque insulis terra marique ad supradictas civitates pertinentibus, simul et Pentapolim, videlet Ariminum, Pensurum, Fanum, Senogalliam, Anconam, Ausimum, Humanam, Hesim, Forumimpromi, Montemfeltri, Urbannum et territorium Balvensem, Callis, Luciolis et Egubium cum omnibus finibus ac territoriis ad easdem civitates pertinentibus. Eodem modo territorium Sabinense, sicut a predictis imperatoribus antecessoribus nostris beato Petro apostolo per donation-

⁶ nostri C — ¹⁸ Pulvensim <et lacu> e — Utriculam A — ²⁴ Octo ^(bis) A — ³⁵ Urbinum A — Valvensem A — ³⁶ Eugubium A

nis scriptum concessum est, sub integritate, [Item] in partibus Tuscie Longobardorum : Castellum Felicitatis, Urbem veterem, Balneum Regis, Ferenti, Viterbiuum, Ortem, Martam, Pledam, Tuscamam, Stanam, Populoniam, Roselles cum suburbanis atque viculis et omnibus territoriis ac maritimis, oppidis seu finibus omnibus. Itemque a Lunis cum insula Corsica, in Suriano, deinde in Monte Bardonis, deinde in Berceo, exinde in Parma, deinde in Regia, exinde in Mantua atque in Monte Sadicis atque provincia Venetia et Istria, neconon et cunctum Spoletanum ducentum seu Beneventanum una cum cum ecclesia sancte Christine posita prope Papiam iuxta Padum IIII miliario, Item in partibus Campanie : Sora, Arces, Aquinum, [Arpinum.] Teanum, Capuanum, neconon et patrimonium ad potestatem et ditionem vestram pertinenter sicut est patrimonium Beneventanum et Neapolitanum atque patrimonia Calabrie superioris et inferioris. De civitate autem Neapolitana, castellis et territoriis ac finibus et insulis sibi pertinentibus, sunt ad easdem aspicere videntur, neconon patrimonium Sicilie, si Deus nostris tradiderit illud manibus; simili modo civitatem Gai-dam et Fundum cum omnibus earum pertinentiis. Super hec confirmamus volunt Fuldense monasterium et abbatis ejus consecrationem atque omnia monasteria, cortes et villas, quas in ultramontanis partibus sanctus Petrus habere dimicavit, absque Autensia, Wimaderinga sive Willmadinga, que a sancti Petri ecclesia per conventionis paginam episcopo nostro Baldembergeri collate sunt, pro quibus sepeliente ecclesie sancti Petri transcribimus, concedimus et firmamus omnem illam terram, quam inter Narianam, Ternanem vel Spoleton ex regim nostri parte habuimus. Sub tunctione preterea sancti Petri et vestra vestrorumque successorum pretaxatum episcopum Baldembergerensem offerimus; unde sub pensionis [nomine] equum unum album fal ratum ex ejusdem loci episcopo vos annuilliter suscepto sanctorum. Offerimus insuper, firmamus et corroboramus ibi beato Petro ac vicario tuo domino Benedicto et successoribus ejus, prout bona memoria papa Johanna susque successoribus a predecessoribus nostris Ottobinus factum [est] civitates et oppida cum piscaris suis, Beatem, Amiternam, Furconem, Nursiam, Balvam et Mar-

¹ Item¹ et est AC — II Venetiaram et Ystriam A — ¹² Beneventum A — ¹⁵ Arpinum e, Ariminum AC — ¹⁹ <cum> castellis e — ³² confirmamus A — ³⁶ Baldembergerense A — ³⁷ nomine nostro AC — ⁴² Octonibus A — ⁴³ est om. C

1. Rome, avril 1020. — Themer, n° 7; M. G. *Constitutiones*, t. I, p. 65. — Albius, XI 5. Privilège de Henri II délivré au pape Benoît VIII.

siam, et alibi civitatem Terannem cum pertinentiis suis. Has omnes supradictas provincias, urbes et civitates, oppida atque castella, viculos ac territoria simulque patrimonia pro stato regni nostri cunctoque populo christianorum conservando jamicite ecclesie tue. Beate Petre, vicario[que] tuo Benedicto ac successoribus ejus usque in finem seculi eo modo confirmamus. ut in suo detineant iure, principatu atque ditione. Simili modo per hoc nostre delegationis pacatum confirmamus donationes, quas pie recordationis Pipini rex, et posteri donnus Karolus excellentissimus imperator, ac deinceps Ottones piissimi beato Petro Christi apostolo spontanea voluntate contulerunt, neconon et censum vel pensionem, seu ceteras donationes que annuatim in palatium regis Longobardorum inferri solebant, sive de Tuscia, sive de ducatu Spoleto, sicut in suprascriptis donationibus continetur et inter sancte memorie Adriani papam et donnum Karolini Imperatorem convenit, quando idem pontificis eidem de supradictis ducatibus, id est Tuscano et Spoleto, sue autoritatis preceptum confirmavit, eo scilicet modo ut annis singulis predictus census ad partem ecclesie sancti Petri persolvatur, salva super eosdem ducatum nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram partem subjectione. Ceterum, sicut diximus, omnia suprascripta nomina ita ad vestram partem per hoc nostre confirmationis pactum corroboravimus ut in vestro permaneant iure, principatu atque ditione, et neque a nobis, neque a successoribus nostris per quodlibet argumentum sive machinationem in quaenamque parte vestia potestas immunituantur aut a vobis inde aliquid subtrahatur. De supradictis vero provinciis, urbibus, civitatibus, oppidis, castris, viculis, territoriis ac patrimonio neconon et pensionibus atque censibus, ita ut nec nos facturi sumus, neque a quibuslibet ea facere volentibus consentiamus, sed potius omnia que superioris leguntur, id est provinciae, civitates, urbes, castella, oppida, terrae, patrimonia, atque insule, censusque et pensiones ad partem ecclesie beati Petri apostoli atque pontificum in sacratissima sede illius residentium, nos in quantum possumus, defensores esse tenemur. Ad hoc ut eam illis ditionem ad utendum atque disponendum

firmiter valeant optineri salva in omnibus potestate nostra posterorumque nostrorum, secundum quod in pacto et constitutione ac promissionis firmitate Eugenii pontificis successorumque illius continetur, ut omnis clerus et universi populi Romani nobilitas propter diversas necessitates et pontificum irrationalib[us] erga populum sibi subiectum asperitates retundendas sacramento se obliget, quatinus futura pontificum electio, quantum uniuerso jusque intellectus fuerit, canonice et juste fiat, et ut ille, qui ad hoc sanctum regimen eligetur, nemine consentiente consecratus fiat pontifex priusquam talem in presentia missorum nostrorum seu universae generalitatis faciat promissionem pro omnium satisfactione ac futura conservatione, qualem donnus et venerandus spiritualis pater noster Leo fecisse dinoscitur. Preterea alia minoria huic operi inserendum previdimus. videlicet ut in electione pontificum neque liber neque servus ad hoc venire presumat ut illis Romanis quos ad hanc electionem per constitutionem sanctorum patrum antiqua admisit consuetudo, aliquod faciat impedimentum. Quod si quis contra hanc nostram institutionem ire presumperit, exilio tradatur. Insuper etiam ut nullus missorum nostrorum cujuscumque impeditio[n]is argumentum compонere audeat in prefata electione prohibemus. Nam et hoc omnimodo instituere placuit ut qui semel sub speciali defensione domini apostolici sive nostra fuerint suscepti, impetrata juste intentant defensione. Quod si quis in quemquam illorum, qui hoc promoverunt violare presumperit, sciat se periculum vite sue esse incursum. Illud etiam confirmamus, ut domino apostolico justam in omnibus servent obedientiam, seu ducibus et judicibus suis ad faciendam iustitiam. Huic enim institutioni hoc necessario adiectendum esse perspicuum ut missi domini apostolici seu nostri semper sint constituti, qui annuatim nobis renuntiari valeant qualiter singuli duces ac judices populo iusticiam faciant, hanc imperialem constitutionem quomodo obseruent. Qui missi decernimus ut primum cunctos clamores, qui per negligientiam ducum vel iudicium fuerint inventi ad notitiam domini apostolici deferant, et ipse unus et duobus eligat, aut statim per eosdem missos fiant necessitates emendate, aut missis nostro nobis renuntiante, per nostros nuntios a nobis directos emendentur. Hoc ut

⁵ christiano A — ⁶ que om. C — ¹¹ Carolus A — ¹² Ottones ditiones A — ¹³ vol. spont. A — ¹⁵ annuatim om. A — ¹⁷ Spoleto — ²¹ auctor. A — ²³ patrem A — ²⁶ supr. superioris A — ³⁴ atque A — ³⁵ neque A — ³⁸ east. opp. A — ³⁹ patrimonium A — ⁴¹ illuc A — ⁴² testamur A

¹⁰ illi A — ¹¹ sanctum <apostolicum> A — ¹⁴ atque A — ¹⁵ spiritualiter A — ³¹ se esse v. s. per. incursum A — ³⁸ populo om. A — ⁴⁵ nuntios missos A

- ab omnibus fidelibus sancte Dei ecclesie et nostris firmum esse credatur, proprie manus signaculo subscriptionibus hoc pactum confirmationis nostre roboravimus et sigilli impression[e] assignari jussimus. ¶ Signum domini Henrici glorioissimi Romanorum imperatoris angusti. Signum Erchandilli Maguntini archiepiscopi. Signum Heriberti Coloniensis archiepiscopi. Signum Bononis Treverensis archiepiscopi. Signum Thiederici Metensis episcopi. Ego Eberhardus Babenbergensis ecclesie episcopus Romae sedi subditus ss. Ego Macelinus Wircburgensis episcopus ss. Ego Walterius Spirensis episcopus ss. Ego Ruodardus Constantiensis episcopus ss. Ego Zodalricus Kurienensis episcopus ss. Ego Adalberus Basiliensi[s] episcopus ss. Ego Heimmo Werdenensis episcopus ss. Ego Walterius Heihsteidensis episcopus ss. Signum Richardi Fuldensis. Signum Arnoldi Herfendensis abbatis. Signum Bruchardi abbatis. Signum Gottifredi ducis. Signum Beringardis ducis. Signum Thiederici ducis. Signum Welphous comitis. Signum Gunonis countis. Signum Kunradi comitis. Signum Ottonis comitis. Signum Adilrahis comitis, Boloniensis comitis. Signum Frederici comitis. Signum Bezelini comitis. Signum Ezonii comitis palatini. Signum Frederici camerarii. Signum Ezonii infercoris. Signum Heinzonii pincernarii. Signum Husis, Alimunberenger, Adilman, Adhilbero.

LXXXIII. — CONCORDIA INTER DOMNUM PAPAM CLEMENTEM III ET SENATORES POPULUMQUE ROMANUM SUPER REGALIBUS ET ALIIS DIGNITATIBUS URBI¹

Sanctissimo patri et domino Clementi Dei gratia summo pontifici et universalis pape Senatus Populus Romanus, salutem et fidele cum subiectione servitium. Dignitas Senatus Populi Romani in optimum statum roboratur et reipublice nimium confert, si pacis

² signaculo <subscriptionibus> A — ⁴ sigilli <nostris> A — impressioni C — ⁹ Heberhardus Babenburgensis A — ¹⁰ sedis A — ¹³ Rodulricus A — ¹⁸ Burch. abb. <Signum Ryodhois Elvicensis abbatis.> A — ²¹ Kunradi A — Octonis A

concordiam inter sacrosanctam ecclesiam et incitam urbem firmiter stabilitam ad posterorum memoriam sollempni scripturarum exaratione reducamus, ne forte per negligentiam vel socordiam inestimabilis pacis veritas temporis lapsu deperat, que sue excellentie prerogativa ab omnibus est tam colenda, quam perpetuis temporibus observanda. Per habundantiam namque pacis, auxiliante Deo, patria crescit defensio, et Romana ecclesie atque urbis egregie dignitas conservatur illesa. Hinc agiorum fertilitas proteatur, que in usum humane vite multijpli communitate porrigitur, per quam epidem nobis et vobis ceterisque illam conservantibus utilitates et lucra generantur quamplurima, et hostibus nostris vestrisque male merentibus digna preparantur exitia. Proinde, prissime in Christo pater et domine, tenores ejusdem pacis ad perenniem rei memoriam per presentem senatorem dignitatis paginam, deceto amplissimi ordinis sacri senatus et aliorum quamplurium tam sapientum quam multorum prudentum virorum consulto, duximus roborandam et vobiscum taliter compendendum. Videlet ad presens reddimus vobis senatum et urbem ac monetum; tamen de moneta habeimus tertiam partem, sicut inferior continetur. Item ecclesiam beati Petri absolutam reddimus, et episcopatus et alias ecclesiias obligatas pro guerra reddimus absolutas, hoc modo quod de tercia parte monete quam sénatus habebit singulis annis exoneretur, donec tota pecunia pro qua obligata sunt solvatur, et sicut sors minuetur, ita minuantur usus pro rata parte. Reddimus omnia regalia tam infra quam extra urbem, que tenemos, preter pontem Lucanum; quem tamen non refutatis; et de his quae illi tenent non faciens vobis contrarium. De captaneis similiter, salvo quod ex eis infra scriptum est. Defendentes omnes dignitates et honores nubis ad opus et utilitatem vestram et Romane ecclesie, et tam nos senatores quam alii senatores qui erunt per tempora, singulis annis jurabamus fidelitatem et pacem vobis et successoribus vestris, sicut consuetum est, et faciemus quod omnes perdentes, suscepitis emendationibus, sicut concordatum fuerit, faciant inde refutationem per publicum instrumentum vobis successoribusque vestris et Romane ecclesie. Et quocunque modo Tusculanum dirui contiget, nichilominus omnes possessiones et tenimenta eis intus et extia cum hominibus et rebus eorum sint in jure et potestate Romane ecclesie. Vos autem dabitis senatoribus qui erunt per tempora beneficia et presbiteria consuela. Item iudicibus, advocatis, seruariis a Romano pontifice ordinatis, et officialibus senatus presbiteria con-

¹ 31 mai 1188. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 785; Theimer, *Cod.*, n° 32. — Charte senatoriale ratifiant les conditions de la paix récemment conclue entre les Romains et le Saint-Siège.

sucta dabitis. Dependentibus autem res eis ablatas per masnadam Romani pontificis et forfatores et Tusculanenses per guerram, sicut promissum est a vobis per concordiam, emendabitis, salvis exceptiobibus a vobis factis; quibus dependentibus observabitis conventiones a vobis factas, sicut eis conueniuntur, et dependentes observabunt vobis conventiones ab ipsis factas, sicut vobis conuenientur. Et dabitis singulis annis pro restauratione murorum lujos excellentissime urbis a libras bonorum proveniensum. De Tusculano sic fiet. Quocumque modo ad manus nostras devenerit, infra dimidium annum omnes muros et carbonarias civitatis et roccae Tusculani et suburbiorum dabitis nobis ad dimumendum, quos et que nunquam reficietis, nec reficietis vita vestra, retentis et salvis tam vobis quam successoribus vestris et Romane ecclesie omnibus possessionibus, tenimentis et pertinentiis ejusdem Tusculani intus et extra, cum hominibus rebusque eorum. Quod si hinc usque ad kalendas januarii dictum Tusculanum ad manus nostras non venerit, tunc excommunicabitis Tusculanenses, et per fidèles vestros de Campania et de Romania cogetis eos perficere de Tusculano quod dictum est supra, cum adjutorio nostro. Propter hoc autem nos senatores pacem et securitatem vobis et episcopis et cardinalibus totique curie vestre, et cunctis ad curiam et moram facientibus et redentibus jurabimus, salvis justiciis Romanorum, quas petent bona fide, sine malitia. Et insuper vos eligitis per singulas contradas universarum regionum urbis decem viros sine malitia, de quibus nos senatoris faciemus vobis jurare quinque hanc pacem cum beneficiis, que a Romana curia habere conseruerunt; et si plures hanc pacem jurare voluerint, nos senatores permittimus. Si ad defensionem patrimonii beati Petri Romanos vocaveritis, ipsi dount cum expensis quas predecessores eorum a Romana curia habere conseruerunt. De capitaneis sit salvum Urbis et populo Romano, quicquid ab eis conventum est et promissum est Rome per scriptum et juramenta ac pleiarias et statuarias ac presones, salva proprietate Romane ecclesie, quam de Prenestina civitate habet, et salvo hominio capitaneorum, quod debent vobis et Romane ecclesie. Tibur non recipietis ad detrimentum et dampnum Urbis; sed si Tiburtinos impugnare voluerimus, non facietis nobis contrarium. Monetam facietis fieri infra urbem, ubi vobis placuerit, de qua tertiam partem dabitis senatoribus per tempora. Si nos precepto vestro guerram alicui fecerimus, et propter hoc nobis aliquis contrarium fecerit, juvalitus nos

inde, atque defendetis cum adjutorio nostro. Omnia supradicta vos et universi episcopi et cardinales Romane ecclesie pro vobis et successoribus vestris promittitis observare senatum populoque Romano in perpetuum; et nos senatores et universus populus Romanus promittimus pro nobis et successoribus nostris omnia ista observare vobis et toti curie successoribusque vestris in perpetuum. Hec omnia bona fide et sine fraude ab utraque parte observentur. Ut autem compositio ista perpetuis temporibus illibata consistat, eam decreto senatus confirmamus et presentis scripti patrocinio communimur. Auctoritate itaque omnipotentis Dei et magnificeutissimi ordinis senatus edicto firmiter precipimus, ut nullus noster concivis, amicus vel fidelis, contra hec que prescripta et firmiter stabilita sunt, aliquo modo venire presumat, sicut amorem et bonam nostram voluntatem habere desiderat; alioquin iram amplissimam senatus et metuendi populi Romani gravissime incurrit et odium.

Actum XLIII anno senatus, inductione VI, mense maii die ultimo, jussu senatorum consiliariorum: Angeli Sermoni de Pineo, Bobonis Stephani de Octaviano, Petri Stephani de Transtiberini, Romani Senebaldi, Rainetii Rainaldi de Rainutio, Johannis de Schinando, Cafari, Bartholomei Petri Nicholai Fusconis de Berta, Bobonis donne Scotte, et Iperini Donucci, et senatorum: Stephani Contebraci, Petri Berardi Centii Muti, Johannis Centii, Guidonis Bobonis, Johannis Leonis, Johannis Parenti, Gregorii Malebranche, Roffredi, Jordani de ponte Sancti Petri, Odondis Caputferri, Romani, Johannis de Flaiano, Petri Johannis Ade, Centii de Gulferano, Stephani Judicis, Nicolai Buccenazi, Gerardi Petri de Gerardo, Jaquinti de Tosto, Piscionis, Nicholai Johannis Saxonis, Johannis Guidonis de Papa, Petri de Gerardo, Johannis Bartholomei, Johannis Centii Benonis, Petri de Octaviano, Vitalis Pauli Franconis, Stephani Petri Latrouis, Gantebraci, Petri de Gregorio, Petri Berardi de Blanca, Rainetii Buccenazii, Octaviani Johannis de Octaviano, Johannis Plage, Johannis Buccenazzi, Jordani Oddonis, Centii de Bertraimo, Silvestri Petri Arconius, Johannis Scrinarii, Bartholomei Ciconnis, Nicholai de Antonio, Johannis Astulfi, Angeli Romani de Johanne, Astaldi de Transtiberini, Johannis Gulferami, Mathei Muscum in punga, Jacobi Oddonis Franconis.

GENIUM ET FREDERICUM ROMANORUM REGEM SI PER BONORE PAPATUS ET REGALIBUS BRATI PETRI CONSERVANDIS FIDELITER AB EOLEM 1.

Venerabili in Christo patri Engelio Dei gratia apostolice sedis pontifici, Fredericis Dei gratia Romanorum imperator augustus, filialem dilectionem et debitam in Christo reverentiam, Begii maiestatis dignitas postulat que ad pacis et concordie bonum spectare noscuntur, attenta sollicitudine stabilire, et ut inter regnum et sacerdotium indissolubili caritate bonum ipsum perpetuo perseveret, diligenter studio et exacta diligentia laborare. Hujus itaque rationis prospectu concordiam inferius annotatam, que inter nos et vos auctore Deo statuta est, sicut ab ultra parte stabilita est et ordinata, ne aliquid arbitrio nostro immutasse videamur, per eadem verba presentis serie scripti precepimus annotari.

In nomine Domini. Amen. Hec est concordie forma et conventionis inter dominum papam Eugenium et dominum Fredericum Romanorum imperatorem constituta, mediatus Gregorio sancte Marie Transiberini, Hubaldo sancte Praxedis, Bernardo sancti Clementis, Octaviano sancte Cecilie, Boilando sancti Marci, Gregorio sancti Angeli, Guidone sancte Marie in Portieu et Brunone abbate de Caravalle, ex parte domini pape; Anselmo vero Havelbergensi, Herimanno Constantiensi episcop-s, Olderic de Zenzburgh, Guidone Guerra et Guidone Bladriensis comitibus, ex parte domini regis. Dominus si puidem rex unum de majoribus ministerialibus regni faciet in anima regis jurare, et ipse propria manu data fide in manu legati domini pape promisit quod ipse nec treugnam, nec pacem faciet cum Romanis nec cum Rogerio Sicile sine libero consensu et voluntate Romane ecclesie et domini pape Eugenii vel successorum suorum qui tenorem subscripte concordie cum eodem rege Frederico tenere voluerint; et pro viribus laborabit Romanos subjicare domino pape, sicut melius umquam fuerunt

a centum retro annis. Honorem papatus et regaliam beati Petri sicut devotus et specialis advocatus sancte Romane ecclesie contra omnes homines pro posse suo conservabit et defensio que nunc habet; que vero nunc non habet et recuperare pro posse juvalat et recuperata defendet. Grecorum quoque regi nullam terram ex ista parte marii concedet; quod si forte ille invaserit, pro viribus regni quanto citius poterit, ipsum encore curabat. Hec omnia faciet et observabit sine fraude et malo inuenio.

Dominus vero papa apostolice auctoritatis verbo una cum predictis cardinalibus in presentia prescriptorum legatorum domini regis promisit et observabit, quod enim sicut karissimum beati Petri filium honorabit, et venientem pro corone sue plenitudine sine difficultate et contradictione, quantum in ipso est, imperatorem coronabit, et al manutendum atque augendum et dilatandum honor in imperii pro debito offici sui juvabit; et quicunque justiciam et honorem regi conculeat aut subvertere ausu temerario presumperint, dominus papa regie dignitatis dilectione premonit eos ad satisfactionem canonice commonet. Quod si regi ad apostolicam ammunitionem de papa et honore regio justiciam exhibere contemperint, excommunicationis sententia iudicent. Begi etiam Grecorum ex ista parte marii terram non concedet; quod si ille invaderet presumpsit, dominus papa viribus beati Petri cum rebus curabit.

Hec omnia ex ultra parte sine fraude et malo inuenio servandior, nisi forte liberum et communum consensu utriusque inambuletur. Testes autem, quorum nomina subscripta videntur: Arnolitus Cononensis archiepiscopus, Hermannus Constantiensis episcopus, Anselmus Havelbergensis episcopus, Ardicio Campanus episcopus . . . Curiensis episcopus, Wulodus Stabulensis abbas, Albertus Coloniensis abbas, magister Henricus notarius, Gotfridus Viterbiensis cancellarius regis; ex laici quoque Welfius dux, marchio Hermannus de Balen, comes Uricus de Lenzenbach, comes Wernerus de Lensbach, Anselmus camerarius et ministerialis regis.

Signum domini Frederici Romanorum imperatoris invictissimi.

Ego Arnolitus cancellarius recognovi.

Datum Constantiae, x kal. aprilis in dictione xv, anno

1. SUPER-EODEM om. A. quae etiam in G. videtur adjecta.
23 Rolando A — 25 Claravalle A — 26 Avel. A — 31 ipse <et idem>
A — 38 pape <et Romane ecclesie> A

1. Constance, 23 mars 1152. — Theiner, n° 19; M. G. *Leges*, t. II, p. 93; M. G. *Constitutiones*, t. I, p. 202. — Albinus, X 61. Pacte de Constance entre Frédéric Barberousse, au début de son règne, et le pape Eugène III.

8. quod dominus A — 15 veniente A — 20 et c. 17 A — 24 contempserit A — 25 innotetur A — 31 autem <et int. A — 32 remunatur A — 37 Gottfredus A — 41 regni: A

dominice incarnationis M^{CCCLXII}¹, regnante domino Frederico Romanorum rege glorioso, anno vero regni ejus primo.

LXXXVI. — HEC EST PAX ET CONCORDIA FACTA INTER
PAPAM ADRIANUM ET WILLELMUM SICILIE REGEM APUD
BENEVENTUM, SUPER APPELLATIONIBUS A CLERICIS AD SE-
DEM APOSTOLICAM FACIENDIS ET ECCLESiarum TRANSLA-
TIONIBUS, CONSECRATIONIBUS ET CONCILIORUM CELEBRA-
TIONIBUS².

In nomine domini Dei eterni et salvatoris nostri Jesu Christi. Amen. Domino Adriano Dei gratia sancte Romane ecclesie summo pontifici, karissimo domino et patri suo reverendo, ejusque successoribus Willelmus eadem gratia rex Sicilie.

Nostru semper consuetudinis exitit etc.

Discordie igitur illi que inter Ronanam ecclesiam et nos fuerat agitata finem congremon imponere cu-
pientes, cum appropinquasssemus civitati Beneventi et inimici nostri ante faciem indignationis nostre fugi-
sent, venerabiles cardinales vestros, Hubaldum scilicet
tituli sancte Praxedis et Julium tituli sancti Marcelli presbyteros cardinales, et cum eis Rolandum tituli
sancti Marci presbyterum cardinalem et cancellarium
vestrum, quos ad nostram presentiam direxistis, eo
quo deinceps honore suscepimus et desiderium ac
munita vestra de bono pacis ex ore ipsorum libenti animo
audientes, ipsi et Maione magno amirato amiratorum,
dilecto fidei et familiarissimo nostro, et Hugo Par-
nomitano et Romualdo Salernitanio venerabilibus ar-
chiepiscopis et Willelmo Troiano episcopo et Marino
Canensi abbatte fideliibus nostris mandiantibus, in hunc
volubilis per eos pacis devenimus concordieque teno-
rem, videlicet de capitulis illis, de quibus inter ma-
jestatem vestram et nos controversia vertebatur, quod
subscriptum est observetur.

De appellacionibus quidem ita. Si aliquis clericus in Apulia et Calabria et aliis terris quae Apulia sunt affi-
nes adversus alium clericum de causis ecclesiasticis

⁶ SUPER etc. om. A; etiam in C addita sunt. — ¹⁵ exitit
<animum nostrum> A — ²⁸ Panormitano A

1. Bénévent, juin 1156. — Baronius, ad ann. 1156, n° 4-7;
Watterich, *Rom. Pont. Vtior*, t. II, p. 352 (texte complet). —
Albinus, X 62. Concordat entre le pape Hadrien IV et le roi de Sicile Guillaume Ier (extraits).

querelam habuerit et a capitulo aut episcopo vel ar-
chiepiscopo seu alia ecclesiastica persona sue pro-
vintie non potuerit emendari, tunc, si voluerit, ecclesi-
am Romanam ap[er]tellet. Tran[s]lationes in ecclesiis
fient si necessitas aut utilitas ecclesie aliquem de
una ecclesia ad aliam vocaverit, et vos aut vestri suc-
cessores concedere volueritis. Consecrationes et visita-
tiones libere Romana ecclesia in omni regno nostro
habebit. Sane celebrationes conciliorum Romana ec-
clesia faciet in quacunque civitate Apulie vel Calabrie
voluerit, aut illarum partium quae Apulie sunt affi-
nes, civitatibus illis exceptis in quibus persona nostra
vel heredum nostrorum in illo tempore fuerint, nisi
cum voluntate nostra nostrorumve heredum. In Apu-
lia et Calabria et partibus illis que Apulie sunt affi-
nes, Romana ecclesia libere legationem habebit. Illi
tamen qui ad hoc a Romana ecclesia fuerint delegati
possessiones Ecclesie non devstant. In Sicilia quoque
Romana ecclesia consecrations et visitationes habeat;
et si de Sicilia personae aliquas ecclesiastici ordinis vo-
caverit, eant; magnificentia nostra aut nostrorum he-
redum pro christianitate fatienda vel pro suscipienda
corona, remoto malo ingenio, retinebit quas viderit
retinendas. Cetera quoque ibidem habebit Romana
ecclesia quae habet in aliis partibus regni nostri, ex-
cepta appellatione aut legatione, que nisi ad petitio-
nem nostram et heredum nostrorum inibi non fient.

De ecclesiis et monasteriis terre nostre, de quibus
a Romana ecclesia questio mota fuit, sic fiet. Vos
quidem et vestri successores in eis habebitis quod ha-
betis in ceteris ecclesiis que sub nostra potestate
consistant, que solite sunt accipere consecrations seu
beneficentias a Romana ecclesia, et debitos insuper et
statutos ei census exsolvent.

De electionibus quidem ita fiet. Clerici convenient
in personam idoneam et illud inter se secretum habe-
bunt, donec personam illam excellentie nostre pro-
nuntient, et postquam persona celsitudini nostre fuerit
designata, si persona illa de proditoribus aut inimicis
nostris vel heredum nostrorum non fuerit, aut magni-
ficentiae nostre non extiterit odiosa, vel alia in ea causa
non fuerit pro qua non debeamus assentire, assensum
prelebimus.

Profecto vos nobis et Rogerio duci filio nostro et
heredibus nostris, qui in regnum pro voluntaria ordi-
natione nostra successerint, conceditis regnum Sicilie,

³ emendari <libere> A — ¹⁰ Ap. vel Cal. civit. A — ²⁷ fiet A
— ³⁴ exsolvent A

ducatum Apulie et principatum Capue cum omnibus pertinetiis suis; Neapolim, Salernum et Amalfiam cum pertinetiis suis; Marsiam et alia que ultra Marsiam debemus habere et reliqua tenimenta que tenemus a predecessoribus nostris, hominibus sacro-saukte Romane ecclesie, jure detenta, et contra omnes homines adjuvabitis honorifice manuteneat.

Pro quibus omnibus vobis vestrisque successoribus et sancte Romane ecclesie fidelitatem juravimus et vobis ligium hominum fecimus, sicut continetur in duobus similibus capitularibus, quorum alterum penes vestram majestatem sigillo nostro aureo, alterum vero sigillo vestro signatum penes nos haetetur. Et censum sexcentorum schifatorum de Apulia et Calabria, quadringtonitorum vero de Marsia, vel equivalentis in auro vel argento nos ac nostros heredes statuimus annis singulis soluturos, nisi forte impedimentum aliquod intervererit, quo cessante censu ex integro persolve-

tur. Omnia vero predicta que nobis concessitis, sicut nobis ita etiam et heredibus nostris conceditis, quos voluntaria ordinatione nostra studierimus, qui sicut nos vobis vestrisque successoribus et ecclesie Romane fidelitatem facere et que prescripta sunt voluerint observare.

Ut autem que supradicta sunt tam vestro quam successorum vestrorum tempore perpetuam optineant firmitatem et nec nostris nec nostrorum heredum temporibus aliquius valeant presumptione turbari, pre-sens scriptum per manum Mathei notarii nostri scribi et bulla aurea nostro tipario impressa insigniri a-nostro signaculo decorari jussimus.

Datum ante Beneventum per manum Maionis magni ammirati ammiratorum, anno dominice incarnationis m'c'v' vii, meuse junii quarte indictionis, anno vero regni domini Wilhelmi Dei gratia magnifici et glori-issimi regis Siciliae vi feliciter. Amen.

¹⁰ 16 heredes <Romane ecclesie> A — 18 supervenerit A

¹⁵ 3 <pro> volunt. A — 8 vest. succ. A — 14 ante a*n* C

LXXXVII. — REDDITUS COMITATUS NARNE ET AMELIE¹.

Castrum sancti Gemini vi libras luentes et collecto-ribus xx solidos.
Capitone l solidos et collectoribus vi solidos.
Insula l solidos et collectoribus vi solidos.
Perticaria xl solidos et collectoribus vi solidos.
Coldiscipuli v libras et collectoribus xv solidos.
Struncune v libras et collectoribus xv solidos.
Lecoppe xxx solidos et collectoribus iii solidos.
Baldwinum xx solidos.
Fenocletu xxiii solidos.
Longula l solidos et collectoribus vi solidos.
Aeuzo xxx solidos et collectoribus iii solidos.
Sanctus Urbanus xxiii solidos.

Castrum Tetus xii solidos.

Castrum Luge xxiii solidos.

Liteuri xxiii solidos.

Ufraetu xlvi solidos. *Vitreolum i ix libras.*

Bulgaria xlvi solidos. *Carci vi libras.*

Terzanum xviii solidos. *Albinianum iii libras.*

Bosoni x solidos.

Confinge x solidos.

Marginata et Corbianum xl solidos.

Amelia xv libras et collectoribus.

LXXXVIII. — REDDITUS SABINE².

De Malliano xxii libras luentes cum castello Astriano.
De Flaiano vi libras proven.

1. Ce document, ajouté de seconde main, avait été déjà mis à contribution pour l'évêché de Narni, dans la table des cens, ci-dessus, p. 54 b. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 803.

1. Cacographie pour *Utriculum*.

2. Muratori, *Ant.*, t. V, p. 804.

*De Tarano vi libras proven.
De sancto Polo vi libras proven.
De Mozzano vi libras proven.
De Poza vi libras proven.
De Collonevo vi libras proven.
De Silice vi libras proven.
De Turre vi libras proven.
De Bacone vi libras proven.
De Cotanello vi libras proven.
De Monte vi libras proven.
De Aspra vi libras proven.
De Castello Bonnu vi libras proven.*

*De Caprignano vi libras proven.
De Montecalvo vi libras proven.
De Castellone vi libras proven.
De Folla vi libras proven.
De Bocca vi libras proven.
De Catino iii libras proven.
De Lucca iii libras proven.
De I civitate Lori xviii libras proven.
De Marchillano x solidos denar. papiensium.*

1. En marge : « que est hodie Monte Asule. »

LXXXVIII. — INNOCENTIUS PAPA II LOTARIO IMPERATORI
AUGUSTO ET RIGECE IMPERATRICI DE CONCESSIONE ALLODII
COMITISSE MATILDE QUOD DEBENT AD JUS ET PROPRIETATEM AC DOMINUM ROMANE ECCLESIE PERTINERE¹.

Si auctoritas sacra pontificum et potestas imperialis vere glittino caritatis ad invicem copulentur Omnipotenti debitus famulus libere poterit exhiberi, et christianus populus grata pace et tranquillitate gaudebit. Nichil enim in presenti seculo est pontifice clarius, nichil rege sublimius; nichil est quod lumine clariore prefulgeat quam recta fides in principe, nichil est quod ita nequeat occasui subjacere quam vera religio. Que nimur omnia tanto manifestius. Deo gratias, in persona tua clarescant quanto ab inveniente etate amator religionis et cultor justitie extitisse cognosceris, et novissime diebus istis nec persone tua nec proprie parcendo pecunie pro beati Petri servitio multos labores et immensa pericula pertulisti. Cum ergo, testante sacro eloquio, etiam mali patres bona data filii suis debeant imperitari, dignum profecto est ut nos qui disponente Domino universis catholice Ecclesie filii debemus sollicitudine paterna consulere, personam tuam artius diligamus et tanquam specialissimo Ecclesie defensori in his que ad statum imperii in suo robore conservandum et utilitatem ac liberationem catholice Ecclesie spectare noscuntur, tam secundum ecclesiasticum officium quam temporaliter imperatori potentiam augeamus. Hoc nimur intuito allosum bonae memorie comitisse Matilde, quod utique ab ea beato Petro constat esse collatum vobis committi-

¹ DE CONCESSIONE etc. om. A, habet C, m. post. — ⁶ car. glut. A — omnip. <Domino> A — ⁸ transquillitate C — ²⁰ debent] noverint A

4. Latran, 8 juin 1133. — J, 7633. Theiner, n° 13; M. G. Constitutions, t. I, p. 169. Jaffé, 7633. — Albinus, X 36. Innocent II investit l'empereur Lothaire II, sa vie durant, des biens allodiaux légués au Saint-Siège par la comtesse Mathilde.

mus, et ex apostolice sedis dispensatione concedimus atque in presentia fratrum nostrorum archiepiscoporum, episcoporum, abbatum neonot principum et baronum per anulum investivimus, ita videlicet ut centum libras argenti singulis annis nobis et successoribus nostris exsolvas, et post tunum obitum proprietas ad jus et dominium sancte Romane ecclesie cum integritate absque diminutione ac molestia revertatur. Quod si nos vel fratres nostros in eandem terram venire, manere vel trahiri oportuerit, tam in su[...]-optione quam in procurazione atque secundo conductu prout apostolica sedes decreverit honorem. Qui vero arces tenuerint vel rector terre fuerit beato Petro et nobis nostrisque successoribus fidelitatem faciant. Ceterum pro caritate vestra nobili viro Henrico Bawarie duci genero vestro et filie vestre .. uxori ejus eandem terram cum prefato consu et supradictis conditionibus apostolica benignitate concedimus; ita tamen ut idem dux nobis hominum faciat et fidelitatem beato Petro ac nobis nostrisque successoribus jure. Post quorum obitum predictum comitisse Matilde allodium ad jus et dominium sancte Romane ecclesie, sicut supradictum est, integrum et absque diminutione atque difficultate aliqua reducatur, salvo tamen semper in omnibus ejusdem sancte Romane ecclesie jure ac proprietate. Datum Laterani, vi idus jun.

LXXX. — CARTULA COMITISSE MATILDE SUPER CONCESSIONE BONORUM SUORUM FACTA ROMANE ECCLESIE¹.

In nomine sancte et individue Trinitatis. Anno ab

⁶ exolvas A — ¹⁰ successione C — ¹² apostolicam sedem decuerit A — ¹⁶ genero om. A — ^{spatium unius vocis post} vestre A — ¹⁷ condicioribus A

²⁷ SUPER-ECCLESIE om. A, in C m. post.

1. Canossa, 17 novembre 1102. — Theiner, n° 10. — Albinus, X 35. Donation de Mathilde, ou plutôt renouvellement de la

incarnatione domini nostri Ihesu Christi mrcm viii, quinto decimo die kalendas decembris, indictione x, tempore domini Gregorii VII pape, in Lateranensi palatio, in capella sancte Crucis, in presentia Centii Fragiapani, Gratiani, Centii Franculini et Alberici de Petro, Leocice et Beneincasa fratris ejus et Uberti de Tascio et aliorum plurim. Ego Matilda, Dei gratia comitissa, pro remedio anime mee et parentum meorum, dedi et optuli ecclesie sancti Petri per interventum domini Gregorii VII pape omnia bona mea jure proprietario, tam quod tunc habuheram quam ea que in antea adquisitura eram, sive jure successionis sive alio quocumque jure ad me pertinenter, et tam ea que ex hac parte montis habebam quam illa que in ultramontanis partibus ad me pertinere videbantur, omnia, sicut dictum est, per manum domini Gregorii VII pape Romane ecclesie dedi et tradidi, et cartulam inde fieri rogavi. Sed quia cartula nusquam apparet et timeo ne donatio et oblatio mea in dubium revocetur, ideo ego que supra comitissa Matilda item a presenti die dono et offero eidem Romane ecclesie per manum Bernardi cardinalis et legati ejusdem Romane ecclesie, sicut illo tempore dedi per manum domini Gregorii pape, omnia bona mea, tam que nunc habeo quam que in posterum Deo propitio adquisitura sum, et tam ea que ex hac parte montis quam que in ultramontanis partibus habeo, quam que in posterum Deo propitio adquisitura sum alio quocumque jure, pro mercede et remedio anime mee et parentum meorum. Que autem ista mea bona juris mei superioris dicta una cum accessionibus et ingressibus, seu cum superioribus et inferioribus suarum, qualiter supra legitur, in integrum ab ea die in eadem ecclesia dono et offero per presentem cartulam offensionis ibidem habendum confirmo. Insuper per cultellum, festucam nodatam, gantonem et guiasionem terre atque ramum arboris, et me exinde foras ex-

puli, garpivi, et absentem me feci, et a parte ipsius ecclesie habendum reliqui, faciendum exinde pars ipsius ecclesie aut cui pars ipsius ecclesie dederit a presenti die quicquid voluerit, sine omni mea et heredum ac proheredum meorum contradictione. Si quid vero, quod futurum esse non credo, si ego Matilda comitissa, quod absit, aut illus de heredibus ac proheredibus meis, seu quelibet opposita persona contra hanc cartulam offensionis ire quandoque agere temptaverimus, aut eam per quodvis ingenium infringere quesierimus, tunc inferamus ad illam partem, contra quam exinde litem intulerimus, multa, quod est pena, auri optimi libras mille, argenti pondera quatuor milia, et quod repetierimus vendicare non valeamus, sed presens hec cartula offensionis omnibus temporibus firma permaneat atque persistat. Et bergamena cum atramentario de terra levavi, pagina Guidonis notarii tradidi et scribere rogavi, in qua subter confirmare testibus optuli roborandam. Actum Canusio feliciter. Matilda D*e*i gratia siquidem in hac carta a me facta subscripti, [¶] Ego Ardericus iudex interfui et subscripti. Ego Ubaldus iudex interfui et subscripti. Signum manu Attonis de Monte Barrazonis et Bonivicii de Canusio, rogati testes. Ego Guido notarius palatii scriptor hujus cartulam offensionis post traditam complevi et dedi.

XXXXI. — EXEMPLUM CARTULE DONATIONIS ET LOCATIONIS DE INTEGRA MEDIEATATE CASTRI RADICOFANI¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis mrcm viii, anno viii domini Eugenii III pape, indictione i, mensis maii die xxviii. Ego quidem Rainierius licet indigenus abbas venerabilis monasterii beati Salvatoris de Monte Amiato, consentientibus fratribus meis et monachis ipsius monasterii, Stephano presby-

⁴ Fraijapane A — ⁶ Leonis Cice A — ¹² acq. A — ²⁴ Greg. ^{<VII>} A — ²⁶ acq. A — ²⁷ habeo vel habutura sum sive jure hereditario sive alio quocumque jure etc. A — ³³ legimus A — haec A — ³⁴ offero <et> A — oblationis A — ³⁶ guantonem A

¹ Guarpi A — ⁵ contradictionem A — ⁹ oblationis A — ¹¹ quiescerimus A — ¹⁵ oblationis A — ¹⁸ scribi A — ²³ manus A — ²⁵ <sacer> pal. A — ²⁶ oblationis A

²⁸ Radicofani A

donation originale, faite à Grégoire VII et perdue depuis. — Cette pièce avait été gravée sur marbre : un fragment de cette copie se conserve dans les cryptes vaticanes (*Sartori et Settele App. ad Dion.*, pl. VII).

⁴. Rome, 29 mai 1153. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 793. — Albinus, XI 6. Rainier, abbé de Monte Amiata, loué au pape Eugène III la moitié de Radicofani et de ses dépendances. — Avec cette pièce commence une série de six chartes relatives à des acquisitions faites pendant le pontificat d'Eugène III.

tero et A. diacono et R. et A. conversis ceterisque fratribus ipsius monasterii, consentientibus etiam subscriptis vasallis ipsius monasterii et testibus vocatis, hac die propria spontaneaque mea voluntate in presentia dominorum archiepiscoporum Conradi Sabiniensis, Ymari Tusculanensis, Hungonis Hostiensis, et coram domnis presbyteris cardinalibus Gregorio tituli sancti Calixti, Rotundo cardinali et cancellario, Hubaldo tituli sancte Praxedis, Ariberto tituli sancte Anastasie et Julio tituli sancti Marcelli, necon et in presentia dominorum diaconorum cardinalium Odonis sancti Georgii ad Venum aureum, Widonis sancte Marie in Porticu, Johannis sanctorum Sergii et Bachii, Gerardi sancte Marie in Via Lata, et B. sanctorum Cosme et Damiani, atque coram domnis judicibus Gregorio Corano, R. primo defensore, Philippo sacellario, Mardone protoscrinario, Gregorio Corano et Ildebrando Aquependentis, in presentia etiam advocatorum Johannis judicis, R. de Scrinario, Benedicto de Leone et Bartolomei, loco et concedo vobis, domino nostro Eugenio a Deo decreto summo et universali pontifici et in sacratissima sede beati Petri apostoli pape III, et per vos beato Petro apostolorum principi sancte Romane ecclesie omnibusque vestris catholicis successoribus in perpetuum, id est medietatem integrum unius castri quod vocatur Radecofanum, cum dimidia in integrum parte totius curtis et cum tenimentis suis et burgo de Calamala et bandis et placitis et districtu et omni honore ipsius castri, omnia in integrum pro medietate vobis vestrisque successoribus loco et concedo, exceptis antiquis possessionibus que etiam tempore co[m]itum per spetiales et proprios ministros monasterii tenebantur et custodiabantur ad usum fratrum ibidem servientium, et feodis et libellariis que similiter nomine tantum monasterii detinebantur; reservato etiam monasterio sancti Salvatoris jure ecclesiarum quod in eis habet. In burgo quoque de Calamala redditus panis et vini qui de agris et vineis solvitur, pensiones etiam monasterio nostro integre reservando. Omnes autem homines ipsius castri vobis vestrisque catholicis successoribus contra omnes homines fidelitatem jurabunt; michi quoque abbati meisque catholicis successoribus fidelitatem facient, sic tamen ut si quando ego vel successorum meorum quilibet preter tenorem hac cartula comprehensem

castrum ipsum vobis vestrisque successoribus catholice sancte Romane ecclesie auferre temptaverimus vel castrum ipsum vel quilibet partem eius cuiquam in fundum vel quilibet alio modo concesserimus aut concessum servaverimus, et requisiti infra menses non emendaverimus, a fidelitate abbatis sint soluti et castrum ipsum in jus beati Petri et sancte Romane ecclesie devolvatur. Si vero dominus papa vel successorum vestrorum quilibet mihi vel successorum meorum aliqui vel monasterio solvere designatum censem cessaveritis, vel custodiam nostram vos vel custodes vestri ejeceritis, et infra tempus subscriptum non emendaveritis, tunc a fidelitate vestra vestrorumque successorum solvantur. Ad iudicium autem quod castrum ipsum monasterii sancti Salvatoris juris et proprietatis semper existat, ad vestimenta monachorum vos vestrigue successores mihi meisque successoribus et monachis qui pro tempore fuerint sex marchas puri argenti annis singulis mense medio pro pensione persolvetis. Hoc etiam duxi adnectendum ut castrum ipsum per custodes vestros proprios vestrorumque successorum assumptis secum duobus vel tribus custodiis meis meorumque successorum semper teneatur, per quos et per alios homines ipsius castri a vobis vestrisque successoribus, sicut quod juris beati Petri existit monasterium, ipsum cum bonis suis a pravorum hominum incursum defendatur, nec ab eisdem fraudulenter nec malitiose perturbetur, et ipsum castrum in aliquius alterius dominio vel potestate sive custodia nullo unquam in tempore transferatur, et omnes custodes vestri vel vestrorum successorum qui ibi pro tempore fuerint, quod mihi et monasterio in ipso castro reservatum est mihi meisque successoribus conservare jurabunt. Si vero supradictus census aliquo casu per tres annos solutus non fuerit, et vos sive successores vestri, ter requisiti, et in quarto anno integrum persolvi non feceritis; sive etiam custodes monasterii ab hominibus vestris de castro ejecti fuerint et infra menses postquam tertio requisiti fueritis, superadjecto tempore ad iter fatiendum et ad custodiam monasterii oportune revocandam, sive utriusque partis malitia sufficienter, restituta non fuerit, hec locationis cartula de cetero viribus careat. Si quando etiam Romanus pontifex qualibet ex causa castrum ipsum ad manus suas retinere noluerit, ipsis monas-

⁵ episcoporum A — ⁸ sancti om. A — ¹¹ Oddonis A — ¹⁶ R. primo-Corano om. A — ²⁰ Barth. A — ²⁶ Radecofium A — ³² conditum AC

¹⁴ indicium A — ¹⁵ monasterii om. A — ¹⁸ marcas A — ²¹ prop. vest. A — ²² custodibus A — ⁴⁰ superabjecto A — faciendum A — ⁴¹ utrisque C — ⁴⁵ tenere A

terio a[b]sq[ue] impensarum recompensatione restitut; eo tamen tenore ut quandoconque idem Romanus pontifex qualibet causa vel successorum ejus catholicius quilibet ad suas manus castrum ipsum revocare voluerit, simili tenore absque contradictione et impensarum restitutione ei restitutetur.

Quam scribendam rogavi Andream scrinarium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta prima. Signum manus supradicti Eugenii summi et universalis pontificis et in sacratissima sede beati Petri apostoli pape in conductoris hujo w pp reg. Centius Frajapanis egregius Romanorum consul. Johannes Petri Leonis egregius Romanorum consul, Odo Frajapanus strenuus Romanorum consul. Gratianus filius Owitionis Petri de Leone Romanorum consul. Johannes Frajapanis filius domni Centii Romanorum consul. Petrus Leonis Petri de Leone Romanorum consul. Obilio Leonis Petri de Leone Romanorum consul. Stephanus de Thebaldo. Jacintus domini pape dapifer. Stephanus infans filius Stephani de Tebaldo. Oliverus Romani de Oliverio. Wiscardus de familia domini pape. Johannes Rantione. Berardus frater ejus. Johannes de Bibiano. Rogerius de Letulo. Guitto supracoccus domni pape. Petrus Itius, Donnellus, Abbiamonte hostiarii. Petrus Scantio. Robertus marescallus equorum alborum. Johannes de Ancilla Dei. Litaldus cognatus ejus. Benedictus Zenonis, Petrus Buccabella, Toderus, Gregorius de Carrallo, et quamplures alii testes.

LXXXIII. — EXEMPLUM CARTELE PERMUTATIONIS ET
EMPTIONIS DE INTEGRA MEDIEATATE CIVITATIS TUSCULANI
ET MONS PORCULI ET MONTIS FORTINI¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis

³ qualibet causa om A — ⁹ <domini> Eug. A — ¹⁴ Oddo A — ¹⁵ Owicionis A — ¹⁶ Cencii A — ¹⁸ Obicio A — ¹⁹ Tebaldo A — Jacintus A — ²¹ Thebaldo A — Oliverius A — ²² Roncione A — ²⁴ supracoccus A — Riccius A — ²⁵ Scancio A — ²⁶ malescalcus A

³¹ CIVITATIS OM. A — ET POST. TUSC. OM. A — ³² MONTIS A

⁴. Près du castrum *Fluminariae* (Pomigliana, près de la station de Segni), 10 décembre 1151. — Muratori, t. III, p. 777; Theiner, n° 18. — Albinus, XI 7. Odo de *Columpna*, en son nom et au nom de son frère Cassidonio, cède au pape Eugène III, représenté par Bernard, cardinal de Saint-Clé-

m^oc^ol^op^o, indictione xv, mense decembrio die x, septimo anno pontificatus domni Eugenii III pape. Ego Odo de Columpna, consentiente fratre meo Cassidonio, propria et spontanea mea bona voluntate trado et jure proprietario concedo tibi domino Bernardo cardinali sancti Clementis, recipienti nomine et mandato domini pape Eugenii III ad partem ecclesie Romane ex contracta permutationis, medietatem totius Tusculane civitatis et arcis ipsius civitatis cum omnibus pertinentiis et linibus et appenditiis suis et accessoriis, et ingressiōibus et exitibus suis, cum terris cultis et incultis, pratis, pasuis, silvis, fontibus, rivis, paludibus et dominis urbanis et suburbanis, vienitis, olivetis, castagnetiis, et cum omni dominio et guidonatico; et omne jus et omnem actionem quam in predicta civitate et ejus pertinentiis ex successione parentum meorum habere videor, do et trado tibi cum omni suo districto ad habendum, tenendum, possidendum, frumentum, et quicquid dominus noster papa Eugenius suique successores facere inde valuerint, fatiendum. Item concedo tibi predicto domino Bernardo cardinali sancti Clementis, ad partem domini pape Eugenii III et predicta Romana ecclesia ob predictam permutationem, Montem Porculi cum omnibus suis pertinentiis, exceptis terris de Columpna et terris de Zagarolo. Insuper pro suprascripta permutatione do et concedo tibi suprascripto domino Bernardo cardinali ad partem suprascripti domini pape et predicte Romane ecclesie omnem actionem et exceptionem et omne jus quod ego predictus Odo de Columpna cum fratribus meis habeo in castro Montis Fortini, quod meum est ex permutatione quam pater meus cum patre Tholomei fecit et pater suis violenter et dolo malo possessionem predicti Montis Fortini patri meo abstulit. Omnem igitur, ut predixi, actionem et omne jus quod ad recuperandum predictum castrum Montis Fortini et ejus districtum habeo, tibi predicto Bernardo cardinali ad partem predicti domini pape et predicte Romane ecclesie ex causa predicte permutationis cedo et trando et tribuo. Pro qua permutatione

³ Oddo A — ¹⁰ appendiciis A — ¹⁴ castanetis A — ¹⁸ districto A — ²⁰ suique <catholici> A — ²¹ faciendum A — ²² <predicti> domini A — ²⁸ pape <Eugenii> A — ³³ Tolomei A — ⁴⁰ concedo A

ment, la moitié de Tusculum, Monte Porzio et les droits qu'ils ont, lui et ses frères, sur Monte Fortino, en échange de Trevi et d'une somme d'argent.

et cessione et traditione ego Odo de Columpna accepi a te domino Bernardo cardinali, ut dixi. sancti Clementis, ex mandato predicti domini pape, totum castrum Trebani proprietario jure et centum decem libras deniariorum papiensium et ext. libras deniariorum lucensium. Quam meam permutationem et omnium predicatorum rerum traditionem et cessionem, sicut supra legitur, ratam habere minimeque corrumpera et ab omni persona omni tempore defendere me meosque successores promitto. Que omnia si, ut predictum est, non fecerimus et non observaverimus, obligo me meosque successores, et per stipulationem spondeo nomine pene duplum suprascripte rei, quam tibi trado, prestat tibi, qui supra, cardinali sancti Clementis ad partem predicti domini pape Eugenii et predicte Romane ecclesie; et pena soluta, omnia que superius leguntur firma et illibata perveniant. Actum prope castrum Fluminarie in ecclesia sancte Marie, presentibus bonis hominibus, quorum nomina subto leguntur, quia in tali ordine hec scribere rogavi dominum Johannem notarium ad futuram rei memoriam. Decibilis testis rogatus, Gottifridus Monticelli testis rogatus, Johannus Runtio de Rajano testis rogatus, Donnellus testis rogatus, Malavolta testis rogatus. Ego Johannes Signinus sancte Romane ecclesie [notarius] scripsi et tale signum feci¹... Predicti etiam permutationi assensum prebut Gregorius Pascibove, anno dominice incarnationis et indictione suprascripta, die xvii mensis decembri, presente me Johannes suprascripto notario et presentia Docibilis dapiferi domini pape et Johannis Runtionis et Donnelli rotatorum testium. Actum est autem hoc in domo sancte Lucie juxta eandem ecclesiam et rotatu predicti Gregorii Pascibove. Hec scripsi ego Johannes notarius Signinus domini pape scribiarius et tale signum feci¹.

LXXXIII. — TRANSCRIPTUM CARTULE ODONIS FRAGANE SUPER EADEM RE².

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis

¹⁰ sicut C — ¹³ supradicta A — ¹⁷ permaneant A — ¹⁹ subter A — ²¹ Ante nomina A cruces apponit, — ²² Monticelli A — Runcio A — ²⁵ notarius om. C — ²⁹ Johanne A — <in> pres. A — ³⁰ Runcionis A — ³⁶ ODDONIS FRAJAPANE A

1. Le signe est dans le ms. d'Albinus; il semble devoir se lire *FECI*.

2. 29 décembre 1152. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 779. —

⁵ ¹⁰ ¹⁵ ²⁰ ²⁵ ³⁰ ³⁵ ⁴⁰ ⁴⁵ ⁵⁰ ⁵⁵ ⁶⁰ ⁶⁵ ⁷⁰ ⁷⁵ ⁸⁰ ⁸⁵ ⁹⁰ ⁹⁵

MCCLX^o, indictione prima, mense decembri xxviii, septimo anno pontificatus domini Eugenii III pape. Ego Odo Frajapane profiteor me recepisse triginta libras deniariorum papensis a domino Bernardo cardinali sancti Clementis, mandato domini Eugenii pape III solvente, pro omni jure pignoris Tusculane civitatis, quam ab Odone de Columpna intus et foris habebam et possidebam. Promitto etiam tibi prenominato domino Bernardo cardinali sancti Clementis, vel alii nomine sancte Romane ecclesie accipienti, reddere instrumenta pignoris que a prenominato Odone de Columpna accepi, si aliquo tempore invenire potero; quod si non fecero, ipsa instrumenta pignoris nullius momenti sint, et hoc omni tempore in sua firmitate permaneat. Hec omnia que supra notantur rata habere minimeque corrumpero me meosque successores promitto. Quod si non fecero et omnia que supra dicta sunt non observavero, obligo me meosque successores tibi domino Bernardo cardinali sancti Clementis tuisque successoribus, recipienti pro ecclesia Romana, pene nomine xl libras deniariorum papensis; soluta pena cartula in sua permaneat firmitate. Unde hui sunt testes:

Docibilis dapifer, testis rogatus.

Johannes Runtio de Rajano, testis rogatus.

Donnellus, testis rogatus.

Ego Johannes Signinus, sancte Romane ecclesie notarius, rogatus scripsi et tale signum feci¹.

LXXXIII. — INSTRUMENTUM CASTRI VETRALLI DOMINO EUGENIO PAPE CONCESSI².

In nomine Domini. Ego Assalitus filius quondam

¹⁰ ¹⁵ ²⁰ ²⁵ ³⁰ ³⁵ ⁴⁰ ⁴⁵ ⁵⁰ ⁵⁵ ⁶⁰ ⁶⁵ ⁷⁰ ⁷⁵ ⁸⁰ ⁸⁵ ⁹⁰ ⁹⁵

¹ XXVIII A — ² septimo-pape om. A — ⁹ Bercardo A — ¹¹ Oddone A etc. — ¹⁹ Bercardo A — ²⁴ A appingit cruces. — Decibilis A — ²⁵ Runcio A — ²⁹ Titulus est manus posterioris (c); DE VETRALLA DATA IN BENEPLACITO PAPE EUGENII AC

Albinus, XI 8. Odo Frajapane reconnaît avoir reçu du pape une somme de 30 livres, moyennant quoi il donne mainlevé d'une hypothèque prise sur les droits qu'Odo de Columna possédait à Tusculum.

1. Ici encore le signe, reproduit dans le ms. d'Albinus, semble pouvoir se lire *FECI*.

2. Theiner, n° 17. — Albinus, XI 9. La pièce n'est pas

comitis Girardi de Guitto, in presentia dominorum Centii et Odonis Frajapane et Jacinti dapiferi et judicis Alberti de sancto Gemino et Gregorii Corani, et testium Guiseardi, Rogerii de Letulo, Stephani de Theophilato, Johannis de Boviano, Nicholai de Beneincasa, do me in manus Eugenii III pape, intervenientibus pro eo domino Ubaldo presbytero cardinali sancte Praxedis et domino Hollandio presbytero cardinali et cancellario, id est personam meam et omnia bona et jura mea que habeo vel mihi pertinent in Vetralla, in castro et rocha, intus et deforis; ita tamen ut provideat de me et jure meo de Vetralla quicquid voluerit et sibi placuerit, ad libitum et benefacitum suum.

LXXXV. — DE PETRONIANO PRO CC LIBRIS OBLIGATO PIGNORI ROMANE ECCLESIE¹.

In nomine domini Ihesu Christi, anno ejus incarnationis m^oc^oXL^oVI, temporibus domini Eugenii III pape, anno ejus secundo, in mense decembris, die vi, indictione viii. Certum est me Girardum comitem de Vetralla propria et spontanea mea voluntate obligavisse vobis domino meo Eugenio pape vestrisque canoniciis successoribus pro pignore in summa ducentarum librarum, unum castrum meum quod vocatur Petronianum cum omnibus finibus et redditibus suis et accessionibus suis et generaliter cum omnibus que ad ipsum castrum pertinere videntur, ut ab hac presenti die jure ipsothece sic vobis libera facultas in supradictum castrum introeundi, habendi, possidendi, tendendi, fruendi, usque ad illud tempus quo ego jam dictus Girardus comes, vel mei heredes a vobis dominio meo Eugenio vestrisque canoniciis successoribus

supradictum castrum a nexu pignoris liberaverimus. Quod si ego supradictus Girardus comes vel mei heredes aliquo tempore pro suprascripto castro agere, litigare, causari voluerimus per nosmetipos, vel per summissam aliquam nostram personam facere temptaverimus, ab omni insurgeti homine jure defendere noluerimus aut non poterimus, tunc componere promittimus nos nostrosque heredes vobis domino nostro Eugenio vestrisque canoniciis successoribus nomine pene centum libras infortiatorum; et post solatam penam hec chartula nomine ipsothece composta firma permaneat. Quam scribendam rogavimus Guinizionem Dei gratia iudicem, coram testibus infrascriptis, in mense et indictione suprascripta:

Landulfus, rogatus testis.

Litolfus, rogatus testis.

Presbyter Willermus testis.

Oderisius de Vetralla, rogatus testis.

Bonns, rogatus testis.

Ego Winizo index rogatus scribere hujusmodi cartulam scripsi et complevi.

LXXXVI. — DE PLAZANO ET MARANO PIGNORI OBLIGATIS PRO XLII LIBRIS LUCENSIBUS².

In nomine sancte et individue Trinitatis. Anno dominice incarnationis m^oc^oXL^oVIII, indictione xi, mense junii, die ii, temporibus domini Eugenii III pape. Manifestus sum ego Rainierius Girardi comitis filius quod vobis domino meo Eugenio, Dei gratia summopontifici, et sancte Romane ecclesie, pro xl et ii libriss denarioriorum lucensium quos negotiatoribus abstuli, ea que in Plantiano et Mairano mei juris habeo intus vel foris, jure pignoris obligo cum introitibus et exitibus illorumque utilitatibus; tali videlicet pacto, ut si

¹ Gerard A — ² Oddonis A — ⁵ Nicholay A — ⁶ manibus <domini> A — ¹¹ rocca A

¹⁵ PETROGNANO A — ¹⁸ ROM. ECCL. OM. A — ¹⁸ domini <nostri> A — ²¹ mea <bona> A — ²⁸ ypoth. A

⁴ causare A — ¹¹ car. — ¹⁷ ypoth. — ¹⁷ Guilhelmus A — ²⁰ Guinizio A

²³ LUC.] AFFOR. A; etiam in C fuisse videtur, nam Luc. scriptum est super rasuram — ²⁷ Rayn. A — ²⁹ XII A — ³⁰ luce. A

datée, mais elle est du même temps que les précédentes. — Le seigneur de Vetralla remet la place aux mains d'Eugène III.

I. 6 décembre 1146 (corriger *ind. VIII*). — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 559. — Albinus, XI II. Rainier, fils du comte de Vetralla Girard, remet au pape Eugène III ses châteaux de Pizzano et de Mazzauo, comme gage d'une somme de 42 livres. Les localités dont il est question ici se trouvaient au sud de Sutri. Cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 371, n° 49, 61, 62.

I. 2 juin 1149 (*ind. XII*). — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 559. — Albinus, XI II. Rainier, fils du comte de Vetralla Girard, remet au pape Eugène III ses châteaux de Pizzano et de Mazzauo, comme gage d'une somme de 42 livres. Les localités dont il est question ici se trouvaient au sud de Sutri. Cf. Tomassetti, *Camp. Rom.*, t. I, p. 371, n° 49, 61, 62.

a presenti die usque ad Nativitatem Domini presentem
ego vel mei heredes, vel, si sine heredibus decessero,
Tancrus vel sui heredes, vel, si sine heredibus
decesserit, Offreduci filii vel illorum heredes, supradictos
denarios non reddiderimus, supradicta pignora
habeatis; iisdemque pro velle frumenti, quousque su-
pradicata pecuniam ego vel mei heredes testamentari
vel legitimis solvemus. Si vero ad predictum diem Na-
tivitatis non reddiderimus, frumentumque molestiam
vobis vel vestris catholicis successoribus fecerimus,
duplum componere promittimus vel mei heredes vobis
vel vestris catholicis successoribus. Si autem ego vel
mei heredes testamentari vel legitimis vobis vel vestris
catholicis successoribus supradictam pecuniam solvere
paratus erimus et accipere nolueritis, [ve]stra auctoritate
in supradictis pignoribus ingredi nobis sit licetum.

Sigillum manus Bainerii qui hunc cartulam scribere
rogavit. Sigula manuum Senebaldi Roberti filii, et vice-
comitis Vetralle, et Fusconis Pontii filii, et Warnerii
de Biterbio, Guidonis Hollandi filii, qui rogati sunt
testes.

Ego Petrus judex Vetralle hanc cartam pignoris
scripsi atque complevi.

LXXXVII. — QOD CASTRUM MORICIGLA JURIS BEATI PETRI SIT.¹

In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. Anno vi
pontificatus domini Gregorii pape VII, mense novem-
bris die xvi, inductione n^o, Rome. Ego Marro Gisleri
filius habitator in ducato Spoleto pro redemptione
anime mee et parentum meorum dono trado atque
offerro beato Petro Apostolorum principi et super altare
ejus omnia que mihi pertinent de castro quo
vocatur Moricicla, positum inter Muricem et Clari-
gnanum, quod conquisitus habeo per conciatio-
nem a Litaldo et Hugone nepotibus Hugonis filii As-
canii in plebe de Luzzano, reservato usufructu diebus

vite mee et Brittuli filii mei et filiorum Brittoli si
masculi fuerint, de legitimo coniugio procreati.

LXXXVIII. — DE ADQUISITIONE CORCHANI.²

Anno dominice incarnationis a d^o viii, pontificatus
vero domini Adriani III pape anno iii^o, vni kl. septem-
bris, Bosco sacerdotum Cosme et Damiani diaconum card-
inalis, domum pape camerarii, et Raimundus sancte
Marie in Via lata diaconus cardinalis receperunt munitionem
castrorum Corchani de manu Buccaleonis, et corpora-
liter investiti sunt ab eodem Buccalone de ipso castro
cum omnibus pertinentiis suis per cataractam parte
predicti castri. Prefatus vero Buccalona absolvit omnes
homines illius castri a penitentia fidelitatis quo si te-
nabantur, precipiens eis ut domino pape Adriano suis
que successoribus de cetero fililes existant. Tunc Ste-
phania mater et Olo de Gardia consobrinus ejusdem
Buccaleonis refutaverunt in manibus predictorum card-
inalium quicquid juris videbantur habere in ipso
castro et insuper idem Olo juramento firmavit se ob-
servatorium perpetuo refutationem ipsam. Hec autem
omnia facta sunt in presentia P. urbis prefecti, Roge-
ri domini pape subdiaconi, Gregorii iudicis de Cora,
Petri buticularii, Benedicti Zemonis, Saxonis de Ma-
cello, et aliorum plurimorum circumstantium tam
militum quam massariorum Corclanensium et servien-
tiuum de civitate Castellana et Viterbo.

LXXXIX. — CARTULA BUCCALEONIS DE EADEM RE.³

In nomine Domini. Anno ejusdem incarnationis

¹ seq. A — ⁷ Raym. <diaconus> A — ⁸ diaconus om. A — ¹⁶ Odilo (bis) A — ²³ Saxonis de Marcello A

² 25 août 1158. — Albinus, XI 47. Procès-verbal de la
remise du château de Corchiano au S.-O. de Gallesc aux
cardinaux Boson, camérier, et Raymond. Ici commence
une série de pièces (98-120) toutes allégentes au pontificat
d'Adrien IV.

³ Narni, 4 août 1158. — Muratori, Ant., t. I, p. 139. —
Albinus, XI 28. Buccalone, seigneur de Corchiano, vend cette
place au pape Adrien IV pour 140 livres. — Boson, Vie
d'Adrien IV (L. P., t. II, p. 395) : *Comparavit enim castrum
Corchani a Buccalone pro CXL libris affiliatorum.*

xc^ec^ov^o^o, indictione vi, anno iii^o pontificatus domini Adriani pape IIII, mense angusto, die xxvi. Ego Buccaleonis, nulla vi coactus neque dolo inductus, sed propria mea voluntate bona, refuto, renuntio et concedo nomine transactionis omne jus omnemque rationem, si quam habeo vel halere videor, tam ex parte patris quam usu vel consuetudine in castro Corclani, intus seu foris, in diversis vocabulis, et omnibus eorum utilitatibus, tam in terris cultis vel in cultis quam in dominibus habitatis et inhabitatis, vobis domino ac patri Adriano pape et vestris omnibus catholicis successoribus in perpetuum; pro eo quod vos tradidistis mihi centum xl libras Lucensem monete ad Beneplacitum meum. Ideoque volo ut totum quod superius legitur sit ratum et firmum jure transactionis, refutationis et cessionis in perpetuum. Quod si ego, vel mei heredes aut aliquis per me, contra hoc instrumentum venire temptaverimus, aut non defendierimus vobis vestrisque successoribus contra omnes homines omni tempore, promittimus vobis vestrisque successoribus castrum meum Carnatum habere pure proprietatis nomine pene, et pena soluta hoc instrumentum transactionis a me factum firmum permaneat.

Hoc factum est Narnie, die Merenii, iuxta ecclesiam beati Iuvenalis, in palatio domui Petri episcopi, et in presentia domini pape Adriani et domorum cardinalium atque aliorum bonorum hominum quamplurium, ante quos supradictus Buccaleon manu sua sacrosanctis evangelii observare juravit.

Ubaldus presbyter cardinalis tituli Sancte Praxedis, Octavianus presbyter cardinalis tituli Sancte Ceciliae,

Johannes presbyter cardinalis tituli Sanctorum Johannis et Pauli,

Hildebrandus presbyter cardinalis Sancti Apostoli, Guido Cremonensis presbyter cardinalis Sancte Marie Transtiberini,

Willemus presbyter cardinalis tituli Sancti Petri ad Vincula,

Magister Baimundus diaconus cardinalis Sancte Marie in Via Lata,

Petrus episcopus Narnieensis, presentes fuerunt. Inter quos Manasses judey Nepicinus fuit, Johannes Bonus marecallus domini pape,

⁴ propria liberaque mea bona vol, refuto A — ¹⁵ ac A — ¹⁶ concessions A — ³⁶ Hyld, A — ⁴¹ Raym, A — ⁴⁴ Nepesinus A — ⁴⁵ marecallus A

Alexius pincerna domini pape, Petrus butilgerius, Johannes Riccius de curia, Vuitio et Petrus filius Leonis Berardi, Rolofus Singoretti, Johannes Rainieri, Malapetia, Donatus, Lassaboves, Petrus Capuanus, Narnienses; Astaldus Romanus; Maximus index Utrielanus; Fusca Thibaldi, Montevolei, Vitrienses; Malagonella Tindertius et Rainaldus Boncomitis de Asprula rogati testes sunt.

¶ Ego Egidius notarius a domino papa Celestino regatu Buccaleonis complevi et scripsi.

C. — EXEMPLUM CARTULE STEPHANIE MATRIS BUGCALEONIS DE EADE REGI.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis mc^olxxv^o, anno iii^o pontificatus domini Adriani IIII pape, indictione vi, mense angusti, die xxx. Ego quidem Stephanus quondam uxor Barniti Famili proprias spontaneaque mea voluntate pro redemptione anime mee et predicti viri mei dono et concedo et renundo atque refuto omne jus omnemque rationem et accionem et quicquid juris habebo, id est in castro Corclani, intus vel extra, dominibus, ortis, campis, vineis, silvis, aquis, piscariis, molendinis et quicquid juris habebo sive pro pignore seu pro donatione sive pro successione Gaite filie mee et inter vivos dono cum omnibus suis pertinentiis tibi, domino Bosoni Dei gratia diacono cardinali sanctorum Cosme et Damiani et suprascripti domini pape camerario, recipiente pro domino papa et suis successoribus ad utilitatem et prolixicum sancte Romane ecclesie in perpetuum; ideoque ab hodierna die licentiam et potestatem habeatis tam vos quam successores vestri ibidem intranti, utendi, fruendi, possidendi, vendendi, donandi, communitandi et faciendi quocunquam facere vulneris in perpetuum. Sed quieti ac pacifici permanescit vos et successors vestros a me heredesque meos amodo et usque in sempiternum. Factum est hoc Narnie in palatio episcopi ante

² Vnicio A — ⁶ Tepoldi A — ⁸ sunt testes A — ¹⁰ Buccaleonis A
¹⁶ Barnum A — ¹⁷ mea bona > A — ¹⁹ actionem A — ³² facere C — ³⁵ et hereditibus meis A

1. Narni, 30 août 1158. — Albinus, XI, 29. Stéphanie, mère de Buccaleone, renonce à tous ses droits sur le château de Corclano, entre les mains du cardinal Boson, camérier d'Adrien IV.

istos testes : Benedictus de Zeno, testis; Petrus de Roldo, testis; Johannes Ferro de civitate Castellana, testis; Malabranca, testis; Sasso de Zambrona, testis.

Eadem die, circa vesperas, in ecclesia sancti Juvenalii de Narni, predicta Stefania prefatam donationem et refutationem quam fecerat sub presentia Bosonis¹ et domini pape et sancte Romane ecclesie in perpetuum, sacramento corporaliter prestito omni tempore vite sue esse observaturam promissa in perpetuum. Quam scribendam rogavi Alexium scrinarium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta vi. Signum manus suprascripta Stephania qui hanc cartulam donatione et refutatione fieri rogavi. Factum est ante presentiam Gregorii iudicis Corani et istos testes : Benedictus de Zena, testis; Petrus buticarius, testis; Donnillu, testis; Johannes Rizzu, testis; Richardo cavalerius, testis. Ego Alexius Dei gratia sancte Romane ecclesie scrinarius et supradicti domini pape piecna complevi et absolvii.

CL. — TRANSCRIPTUM CARTULE ODDONIS DE POLI DE TOTA TERRA SUA QUAM B. PETRO ET SANCTE ROMANE ECCLESIE IN PROPRIETATEM DONAVIT IN PERPETUUM².

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis mcccxxvii, anno vero tertio pontificatus domini Adriani III pape, indictione v, mense januario, die xvii. Quoniam exemplo veterum sapientum usque ad nos multis anachoritibus significato[re] protractum est ut memoria gestarum rerum litteris commendetur, quatinus carum inspectione, omni obliuioni nule amota,

¹ testis est A — 3 Saxo A — 5 Narra A — 8 sacramento-perpetuum om. A — 12 suprascripte Stefania que A — 13 donationis et refutationis f. rogavit A — 14 istus testibus A — 15 Zena t. <est> A — battic. A — 17 Ricc. A — 19 pincerna A

27 significatur AC

1. Ce passage est gravement altérée. Il semble qu'il faille rétablir : *Bosonis domino pape et s. R. e... promisit in perpetuum.*
2. 17 janvier 1157. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 675; Theiner, n° 22. — Albumus, XI 30. Odon de Poli donne au pape Adrien IV ses terres de Poli, Fustignano, Anticoli, Rocca de Nibbi, Monte Manno, Guadagnolo, Saracinesco, Rocca de Muri, Castel Nuovo. Les terres de Poli, Fustignano et Guadagnolo lui étaient contestées par l'abbaye de Saint-Grégoire *in clivo Seauri*; v. *Annal. Camald.*, t. IV, p. 615. — Boson, t. c. : *totam terram Oddonis de Poli in perpetuam s. Petri hereditatem nichilominus acquisitut.*

veritas apud homines clarisse posse. At illico ego quidem Odlo, qui vocor de Poli, haec mea propria spontaneaque voluntate mea et inter vivos non causa mortis investiens, ad propriam perpetuamque hereditatem tradoo, doeo, et offero Deo et beato Petro apostolo et tibi predicto domino patri et totis sanctis istitutis capitii Adriano III pape tuisque successoribus in perpetuo, et cui largiri et concedere voluerem; id est totam et in integrum meata terram, videlicet Poli et Fustignano, et Anticoli, et rocca que vocatur de Nibbi, et monte quod dicitur Manno, et Gadabiolo, et Saracinesco, et rocca que vocatur de Muri, et Castellus novus; et ubiunque mihi in aliis locis et vocabulis quolibet modo pertinet, una cum omnibus suis edificiis, munitionibus, turribus, donibus, ortis, canapinis et vineis, terris, secentis villis, silvis et pantanis, pratis et armeris, fontibus, rivis aqua aquarumque discursibus, apenninis et lacuna, montibus, collibus, plagiis et planitiis, vacuum et plenum, et cum omnibus suis usibus et utilibus vel pertinentiis; sicut mihi predicta omnia quoconque modo competunt, taliter ex tibi tuisque successoribus concedo, et inter vivos, non causa mortis, irrevoocabiliter doffero, et investiens ad perpetuam hereditatem tradoo; ita ut amo in antea hacentem et potestatem habeatis ibidem introeundi videlicet, fruendi, possidendi, et quicquid volueritis faciendi sine mea meorumque heredum contrarietate. Quod si contra hec que dicta sunt quodam modo venire, et, si opus aut necesse fuerit, si eam defendere nolnero aut non potuero, tam ego quam mei heredes sumus tibi tuisque successoribus compotissim pro pena centum libras orizzi anni; et soluta pena hec perpetua donationis cartula firma nichilominus et stabolis permaneat. Quam scribendam rogavi Astabulum sancte Romane ecclesie scrinarium, in mense et indictione suprascripta v.

Signum manus predicti Oddonis hujus cartule ad confirmandum quod superius dicere rogavit.

Testes : Oddo scilicet Petri Benedicti de Bonae de Insula, Petrus filius quondam Alexandri Cirici domine Bone, Berardus de Rigofrigido, Alexius scrinarius de Albano, Petrus Ritiis, Petrus Iuteclarius.

³ mea <concedo> A — 10 Fustignano et Anticulum et roccam ... et montem ... et Gadabiolum et Saracinescum et roccam ... Castellum novum A — 16 villis, valibus A — 18 lacibus A — 30 si om. A — 34 et stab. mch. A — 40 de ante insula om. A — 42 Rigofrigido A — 43 Riccius A

Ego Astaldus Domini gratia sancte Romane ecclesie scriparius, sicut rogatus fui et vidi et audivi, scripsi, complevi et absolvii.

CH. — EXEMPLUM ALTERIUS CARTULE SUPER EADEM RE¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis et cetera usque idecreo². Nos quidem Rollandus presbyter cardinalis tituli sancti Marci domini pape cancellarius et Boso diaconus cardinalis sancti Cosme et Damiani domini pape camerarius, ex mandato et voluntate predicti domini Adriani III pape, hac die propria sponte naque nostra voluntate sicut ipse nobis commisit et potestatem dedit, concedimus et investimus, tradimus et in feudum damus tibi Oddo de Poli et heredibus tuis legitimis quos sibi in testamento constituerit in perpetuum, id est Poli et Sustiniano et Anticu et rocca que vocatur de Nibli et cetera ut supra, cum omnibus suis pertinentiis, sicut ecclesie beati Petri apostoli et predicto domino Adriano quocumque modo competit, taliter eas tibi concedimus, tradimus et in feudo damus, sub hac conditione quod tu et supradicti heredes tui et heredes heredum tuorum in perpetuum predicto domino pape et successoribus suis facies et facient in perpetuum fidelitatem sine alio feudo. Et hoc feudum jam dictus dominus papa et successores sui tibi et supradictis heredibus in perpetuum auferre pro nulla re potestatem habeant, nisi tu et heredes tui in nobis vel contra nos aliquid tale quod absurde feceritis, quod juste et iudicio tuorum bonorum parium amittere debeatis qui in te imminicitionem non habent, et insuper licenciam habeas pro tua anima centum libras luccenses vel valens centum libras relinquere, ita ut amoio in antea ut predictum est licentiam et potestatem habeas ibidem introiundi, tenendi, possidendi, lucrandi, et ut superius dicit fa-

¹ Dei A

² cetera <ut supra> A — ⁶ Rolandus A — ⁸ sanctorum A — ⁹ camerarii A — ¹⁵ Fustinianum A — Anticulum A — ¹⁶ de Niblis A — ¹⁷ pertinentibus A — ²⁰ feudum A

1. Même jour. — Albinus, XI 31. Les cardinaux Roland et Boso, au nom du pape Adrien IV, donnent en fief à Odon de Poli les terres dont, par la charte précédente, il venait de faire don au Saint-Siège.

2. Voyez la charte précédente, p. 387 b, l. 1.

ciendi. Quod si contra hec que dicta sunt quodammodo venire temptaverimus et, si opus aut necesse fuerit, si eam defendere nolumus aut non poterimus, tam nos quam nostri successores simus tibi tuisque heredibus compositi pre pena centum libras auri et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scribenlam rogavi Astaldum scriparium in mense et indictione superscripta v. Signum manus ✠ supradicti Orlando presbyteri cardinali cancellarii et Bosoni diaconi cardinali camerarii hujus cartule rotatoris ad confirmandum quod superioris legitur. Odo filius quondam Petri Benedicti de Bona de Insula testis, Berardus de Rigofrigido testis, Alexis scriparius de Albano testis, Petrus Rieus testis, Petrus buntillierius testis. — Ego Astaldus Domini gratia etc. ut supra.

CH. — EXEMPLUM CARTULE VENDITIONIS DUORUM MOLENDINORUM APUD SANCTAM CHRISTINAM POSITIONEM FACTE A FILIIS UGOLINI COMITIS DE CALMANIARE¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis MCLVII, anno tertio pontificatus domini Adriani III pape, indictione vi, mensis octobris die xi. Nos Aldibrandinus et Berardinus, filii quondam Ugolini comitis de Calmaniare, vendimus et publice per hoc instrumentum corporaliter tradimus tibi Adriano pape, a Deo decreto summo pontifici et universalis pape, tuisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie in perpetuum, ad veram hereditatem perpetuamque proprietatem, id est duo molendina in integrum, cum ferratura et cuncitura sua et aqueductu eorum et omnibus pertinentiis suis, posita ad sanctam Christinam in loco qui dicitur Bulsuni, sicut inter suos concluduntur fines; qualiter nobis perti-

¹ st. eeu] ex A — ⁷ rogavimus A — ⁸ A geminal crucem — ¹⁵ Dei A

¹⁸ CALMANIARE A — ²¹ mense octub. A — ²² Ugolini A — ²⁴ tibi <domino nostro> A — ²⁵ pape om. A — ²⁸ propriamque perpetuitatem A — ³¹ Bulsuni A

1. 11 octobre 1157. — Muratori, *Ant.*, t. II, p. 561. — Albinus, XI 31. Aldibrandin et Bernardin, fils d'Ugolin, comte de Calmaniare, vendent au pape Adrien IV deux moulin situés à Bolsène, — Boso, *i.e.*: *Duo quoque optimi molendini posta apud s. Christinam ab Aldibrando et Bernardo, filiis Ugolini comitis de Calmaniare pro CA libris monete nichil minus cum travit.*

uent jure hereditario vel quolibet modo, taliter, sicut dictum est, ad proprietatem vendimus et tradimus, pro centum nonaginta libris abortiorum, quos nobis pro toto pretio deditis in omnem veram decisionem. Et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, donandi, commutandi, et quicquid volueritis ad proprietatem faciendi. Nos autem et nostri heredes defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quilibet modo venire attemptaverimus et cuncta que dicta sunt non observaverimus, et si opus et necesse fuerit et si ea defendere noluerimus, tam nos quam nostri heredes componamus vobis vestrisque successoribus pro pena supralicta pretium duplum; et soluta pena hec venditionis cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendum rogavimus Andream scrinarium in mense et inductione supradicta vi.

Signum ✠ manus supradictorum Aldebrandini et Bernardini filiorum Ubolini de Calmaniare hujs cartule rogatorum.

Johannes Bonus domini pape marescallus, Bibianus de sancto Apostolo, Petrus Ricius, Donnelius, Narrienes; Beralus de Thebaldo, Bodulus de Semorecto, Guido de Boni Dei, Octavianus Anastasii, Carbonellus de Radicofano, Wicardus, Rolandinus particarius de Ferentino, Ildecius judex, Rainierius Trigintacoste, milites Tusi; Fortiguerra, Bernardinus filius Wilhelmi, Ranarius de Bernardino, Wilhelmus de Montorio, Aldebrandinus de Drudulo, Rolandus de Ezzolo, Buccanecca, Rusticus de Erminola, Arlottus de Bellico, testes.

Ego Andreas scrinarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palati complevi et absolvui.

³³ CIII. — ALIUD TRANSCRIPTUM CARTULE QUAM PREDICTI COMITES J. ET B. DE TOTA TERRA SUA BEATO PETRO ET DOMINO PAPE FECERUNT¹.

In nomine Domini et cetera. Nos Aldebrandinus et

¹² et si om. A — 22 malescalens A — 24 Tebaldo A — Senioritto A — 26 Wicardus A — 27 Ildecius A — 29 Ranucus A — Guillermus A — 32 Belizo A

1. Même date. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 631. — Albinus, XI 33. Les mêmes restituent au pape Adrien IV et au Saint-

Bernardinus a presenti die donamus et concedimus et per hoc instrumentum tradimus tibi, domino Adriano a Deo decreto pape III, vi strisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie ad proprietatem in perpetuum, id est totam terram nostram, videlicet fractam filii Azonis, curiam de Marisano, mediaticam Ozoli, Collem Longum, Getonam, Sanctam Crucem, Sanctam Luciam, roccam Sancti Stephani, Ripesenam, mediaticam Preceui, quartam partem Biceni, et generaliter ubiquecumque lege et ratione nobis aliquo modo aliquid competit vel competere poterit, qualiter nobis pertinent jure hereditario vel aliquo modo, taliter eas vobis concedimus pro multis et gravibus offensis quas vobis domino pape vestrisque predecessoribus et curia Romana sepe fecimus. Et quia easdem prenomina terras de jure et dominio beati Petri aperte fuisse compenimus, ideoque eas vobis libere restituimus, tradimus, concedimus et largimur atque sponte offerimus pro redēptione animarum nostrarum et parentum nostrorum; ut ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, vendendi, donandi, commutandi, et quicquid volueritis ad utilitatem et usum beati Petri et sancte Romane ecclesie perpetuo placuerit faciendi. Nos autem et nostri heredes defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit etc.; pone centum auri libras.

Johannes Bonus domini pape marescallus et ceteri testes supradicti.

CV. — ALIUD TRANSCRIPTUM CARTULE DOMINI PAPE DE
Eadem terra quam eisdem comitibus in beneficium concessit¹.

In nomine Domini, et cetera ut supra. Ego Adria-

¹¹ aliquo modo nobis A — 28 malescalens A

Siège les terres qu'ils possèdent, comme réparation des offenses dont ils se sont rendus coupables. Boson, *l. c.* : *Totam etiam corundum comitum terram sicut continetur in publica curia instrumento quod est in archivis depositum in propriam beati Petri hereditatem per ipsorum spontem am donationem recipit.*

1. Même date. — Albinus, XI 34. Adrien IV rétrocede à Ildebrandin et Bernardin, à titre de fief, les terres qu'ils viennent de lui restituer.

nos sanctos sedis apostolicos papa III, consensu et voluntate Rotrum ne curam, videlicet Ubaldi presbyteri cardinalis tituli sancti Praxelis, Ubaldi tituli sancte Crucis, Johanni tituli sancti Marcelli, Henrici tituli sancte marie Nerei et Achillei, Bosonis diaconi cardinalis sancti in Cosme et Damiani, camerarii nostri, et Alberici soni cardinalis sancti Adriani, concedimus vobis A' februario (Bernardino, filii quoniam Utelini) et titulis de Colm care, vestrisque legitimis filiis et filialibus vestris; si autem sine legitimis filiis et filialibus desideraveris, laista nomine terre, quas vobis eam dimeris, in jure et dominio beati Petri libere remaneantur, it est factum illi Adzoni, et cetera ut super ea positum autem sunt predicta terre in episopatibus Sannensi, Urbevitano, Tulettino, Clusino, juris beati Petri et sancte Romane ecclesie; ad tenendum, utrumque, frumenti, meliorandum, et sicut dictum est, tenendum possidendum, pro eo quod hominum nobis fidelis et filialitatem nobis nostrisque catholice successores et sancte Romane ecclesie juratis, et strata omni tempore et omnibus personis servare, exceptis publicis latronibus et inimicis ecclesie Romane et vestris, ita tenemus si forma peregrinorum non portaverint; et treugam jurare et observare promisisti, si alii comparo vestri juraverint et observaverint. Roccam sancti Stephanum custodiendam damus Scarlato de Radicofano et Orlando fratri suo et filii Belizi, et si filialitate nobis fecerint, cum expensis vestris per quinque continuos annos; tali conditione, quod si aliquip causa in strada offendieritis, et infra octo dies requisi non emendaveritis, tunc prenominata rocca sancti Stephanini iure et dominio beati Petri absolute remaneat. Si vero in treuga vel contra hospitalares, templares, clericos, monachos offendieritis, et infra quindecim dies requisi non emendaveritis, tunc prenominata rocca sancti Stephanini in jure et dominio beati Petri remaneat. Ecclesias, clericos, monachos de terra vestra ita fovetis et servabitis, sicut alii nostri fideli sunt in ecclesiis clericisque suis et monachos servant. Nulli alii pro loco concessione istam in partem vel in totum dabitis vel alienabitis, nec alieni persone vendetis seu alienabitis, priusquam domino papae, qui pro tempore fuerit, et sancte Romane ecclesie, justo videlicet pretio minuendo in duodecim denariis pro unaquaque libra. Quod si emere et alienationem ipsam recipere nolue-

rit, dabitis ei suprascriptum communis, et vendetis seu alienabitis tali persone que nobis placeat, sine malitia; salvo semper jure et dominio beati Petri et sancte Romane ecclesie. Guerram et pacem per personas vestras et predictis terras ad mandatum Romani pontificis et Romane ecclesie facietis vos et filii vestri. Filii vero, et generi vestri qui terras ipsas partemque earum tenebunt, iudas nostrisque catholice successores bildenitatem et hominum, guerram et pacem, ad mandatum nostrum nostrenumque successorum facient; treugam, strata, ecclesias, hospitalares, templares, clericos et monachos se non offendere jurabunt. Aliquo si qui ita non fecerint, sive quid adversus ea fecerint, a jure nostre concessionis expertes remaneantur. Nos autem et nostri successores defendere promittimus ab omni homine si necessa fuerit, secundum officium nostrum.

CVI. — SCRIPITUM CONVENTIONIS INTER DOMINUM ADRIANUM PAPAM III ET URBEVETANOS¹.

A uno incarnationis Domini m' c'xviii, indictione vi, mense februario, factum est hoc pactum inter dominum papam Adrianum et populum Urbevetanum, ex parte domini pape mediobrachio Julio tituli sancti Marcelli, et Bernardo tituli sancti Clementis, et Roldano tituli sancti Marie et cancellario, et Henrico tituli sanctorum Nerei et Achillei presbyteris cardinalibus, et Iacineto sancte Marie in Co-midin, et Johanne Neapolitano sanctorum Sergii et Bachti, et Bosone sanctorum Cosme et Damiani diaconis cardinalibus; ex parte vero Urbevetanorum mediobrachio Rocco priore sancti Constantii et consulibus Willelmo Johannis Lupi et Petro Alberici et nobilibus viris Willelmo Beccano et Nero. Fecerunt siquidem prefati consules ligium hominum domino pape et filialitatem sibi et successoribus suis catholice intrantibus secundum tenorem juramenti quod faciunt ei alii fideles sui de regalibus; quam etiam filialitatem prestiit ei populus

¹ communis A

22 Beneventanum C, corr. c. — 30 Beneventanorum C, corr. c.
— 33 Beccano C, corr. c.

1. Février 1158. — Muratori, t. IV, p. 35; Theimer, n° 23. — Albinus, XI 35. Cette convention est postérieure de deux ou trois ans à la récupération d'Orvieto, mentionnée par Boson dans sa vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 4).

3 Hubaldi A — 9 Calmannare A — 24 treugam A — 27 Radicofano A — 31 requisisit A — 33 treugam A

Urbevetanus secundum consuetudinem aliam in civitatem domini pape. Et hinc eam tam fiduciam sive requisita fuerit a domino papa vel si quis sponte oculorum in eam renobavat ei singulis consulibus et successoribus suis cum novis successantur consulibus in civitate Urbevetani, prestito tamen ei beneficio decim librarum et cum redierint a curia precipient populo sub tenore juramenti quo ei tendentur ut prout in fiduciam domino pape firmiter teneant et observent. Et cum novi substitutum in Romana ecclesia Romani prefatis, consules et populus Urbevetanus iurabunt eis sicut modo fecerunt domino Altriano, non repugno alio beneficio nisi x librarum pro consilibus. In expeditionibus domini pape servient ei a Tintihano usque ad Sutrium et ad Tintinnanum et Sutrium. Juraverunt etiam quod securitatem prestatibunt domino pape si aliquando vulneretur accedere ad civitatem Urbevetanam et o nullis equitibus ad ipsum, remanentibus secum et relectibus ab ipso. Dominus papa prestitis juramentis a consilibus et populo Urbevetano dedit eis pro tenore ecclesie libras affectatorum; et receptis fidelitibus, si burgenses Apennensis voluerint redire ad manatum domini pape, studet dominus papa le pacem reformanda inter eos, non tamen violenter sed de coniunctiva pertinere.

**CVII. — EXEMPLUM PARTULE PERMUTATIONIS DE BRITIS
ET MONTE SANCTI JOHANNIS¹.**

In nomine Domini, anno domini incarnationis
MCCLXVII, anno in pontificatus domini Alfonsi III
pape, indict. v. mense aprilis die viii, ego Alfonius
filius quondam Paulifili de Aquino propositus in
voluntate cambio et permuto tibi domino Alfonso a Deo
decreto summum pontifici et universalis pape III et per

14 Tintinnino A - 24 convenientia A

31 Pandolfi et

1. 8 avril 1157. — Muratori, t. III, p. 757. — Albumas, XI 33. Adimulf, fils de Pandulf d'Aquino, échange avec le pape Adrien IV le sixième de deux châtellenies situées à Montelbretti en Sabine, contre le sixième de la châtellenie de Monte San Giovanni (au nord de Ceprano), dans la Campanie romaine. Les chartes n° 107-III sont toutes relatives à cet échange ; le pape contractait avec quatre personnes, les fils de Pandulf, c'est-à-dire Adimulf, Landulf et Lindo, chacun pour un sixième, et leur oncle Rainier, pour la moitié restante.

8 suis . . . A - 22 lebet sicut pat. aus mens vel aliquis filiorum suorum similiter qui castum tenere debent? A - 44 communandi C.

patre suo et fratribus suis germanis et consobrinis et patruis et avunculis suis, quibus aliquo modo vel contractu non dabitis, concedetis, seu alienabitis; et defendere promitto ab omni homine, si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulant xv librarum auri.

Hui sunt testes : Centius Fraipane, Oddo et ceteri nepotes ejus,

Johannes Petri Leonis,

Oddo Benedicti de Bona,

Oliverius Romani de Oliverio,

Bartolommeus de Taliacozzo,

Landulfus de Stracato,

Baldinus de Avellano.

10

CVIII. — EXEMPLUM ALTERIUS CARTULE DE EADEM RE¹.

In nomine Domini, et cetera ut supra. Nos cardinales, scilicet Rollandus apostolicus satis cancellarius tituli sancti Marci cardinalis et Ubaldus tituli sancte Crucis, procuratores domini pape Adriaui, ex ipsis mandato et precepto cambiamus et permittamus tibi Landulfo filio quendam Pandulfo de Aquino misque heredibus et successoribus in perpetuum, id est sextam partem castri quod vocatur sancti Johannis sicut sancte Romane ecclesie pertinent, cum districto et placo suo, dominus, terris, vineis, silvis, paludibus et pananis et cum omnibus suis pertinentiis, positum territorio Campaniensi, sicut intres nos concluduntur fines, sicut domino pape et Romane ecclesie pertinet, sic tibi damus et permittamus, tali vero tenore et conditione ut tu vel aliquis fratum tuorum qui castrum tenere debent et patruis tuis vel aliquis filiorum sororum similiter qui castrum tenere debent et quicunque perpetuo castrum tenerint, fidilitatem et hominum facere debent domino pape Adriano et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, adjuvare per personas suas et per ipsum castrum, guerram et pacem facere contra omnes homines et servire domino pape et successoribus suis et sancte Romane ecclesie,

¹⁶ Rolandus A — ²⁰ Pandulfo c — ²² vocatur <mons> A — ²³ pertinet A

1. Même date. — Albinus, XI 37. Les cardinaux Roland et Ubald échangent, au nom du pape, un autre sixième de Monte Saint-Jean contre un autre sixième de Monte Libretti, avec Landulf, frère de l'Adalulf mentionné dans la charte précédente.

sicut ex aliis Campanie baronibus ad mandatum et preceptum sancte Romane ecclesie. Et omnes alii tam fratres tui quamque patruis tuis et filii sui et omnes similiter qui in castrum partem habeant jurabunt ipsis qui fidilitatem juraverunt domino pape quod eis castrum per se vel per suas subenissas personas non aferent neque de jure et dominio domini pape et catholicorum successorum suorum et sancte Romane ecclesie subtraheant. Inimo si ecclesie Romane opus fuerit, absolvant homines suos de predicto castro a sacramento et eis precipient ut adpue ut ecclesiam Romanam cum illis qui ecclesie Romane fidelite tenentur. Et jurabunt omnes hunc contractum adimplere et observare sicut superioris dictum est. Ideo haec permutationem facimus quia tu dodisti supradicto domino pape et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie sextam partem duorum castrorum que vocantur Britti, minus integrum et alterius destruxisti, cum omniibus pertinentiis suis, sicut in cartam a te per eundem scrinariarum commutationis sancte Romane ecclesie factam contumelias. Ita ut ab hac hora licentiam et potestatem habeas tu et heredes tui in predictam sextam partem intrandi, teneendi, fruendi et possidendi, et faciendo quicquid voleris in perpetuum, secundum quod pertinent sancte Romane ecclesie, tali quidem conditione ut tu vel heredes tui partem ipsam de castro non vendetas vel alio modo alienabis aliqui persone que moreat ultra flumen Ceparani; nisi forte inter vos, si forte aliquando voleritis portionem vestram ipius castri alienare, cum predictis honeribus et conditionibus alienatis; sed pruis requiritis dominum papam qui pro tempore fuerit et sanctam Romanam ecclesiam, et si volerit emere proximis papensis monete minus ei concedetis. Quod si noluerit emere, tunc vendere poteritis vel alienare aliqui persone que merito non sit suspecta Romane ecclesie, tamen cum supradictis honeribus et conditionibus. Et defendere promittimus ab omni homine; pena xx auri librarum. Et hoc actum est sub eisdem testibus.

CVIII. — EXEMPLUM CARTULE DE EADEM RE¹.

De eadem re ante eosdem testes. Ego Ubaldus car-

⁶ suas, vestras A — summissas A — ¹⁰ carta A — ²¹ facta A — ab om. A

1. Même date apparemment. — Albinus, XI 38. Le cardinal

dinalis tituli sancte Crucis, procurator domini pape Adriani, ex ipsis mandato et precepto, in presentia Filippi sancte sedis apostolice sacellarii judicis, cambio et permuto tibi Rainaldo de Aquino tuisque heredibus ac successoribus in perpetuum, id est mediata tem totius castri quod vocatur Mons sancti Johannis, sicut sancte Romane ecclesie pertinet et nostris detinens manibus, cum districto et placito suo, cum dominibus, terris, vineis, silvis, paludibus et pantanis, cum omnibus suis pertinentiis, molendinis, positum territorio Campanino sicut inter suos concluditur fines, sicut domino pape et sancte Romane ecclesie pertinet, sic tibi damus et permutoamus; tali vero tenore et conditione ut tu vel aliquis liborum tuorum qui castrum tenere debet, et quicumque castrum perpetuo tenerint, fidelitatem et hominum facere debent domino pape Adriano et suis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, adjuvare per personas vestras et per ipsius castrum, guerram et pacem facere contra omnes homines et servire domino pape et successoribus suis et sancte Romane ecclesie, sicut ex aliis Campanie baronibus, ad mandatum et preceptum sancte Romane ecclesie. Tam tu quam et filii tui et omnes qui in Castro partem habebunt, jurabunt ipsis qui fidelitatem jura verunt domino pape quod eis castrum per vos vel vestras submissas personas non auferetis neque de jure et dominio domini pape et catholicorum successorum suorum et sancte Romane ecclesie subtraheatis. In modo si ecclesie Romane opus fuerit, absolvetus homines vestros de predicto Castro a juramento et eis precipientis ut adjuvent ecclesiam Romanam cum eis qui ecclesie Romane de fidelitate tenentur. Ideo hanc permutationem tibi facio quia te dedisti supradicto domino pape et successoribus suis catholicis mediataem duorum castorum, unus destructi et alterius integrum, que vocantur Britti, cum omnibus pertinentiis suis, sicut in carta a te per emundem scrinariam facta continetur. Et ab hac itaque hora licentiam et potestatem habeas tu vel heredes tui in predictam mediataem castri intrandi, tenendi, fruendi, possidendi et faciendi quicquid volueritis in perpetuum, secundum quod Romane

ecclesie pertinet. Tali quidem conditione ut tu vel heredes tui mediataem ipsius castri non vendetis vel alio modo alienabitis alicui persone que moretur ultra flumen Ceperani, nisi forte inter vos. Si forte aliquando volueritis partem vestram alienare cum predictis hominibus et conditionibus alienetis, sed prius requiretis dominum papam qui pro tempore fuerit et sanctam Romanam ecclesiam; et si voluerit emere proximis librariis monete minus ei concedetis. Quod si noluerit emere, tunc vendere poteris seu alienare alicui persone que merito non sit suspecta Romane ecclesie, taamen cum supradictis hominibus et conditionibus. Et defendere promittimus ab omni homine, si necessa fuerit; pena LX librarium annu. Et tu supradictus Rainaldus tactis sacrosanctis evangelis iurasti te observaturum sine fraude et malo ingenio, sicut superius dictum est.

CX. — EXEMPLUM CARTULE DE EADEM RE⁴.

Ego Rainaldus de Aquino, presente domino Filippo sacellario apostolice sedis judice, cambio et permuto tibi domino Adriano a Deo decreto summo pontifici et universalis pape IIII, et per te sancte Romane ecclesie vestrisque catholicis successoribus ad proprietatem in perpetuum, interveniente pro te curatorio nomine domino Ubaldo presbytero cardinali tituli sancte Crucis, id est mediataem in integrum duorum castorum, unus destructi et alterius integrum, cum rocca sua, cum dominibus intus et foris, cum terris, vineis, silvis, molendinis, paludibus et pantanis et districto suo et omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, posita in territorio Sabinensi, in loco qui dicuntur Britti, sicut inter suos concluditur fines, sicut mihi pertinet jure hereditario vel quolibet modo, sic tibi et sancte Romane ecclesie cambio et permuto, ideo quia mihi dedisti causa permutationis mediataem integrum unius castri quod vocatur Mons sancti Johannis, cum dominibus, terris, vineis, molendinis, silvis, paludibus et pantanis et placitis et districto suo et omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, positum territorio

⁴ Rayn. A — 26 summ. A — 30 sacramento A — 31 illis A — 41 <sancte> Romane A

14 Rayn. A
18 <alterius> cartule A

Ubald, en présence du sacellaire Philippe, échange avec Rainald d'Aquino la moitié de Mont-Saint-Jean contre la moitié de Monte Libretti.

I. Albinus, XI 39. Contre-partie de la charte précédente, au nom de Rainald d'Aquino.

Campanino, sicut inter suos concluditur fines, sicut vestris detinetis manibus et sancte Romane ecclesie pertinet. Ita milii incisque hereditatis ac successoribus cambiastis et permittastis et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, fruendi, vendendi, locandi, commutandi, et quicquid volueritis ad usum et utilitatem beati Petri perpetuo placuerit faciendo. Excepto Odono Bononi et patre suo et fratribus suis germanis et consobriniis et patruis et avunculis suis, quibus aliquo modo vel contractu non dabitis, concedetis seu alienabitis. Et defendere promitto ab omni homine si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulanti lx librarum auri.

Isti sunt testes : Bartholomeus de Talinezzo, Landulfus de Strazzato, Milo de episcopo, Acelinus de Freselone, Johannes scuterius.

CXI. — EXEMPLUM CARTULE DE RADEM RE¹.

De eadem re sub eisdem testibus. Ego Landulfus et Lando germani fratres, filii quendam Pandolfi de Aquino, mihi Landoni presente et consequente Landolfo fratre et procuratore meo dato milii in hac re a domino Philippo sacellario sancte apostolice sedis judice, cambiannis et permittamus tibi domino Adriano a Deo decreto summo pontifici et in sacerdissima sede beati Petri apostoli pape III, et per te sancte Romane ecclesie vestrisque catholicis successoribus ad proprietatem in perpetuum, interveniente procuratorio nomine domino Ulaldo presbitero cardinali tituli sancte Crucis, id est duas partes medietatis duorum castrorum, unius destructi et alterius integrum, cum rocca sua et dominibus intus et foris, cum terris, vineis, silvis,

⁶ vend, fru, ut. A — ⁸ fac, plac. A — Odono A — ¹⁵ Strazzato A

¹⁷ <alterius> cart. A — ²¹ curatore A — ²⁷ interv. <pro te> A — ²⁸ <venerabilis> titulu A

1. Même date. — Albinus, XI 40. Landulf et Lando, fils de Pandolf d'Aquino, le dernier encore mineur, échangent avec le pape Adrien IV deux sixièmes de Monte Libretti contre deux sixièmes de Mont-Saint-Jean. En ce qui concerne Landulf, cette pièce est la contre-partie de la charte n° 108. — Albinus ajoute encore ici une charte de 1156, antérieure ainsi aux précédentes, relative à un emprunt fait par les seigneurs de Monte Libretti et gagé sur des terres de cette seigneurie.

molendiis, paludibus et pantanis, placitis et districto suo, et cum omnibus usibus et utilitatibus ac pertinentiis suis, positas territorio Sabinensi in loco qui dicitur Brittii, sicut inter suos concluditur fines, sicut nobis perficit jure hereditario vel quolibet modo, sic tibi et sancte Romane ecclesie cambi[atus] et permittamus, ideo quia nobis detulisti duas partes medietatis unius castri quo vocatur Mons sancti Johannis, cum dominis, terris, vineis, molendiis, silvis, paludibus et pantanis, placitis et districto suo et omnibus suis usibus et utilitatibus et pertinentiis positas territorio Campanino, sicut inter suos concluditur fines, sicut vestris detinetis manibus et sancte Romane ecclesie pertinet, ita nobis nostrisque hereditibus ac successoribus cambiatis et permittatis et ab hodierna itaque die licentiam et potestatem habeatis intrandi tenendi, utendi, fruendi, vendendi, locandi, commutandi, et quicquid volueritis ad usum et utilitatem beati Petri perpetuo placuerit faciendo; excepto Odono Bononi et fratre suo et fratribus suis germanis et consobriniis et patruis et avunculis suis quibus aliquo modo non dabitis, concedetis seu alienabitis. Et defendere promittimus ab omni homine si necesse fuerit; pena alteri parti legitime stipulanti lx librarum auri.

CXII. — DE ROCCA SANCTI STEPHANI ET MEDIEATATE PROCENI ET RIPESINI PIGNORI OBLIGATA DOMINO PAPE PRO C LIBRIS AFFORTIATORUM ET V SOLIDIS¹.

In nomine Domini, anno dominice incarnationis mcccclviii, anno v pontificatus domini Adriani III pape, inductione vii, mensis januarii die ii. Ego Aldebran-

¹ <cum> placitis A — ⁶ cambimus C — ⁷ dedistis A — ¹⁸ usu C

1. 2 janvier 1159. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 939, et t. II, p. 817. — Albinus, XI 43. Aldobrandin de Calmariare, en son nom et au nom de son frère Bernardin, remet au pape Rocca S. Stefano, avec la mortié de Proceno et de Ripesena, qu'il tenait en fief (ci-dessus, n° 104), comme gage d'un emprunt de 148 livres 5 sous. Boson, *t. c. : Rocca s. Stephani cum medietate Proceni et Ripeseni ab eisdem comitibus in pignore pro CALVIII libris affortiatorum et V solidis eo tenore quo scriptum est in publico scripto recipit.*

dimus comes de Calmaniere, pro me et procuratori nomine pro Bernardino fratre meo, eorum Willermo presbytero cardinali tituli sancti Petri ad vincula, et Raimundo diacono cardinali sancte Marie in Via lata, et Gregorio Corano judice, obligo et in pignus ponio tibi domino Bosoni venerabili cardinali diacono sanctorum Cosme et Damiani, domini pape camerario, procuratori nomine pro ipso domino papa et pro ecclesi Romania, id est rocam Simeoni Stephanii, et medicinale Precenii, et a distatam Ripam seni, cum omnibus eorum usibus, utilitatibus et pertinencias, sicut inter eos conclusum est, posita aerrito iure velatio, qualiter nobis competit talis privilegium, et in pignus ponimus pro exiunt libens beccastria et v. solidis, quos nobis pro iis domino papa mutatis. Insuper in unoquoque mensa pro xvi solidis locis, in quos pro custodiatis et dominis papae expedire debet, predictum pignus obligat in sicut pro ipso serie tenetur. Et si in unoquoque anno, donec pecunia soluta fuerit, et pignus libet retinui, ad ipsius summam sortiri libarum in xii solidorum lucensem, qui cumque vero hora pro dicta pecunia vobis vestris per catholicis successoribus solvens, pignus hucus vacuum, et hoc cartula ad nos revertatur. Nos autem et nostri heredes debemus te pignorandum ab omnibus homines, si necesse fuerit. Quod si contra hoc que dicta sunt quilibet modo venire temptaverimus, tunc nos quam nostri heredes composamus domino papa suis per catholicis successoribus pro pena suprascriptum pretium duplum, et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scilicet penam rogavi Andreacm seimaciam in mensu et inductione suprascripta vii.

Signum manus supradicti Allebrandini comitis de Calmannate pro se et Bernardino fratre suo hujus cartule rogatorum.

carmine agendum.
Docibilis testis,
Bobo de Petro testis,
Urso filius eius testis,
Stephanus de Manta testis,
Petrus Batticolarus testis,
Rogerius de Letulo testis,
Johannes Ritus testis,
Ego Andries scriinarius sancte Romane ecclesie et
sacri Lateranen-sis palatii complevi et absolvvi.

3 tituli s.m. A — 6 dic. cardinali ss. <martirum> A — 9 Stefani A — 12 Urbevetano A — 20 acrescit C — 23 pugnum C — 33 habet <†> A — 40 buttigerius A — 41 Post Rogerium A habet : Do[n]nicius testis. — 42 Riccius A

CXIII. — TRANSCRIPTUM CASTELLE TRANSACTIONIS QUAM
FECIT GLIZZO DE DAMIANO IN VINO PAPE ADRIANO SUPER
QUIBUSDAM POSSESSIONIBUS ET REBUS POSITIS IN CASTRO
DE ORLIA.

2 GRZ A = 14 predilectum A = 17 de Pissatello = 23 lebzonis A = 24 Kyere A = 26 Iuntumeto A = 29 Gumiell A

4. Viterbe, juillet 1158 (*corr. anno eius III*). — Maratori, t. I, p. 679. Theiner, n° 24. — Albinus, XI 36. Gézo de Damiano vend au pape Adrien IV, représenté par Boson, cardinal et chanoine, pour 3,000 mares d'argent divers immeubles situés à Orcina et aux environs. Cf. Boson, *l. c.*

libram unam optimi auri, et cartula ista in suo robore permaneat.

Hoc actum est in castro Viterbi in domo Gerardi et Bovatiani de Casamala, in manibus domini Bosonis diaconi cardinalis sanctorum Cosme et Damiani et domini pape camerarii, xv kalendas augusti, anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi m^{rc}c^lL^{viii}, temporibus domini Adriani IIII pape, anno ejus mⁱ, mense julio, indictione vi.

Signa mannum Oddo de Insula, Guiscardus, Gunterius filius quondam Leonis de Cello, Nicholaus Man-
cinius, Leo Vicanus; hi omnes rogati sunt testes.

Ego Johannes sancte Romane ecclesie notarius hanc cartulam scripsi et bene complevi.

CXIII. — INSTRUMENTUM QUOD JOHANNES RONCIONE ET B. FRATER EIUS ADRIANO PAPE ET ROMANE ECCLESIE CASTRUM DE RAMAIANO DEDERUNT¹.

In nomine Domini. Anno v pontificatus domini Adriani IIII pape, indictione vii, mensis aprilis die viii. Ego quidem Johannes Rontione, et ego Berardo frater eius, una cum ipso domino Johanne fratre meo et curatore dato mihi in hac re ab ipso domino papa, hac die propria nostra voluntate donationem inter vivos donamus et concedimus tibi domino nostro Adriano a Deo decreto summo pontifici et universali pape IIII, omnibusque tuis catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie in perpetuum: id est dominium de castro Beiani, cum tota portione nostra quam nos habemus et nobis pertinet in ipso castro et territorio suo, in dominibus, terris, vineis, ortis, canapinis, silvis,

¹ Girardi A — 10 In A nomina vel abbreviata sunt vel in genitivo casu. — Gunterius] Gualt. A — 11 Mancii A

15 Totus titulus rescriptus est in C; TRANSCRIPTUM CARTULE DE RAIANI ACQUISITIONE A — 19 mense A — 20 Roncione A — Berardus A — 27 ecclesie <ad proprietatem> A — 30 et terr. suo om. A — hortis A

1. 7 avril 1159. — Muratori, t. III, p. 797. — Albinus, XI
47. Jean Roncione et son frère Bérard, encore mineur, donnent au pape Adrien IV la seigneurie de Roiano, *territorio Collinense*, avec tout ce qu'ils possèdent dans cette localité. Le *territorium Collinense* paraît être le pays de Colli, sur la rive droite du Liri, un peu au sud de Monte San Giovanni

campis, pratis, paschis, saectis, rivis, pantanis, molendinis, cum districto suo intus et de foris, et cum omnibus, que nobis pertinent in ipso castro et territorio suo, jure hereditatis et locationis; posita territorio Collinense, sicut inter suos concludit fines, qualiter nobis competit jure hereditario, seu et loc[ation]is vel quoconque modo, taliter tibi donamus et concedimus, ut ab hodierna itaque die in ante licentiam et potestatem habeatis intrandi, tenendi, utendi, vendendi, donandi, commutandi, et quicquid perpetuo placuerit, ad usum et utilitatem vestram vestrorumque successorum sancte Romane ecclesie faciendi. Nos autem et nostros successores defensuros promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt qualibet modo venire temptaverimus, tam nos quam nostri heredes componamus vobis et sancte Romane ecclesie pro pena duas auri libras; et soluta pena, hec donationis cartula firma permaneat. Ego predictus Johannes Rontione promitto quod si Berardus frater meus infra etatem item vobis fecerit, faciam eum quiescere, et post etatem faciam eum confirmare hanc donationem. Quod si non fecero, aut si pro ejus etate aliquod dampnum inciderit, quanti erit dampnum tantum liceat vobis in meis bonis vindicare. Insuper ego Berardus, tactis sacrosanctis evangelii, juro me hanc donationem ratam habiturum, et nullo modo adversus eam venire; immo postquam compellatus fuero a vobis vel a curatore meo, fixi post xxv annos hanc donationem confirmare. Quam scribendum rogavi Andream scriniarium in mense, et indictione supra scripta vn.

Signum manum predictorum Johannis Roncioni et Berardi fratris ejus, hujus cartule rogatorum.

Odo Frajapane illustrissimus Romanorum consul, testes.

Gratianus Obitionis.

Rainone Frajapane.

Petrus Latro.

Malabranca.

Petrus Odonis de Iusula.

Petrus de Ponte.

Golferamus de Guidocicca.

Johannes Petri de Bobo, testes.

6 locis AC — 17 componimus A — 20 Roncione A — 29 fixi om. A — 34 hujs om. A — cartule <fuerunt> C — 36 Odo A — 38 Obicionis A — 42 Odonis A

[†] Ego Andreas scrinarius saucie Romaue ecclesie et sacri Lateranensis palati complexi et absolvit.

CXV. — TRANSCRIPTUM CARTULE DE MEDIEATATE UNIUS MOLENDINI APUD SANCTAM CRISTINAM ¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis m^{rc}cc^lviii^o, anno iii^o pontificatus domini Adriani IIII pape, indictione vii, mense octobri, die lune. Nos germani, ego Massutius et Bernardus et Rainierius, in manu Alexii pincernae et yconomy domni Adriani summi pontificis refutationem facimus de mediate unius molendini, cum omni utilitate et cum omni accessione et ingressione ad ipsum molendum pertinente, ut amodo Adrianus summus pontifex et ejus successores vel nunti[i] eorum liberam habeant postestate possidendi et faciendi quicquid necesse fuerit sine nostra et heredum nostrorum contradictione. Unde meritum accepimus xxii libras affortiorum in precium accepimus. Insuper stipulatione firmamus, quod si nos germani supradicti vel nostri heredes hanc refutationem et transactionem de supradicti molendini mediate, quod est edificatum in burgo Bulseni in rivo capite prope lacum, rumpere aut litigare temptaverimus, tunc unusquisque nostrum decem libras affortiorum supradictae curie aut ejus nuntio componat, et refutatio et transactio firma stabilisque permaneat.

In presentia G. Orbevetani episcopi, et G. prepositi sancte Christine, et presbyteri Petri, presbyteri Azonis, et domini Milonis de Radicofino, et Gregorii Corraui judicis, et Thebaldi Urbevetane ecclesie archidiaconi, et Johannis ejusdem ecclesie primicerii, et Arlotti, et Pert carii, et Stephani, et Ildibrandi Suenani, et Guasco, et multorum aliorum, qui ibi aderant.

Ego Pingarius rem gestam scribere rogatus scripsi.

3 MEDIEATATE UNIUS MOLENDINI C; UXO MOLENDINO AC — 8 Massucius A — Raynerius A — 14 nuntios C — 27 Urbevetani A — 20 Tebaldi Urbevetane A

1. Octobre 1158. — Muratori, t. II, p. 561. — Albinus, XI 48. Massuce, Bernard et Rainier, frères, renoncent, en faveur du pape Adrien IV et entre les mains de son pincerna et économie Alexis, à la moitié d'un moulin qu'ils possédaient à Bolsène.

CXVI. — TRANSCRIPTUM CARTULE DE DONATIONE RAYNALDI SENIBALDI DE OMNIBUS BONIS SUIS ¹.

In nomine Domini, Anno dominice incarnationis m^{rc}cc^lviii^o, anno v^o pontificatus domini Adriani IIII pape, indictione vii, mensis aprilis die xviii. Ego quidem Rainaldus Senibaldi de Donodei, hac die propria mea voluntate bona inter vivos dono et concedo tibi domino Adriano a Deo decreto summo pontifici et universalis pape mihi tuisque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie, ad veram hereditatem perpetuanque proprietatem in perpetuum, id est omnia bona mea mobilia et immobilia et omne jus omnesque actiones seu exceptiones que habeo in locis et vocabulis, videlicet Sanctam Mariam de Cauneto cum villa, terris et vineis; et Pomonte cum terra laboratoria; et Podium de Donodei cum dominibus, terris et vineis; nec non et tenimentum de Sottoterram; immo etiam in castello Ugonis villam cum hominibus, terris, vineis; in Mollagara ecclesiam sancti Blasii cum tenimentis suis; in Campo majore terram laboriam et unum molendum; et demum ubicunque aliquid mibi quoquammodo competit, tam iure hereditario quamque locationis, seu quoquammodo alio modo, tibi dono et concedo, et corporaliter per hoc instrumentum investiens tradō; ut ab hodierna itaque die in antea licet vobis intrare, tenere, vendere, donare, commutare, et quicquid volueritis ad usum vestrum vestrorumque catholicorum successorum et beat[i] Petri sancteque Romane ecclesie perpetuo facere. Ego itaque una cum meis heredibus defendere promittimus ab omni homine, si necesse fuerit. Quod si contra hec que dicta sunt quolibet modo venire temptavero et concta que dicta sunt non observavero et si ea defendere nolvero aut non potuero, tam ego quam mei heredes compounamus tibi tuisque successoribus pro pena duas autri libras, et soluta pena hec donationis cartula perpetuo firma permaneatur.

1. RAYNALDI SENIBALDI A — 2 OMN. B. SUIS c super rasuram, DONODEO A — 3 inc. <dominic> C — 5 mense A — 6 Raynaldus A — 7 bona do et A — 13 actionem A — 18 omnibus A — 20 beato C — 30 faciendi C — 33 temptavero A — et observavero om. A

1. 18 avril 1159. — Muratori, t. I, p. 139; Theiner, n° 26. — Albinus, XI 49. Rainaldi Simbaldi de Donodei donne au pape Adrien IV tous ses biens meubles et immeubles.

neat. Quam scribendam rogavi Andream serinarium, in mense et inductione suprascripta vii.

Sigillum manus predicti Ramaldi Senekalli de Donodei, hujus cartule rogatoris.

Viscardus testis.

Benedictus Zenonis testis.

Rogerins de Lettulo testis.

Sasso Johannis de Carbona testis.

Gislbertus domini pape marescallus testis.

Bobo Rauchi Capiciana testis.

Anterius Albianensis testis.

Ego Andreas serinarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palati complevi et absolvii.

domini pape magistro camerario; et in presentia iudicium : Philippo sancte sedis apostolice sacellarii, Gregorii Corani, Benedicti Leonis, Johannis de Parentio, advocatorum, publicis litteris, rogatu bonorum virorum civium Hostiensium, videlicet Capascie procuratoris Hostiensium et sociorum ejus concivium ibidem secum adstantium, scilicet Romani Buccapasa, Nicholai Azois, Amati Sassoni, Jolamini Bezouis, Adelmarii Perugini, perpetue memoriæ mandare curavi. Promissio talis est, quam suprascripti pro se et concubibus suis fecerunt perpetuo suprascripto domino nostro et suis catholicis successoribus, sicut supra scriptum est, quod omni anno annulo in ante dabunt duas platiratis lignorum domino pape qui pro tempore fuerit, et suis sumptibus afflent et dponent ad mandatum domini pape a Marmorata sive a ripa Romena, unde dominus papa voluerit, hoc modo persolvant: unum platiratum in Nativitate Domini, alias in Pascha de resurrectione. Ista ligna persolvant omni anno, veruntamen cum dominus papa est in urbe; quando autem den tatis temporibus abest, dominus papa sibi solvere remisit. Preterea ob hanc promissionem dominus papa et curia ipsius omnem offensam quam pro lignis solvendis committerant remisit. Ipsi autem Hostienses pro se et omnibus concubibus suis eorumque heredibus in perpetuum id solvere et observare promiserunt. Quod si contra hec que dicta sunt qualibet modo venire temptaverint et cuncta que dicta sunt non observaverint, tunc promiserunt se pro pena componere domino pape suisque successoribus centum bonorum denariorum papientium libras; et soluta pena hec promissionis, sponzionis, politicatio- nisque cartula perpetuo firma permaneat. Quam scribendam rogaverunt me Andream serinarium sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palati, in mense et inductione suprascripta vii.

Sigillum manus suprascriptorum Capascie procuratoris totius populi Hostiensis et concivium suorum pro toto populo Hostiensi hujus cartule rogat[orum]. Testes hui sunt: Odo de Insula, Benedictus Zenonis, Johannes Auncile Dei, Viscardus, Petrus bugaris, Gregorius de Baruncello passo, Donnellus, Bobo de Mulo Capotiano.

CXVII. — DE DUABUS PLATIRATIS LIGNORUM QUE POPULUS HOSTIENSIS DILECT. SINGULIS ANNI IN NATALE ET PASCHA DARE COMO PAPE, SI IN URBE FUTURI.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis mcccclviii, pontificatus domini Aliani IIII pape vi, indictione vii, mensis madii die xxvi. Quoniam regnum gestarum memoria plenaria perire dimicavit lapsu temporis vel necessitate oblicationis, idcirco ego Andreas, serinarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palati, promissionem ab Hostiencibus civilibus factam domino nostro Adriano a Deo decreto summo pontifici et in sacratissima sede leati Petri apostoli universalis pape IIII omnibusque suis catholiceis successoribus Romae residentibus in perpetuum, sedente in Lateranensi palatio, in consistorio, in domo scilicet nova que dicitur Leonis pape, coram domino Ubaldo presbitero cardinali venerabilis tituli sancte Crucis, que dicitur Jerusadem et ponitur in Susurio, et domino Jacinto diacono cardinali sancte Marie in Cosmidin, atque domino Bosone venerabili diacono cardinali sanctorum Cosme et Damiani, ipsius

³ Semib. A — ⁷ Rogerius etc., Sasso etc. om. A — ⁹ Gihber-

tus A — mariscadeus A — ¹⁰ Pauli A

¹⁴ PLATTIS A — ¹⁶ DARE om. A — ¹⁸ <anno V> pont. A — ^v om. AC, suppl. c

⁴. 26 mai 1159. — Muratori, t. I, p. 675. — Albinus, XI 50. Les gens d'Ostie, représentés par un procureur, s'engagent à fournir au pape deux batelées de bois par an, l'une à Noël, l'autre à Pâques, livrables à la Marinorata ou à Ripa.

⁵ videlicet Hostiensium om. A — ⁸ Nicolai A — Saxonis A — ¹¹ civibus A — ¹⁴ plattas A — ¹⁷ unam-persolvant om. A — ³⁷ septem cives habet A — ³⁹ rogati C — ⁴¹ Viscardus <Petrus Buccabellus, Docibilis domini pape dapifer> A — buttilgerius A — ⁴² Baroncello Pazzo A — ⁴³ Capociano A

⁴ Ego Andreas scribarius sancte Romane ecclesie et sacri Lateranensis palati complevi et absolvit.

CXVIII. — CONTRACCUS SUPER CODICEM I.

Ego Hieronimus scribarius, die xxxi maii, cum Rogerio de Lulio vicinus Hostianum et antecessorem sancte Aureae, presentibus archipresbitero et clericis Hostiensibus, convecto populo, coram eis hunc contractum legimus, et si consentirent, diligenter alioquin pro que inquisito, in scriptum redigimus. Quod omnia quae locum nominis habent : Johannes Nicholaus de Gessi Petrus Pelli, Boho Belcore, Gregorius M. Martini, Johannes Marfanone, Romanus Johannis de Ramo, Andreas Nicholaus de Gesso, Petrus Johannis de Mora, Gerardus de Orlenda, Petrus Caput ad terram, Benedictus de Gerard, Adam de Nonnasi, Nicholaus de Romago, Angelus Johannis Cocci, Bibianus Petri de Viehe, Albericus Johannis Alberici, Stephanus Johannis Alberici, Stephanus Johannis Alberici, Rainerus Mirellis, Petrus Setanus, Silvester Marfoi, Alexis Africinus, Johannes de Bulgarelo, Paulus Pelle, Tinto, Ubelinus, Cencius de Barisino, Bouenus de Ugone, Petrus Ange, Melianus, Berardus Azzonis, Johannes de Canosa, Johannes Nicholai, Petrus Johannis presbyterus Andree, Nicholaus de Altis, Johannes de Adam, Johannes Nicholai de Gesso, Johannes Placabilis, Benedictus Johannis de Rocha, Baronellus de Besso, Nicholaus Albanensis, Sasso Amati de Sasso Leone, Bonashomo de Pelle, Petrus Gabriele, Johannes Marsicanus, Petrus de Spilonica, Gregorius de Abbranente, Benedictus de Ardejulex, Bernardus Marsicanus, Constantinus, Johannes cicerarius, Bartholomeus, Orlando, Johannes Romani Petri de Dato, Johannes gentilis, Johannes Georgii.

³ Titulum om. A, in C recta SUPER FONDEM ad lita sunt — 4 Ierondinus, Landi A — 8 unoquaque <nomine> A — 9 in scriptis A — 10 Nicolay de Gezzo A — 11 Mala anima A — 12 Andreas-Maria om. A — 13 Gezzo A — 14 Capud A — 16 de justice A — 18 Raynuecius Mirellus A — 19 Alexius Africinus A — 22 Rigo A — Azzonis A — 24 J. Nicholai A — 25 Gezzo A — 26 Rocca A — 27 Bezzo A — 28 Gabriechelis A — 29 Spulencia A — 30 Andrea A — 31 caparius A — caparius <Johannes Bubuleus> A

I, 31 mai 1159. — Muratori, t. I, p. 176. — Albinus, XI 50, à la suite du précédent, sous rubrique spéciale. Ratification, par les habitants d' Ostie , de l'engagement pris par leur procureur. Voy. la pièce précédente.

GXVIII. — DE MEDIEATE CIVITATIS TUSCOLANI DATA JO-
NATHAE IN PRODUM, QUE POST MORTEM EIUS DEBET AD
ROMANAM ECCLESIAM LIBERE REVERTA.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis mille LVII pontificatus vero domini Altiani pape III anno ejus prae consueta electione in mensis puli die VIII. Ego quidem Joanthas filius quidem in Iudomio Le Tuscolano huc presentatus in a beata Virgine oratione columnata piso f. 177 dictum votum super scripto loco domino aegro pape Adriano, ut quisque sacerdos secundum VIX IO, et proximato die prima vos et vestras cunctissimas per me et per fratrem meum tercium consularium s. Iordanum, excepto curia imperiorum, et H. et sacerdos et popula Bz. invides factum. Unde hoc est. Unum in libro atque defilero rocam mecum Mortis Fortis, et libet regiam qui apparetur Fideli. Hunc et deo V. zo et Berardo de Antiqua, et confitentes p. 177 ad dicto, ut isti teneant supradictas rocas a nolo et usque in terminum diuinorum annorum incipient locum postquam vera pax fuerit facta inter vos et Romanos. Quod si, quod alsi, hoc que vobis promitto non observavero, tunc non solum perjurio peccatum incurram, virum etiam partem meam civitatis Tuscolanae amittam et vestra sit ad proprietatem, et predictis Rurineris de Berardo dicta[es] rocas, quas pro veritate dicenda et omnibus conventionibus observandis accepserunt, vobis sine ulla quereli dent, et exinde in tenementum mittant. Et si aliquis ipsorum intra supradictum terminum obliterat, alter qui supervivere dictas rocas sub eadem conditione teneat. Et si a nobis intra ipsum terminum mortui fuerint, tunc qui supremo moritur eligat tandem personam que legaliter rocas ipsas sub eiusdem conditionibus teneat. Completo vero termino supradicto, si veritatem vobis diverso et cuncta que dicta sunt observavero, predicte arcis mihi restituantur. Et hanc fidelitatem et promissionem ideo vobis

² Fident A — 7 quadam quondam A — Ptolomei A — 16 Raynieri de Vezzo A — 17 adibito A — 25 dicta C — 35 predictas A

I, 8 juillet 1155. — Theiner, n° 20. — Albinus, XI 51. Jonathas, fils de Tolomeo II de Tusculum, prête au pape Adrien IV serment de fidélité comme ayant reçu en fief la partie de Tusculum qui appartient au Saint-Siège (ci-dessus, n° XCII). En gage, il remet les places de Monte Fortino et de Faiola.

facio, quia vos concessistis et dedidistis mihi in fundum totam partem vestram supradictae civitatis Tusculane cunctis diebus vite meæ; me vero mortuo, ipsa vestra pars vobis sine molestia reveratur.

Unde huius testes ab ultraque parte rogati sunt: Petrus Sarracenus de Portica, Alexius scribarius, Alberetus, Docibilis dapifer domini pape, Petrus de Buccabella, Gratianus scribarius Tusculanus, Nicholaus Andreote, Teodinus de Runco, Guiscardus de Guiscardo, Alkeritus de Alkerito, Rainaldus frater ejus, Stephanus Theophilatus, Stefanus acollitus.

¶ Ego (Iohannes) sancte Romane ecclesie scribarius, rogatus a supradicto domino papa et Jonatha has litteras scripti complevi et absolvii.

45 CXX. — QUALITER GUALGANUS DE SCULCOLA RECOGNOVIT CASTRUM IPSUM JURIS BEATI PETRI ESSE ET HABERE ILLUD IN CUSTODIA¹.

Anno dominice incarnationis m^{er}ci^{er} VIIIth, indictione VII, pontificatus vero domini Adriani IIII pape anno V, mense julio, die xiii. Boso sanctorum Gösne et Damiani diaconus cardinalis, domini pape camerarius, una cum Petro Gaetano et Rogerio nepote Johannis cancellarii, subdiacono apostolice sedis, et presbitero Rodulfo capellano ejusdem domini pape, atque Petro buticario, Alexio pincerna et scribario, Donello et Johanne Rito janitoribus, atque Bovaceano et Gislerio marescalcis et Malavolta magistro constabulo, super custodes arcis Corclani et cum multis aliis servientibus de domestica familia domini pape, venit ad Sculcuram, ex mandato et dispositione ipsius domini

pape et cardinalium; ibique a Galgano et duobus filiis suis militibus Simone et Gottifredo, et ab aliis habitatoribus ipsius castri honorifice suscepimus est et reverenter deductus ad palatium et capellam, que est in summitate ipsius arcis. Tunc vero in communione auctoritatis omnium supradictorum et aliorum circumstantium, post diligenter allocutionem et requisitionem ipsius cardinalis et camerarii, supradictus Galganus recognovit ipsum castrum de Sculcola proprii juris beati Petri esse, et commendatum parentibus suis et sibi a Romanis pontificibus, et sic usque ad presentem tempus ad fidelitatem beati Petri et Romanorum pontificum ab eis custoditum atque defensum. Ad auferendum quoque omnem dubitationem, et majorem evidentiam quod hec omnia ita se habeant, precepit omnibus istis qui inferius notantur, familiariter secum in ipsa munitione habitantibus jurare fidelitatem domino pape in hunc modum: « Ego Leo presbyter et capellanus ipsius munitionis, ego Nichola Parente vicecomes, ego Landuc dapifer, ego Petrus Ciuncius portonarius, ego Galganus Buccabella cellarius, ego Nicholaus de Pandolfo, ego Nichola Marisciano et Petrus Abrusia, custodes et vigilatores ipsius munitionis, juro per hec sacrosanta evangelia, quod ab hac hora in antea fidelis ero domino pape Adriano, ejusque catholicis successoribus et sancte Romane ecclesie. Nec ero in facto, vel consilio aut consensu, quod vitam perdant aut membra brum, vel capiantur mala captione. Certum corum dampnum et grave, si cognovero, faciam remanere, si potero; si vero non potero, tunc indicabo domino pape vel per me, vel per nuntium meum, vel per litteras. Et si forte, quod absit, dominus meus Galganus, vel ejus filii,ullo umquam in tempore nollent recognoscere ipsum castrum de Sculcola per beatum Petrum et Romanos pontifices, sicut dictum est, et de fidelitate domini pape vellent exire, tunc ego pro meis viris repugnando resistam eis, et tenebo me contra eos cum domino papa, qui pro tempore fuerit. » Præterea idem Galganus absolvit omnes istos in hac parte a juramento, quo ei tenebantur.

Scripta sunt hec per manum predicti Rogerii subdiaconi, in ipsa munitione de Sculcola, tertio idus julii.

¹ Saracenus de Portico A — ⁸ Andreote A — ⁹ Guiscardo de Guiscards A — ¹⁰ Alkerito A — Rayn. A — ¹¹ Theophilatus A — acollitus A — ¹² Johannes monogrammaticus.

²² Guidonis A — ²⁴ cappell. A — ²⁵ buttic. A — Donnello A — ²⁶ Ricio A — Bovaceano A — Gislerio A — ²⁷ commestabulo A — ²⁸ ali A — ³⁰ Sculculam A

¹. 13 juillet 1159. — Muratori, t. I, p. 141. — Albinus, XI 52. Buson, cardinal et camerier, fait constater par Galgano, châtelain de Sculcola (localité du pays des Marse, un peu à l'ouest d'Avezzano), et par ses serviteurs, que la place appartient au Saint-Siège.

¹ Gualguano A — ² Gottofredo A — ³ ali A — ¹³ decretum C — ²⁰ Landucus A — ²¹ Gualganus A — cellararius A — ²⁴ super A — ²⁵ ab om. A — ²⁷ Non A — ³² pape <aut alii persone quam credam ei hoc dicturam> A — ³³ Gualganus A — ³⁸ repugnabo et A

**CXXI. — EXEMPLUM CARITATIS DE VESTRO FILIORUM ET DE
CONCESSione ET ORDINATIONE IHSUS.**

Cum per missam quam Dicit et beatiorum apes ob-
rnum merita castum humoris possit us compre-
hendere beatu Petri consilium multo labore et expensis
et coniunctum decum abdominalium obstrutione et primum
et secundum pontificatus nos in monasterio sententiam et propositum
recuperatum fuisse, concessa sedis apostolicae eius
condita motu et quorundam fiduciarum noscitur in processu
de consilio fratrum nostrorum ipsum assecurare in
Gregorio cum filio suo secundum in Gregorio sicut in paver-
ejo et Bertrannus avus eius postea in Bertrandum et deinde in
successum a predecessoriis noscitur ipsiusque tam
habuisse necessarium in custodiis concessum ut quis
eis in locis et fratribus nos non in processu re-
cepissentur nisi et in pena curia predicta eis se
eodem casto et fulvo vestitis pariter habentes, nos, quid
antecessoribus eorum a predecessoribus suis in custo-
diatione dicimus. Secundum autem post gradus
Gregorii secundum tam tempore habentes omnium in tam
possessiones quam homines et domos ipse ea in pos-
sedit sive ita equali portione habeat, sententia cum
et Bertrannum patrum suum tunc ex antiquo divi-
sum. Cuius vero potest ad eo qui utropo parti plau-
cerunt et qui communem indutam utriusque area
fecerint, debent tenere et in expensi et variis villa
communiter minus raro. Homines autem ipsi sicut qui
ad Gregorium pertinet et 12 mandatis suis in obedi-
tatem jurarunt et illi qui ad Bertrannum et fratres
suis pertinuerint eis fiduciam sonante preservant,
salva in omnibus difficultate nostra et successorum nostrorum.
Quod si Gregorii Bertrannum et fratres eius
super ea parte casus quam eis concessum est vellet
impedire, vel aliquam eis molestiam facere, nisi forte
de mandato nostro vel successorum nostrorum pre-
cedent, homines utriusque parts jurarunt quod ipsum
Bertrannum et fratres ejus aduersus Gregorium adaptav-
erint, et ne hoc fiat quibuscumque modis efficiantur.
Et omnes jurarunt utriusque parti se castrum ipsi in con-

1. Sans date. — Munoz, t. II, p. 50. — Le pape, renté en possession de Castel l'Emone après un siège de trente-sept mois, en remet la garde à la famille des anciens en témoins, c'est-à-dire à Grégoire et ses fils, à Bertrand et ses frères, neveux de Grégoire. On ne peut dire avec une certitude sûre de quel pape il s'agit (1). Cependant il faut noter qu'une régence de Castel l'Emone est mentionnée dans la vie d'Eugène III par Boson, *L'U.*, t. II, p. 587.

Ex parte vero Restaurant et fraternorum suorum dilectionis
sunt huius Bohemus domine Rogerio pro eis solis
de natione pauperum. Lanlus de Lutice pro eis solidis.
Rofrus de Albenico pro eis solis. Bohemus
Mancinus pro eis solidis. Carbo de Pictone pro eis solidis.
Rao de Jacina pro eis solidis. Eustros de Mureto
pro eis solidis. Albertus de sancto Egido pro eis solidis.
Ugernus de Oliva pro eis solidis. Eustros de Bardiata
pro eis solidis. Matheus de Tolosa pro eis solidis.
Philippus de Quicolo pro eis solidis. Jodocus de Albenico
pro eis solidis. Guidrus de pro eis solidis. Leo de Lumbra
pro eis solidis. Gregorius de La Fosse pro eis solidis.
Ugernus de Thoedone pro eis solidis. Cossus de la Lata
pro eis solidis. Odile de la Fosse pro eis solidis. Hemerius de la
Lazarus pro eis solidis. Co... Sicut misericordia nostra misericordia
par aliquid in processione. Et eis solidis ut sint de vel
sunt in locis proximis et inveniuntur locis contuberniis per
sonae artis ac vel de pio titulo alienet. Nos vero de ar-

bitrio nostro et de consilio utrinque partis, feuda militibus distribuimus qui fidelitatem nobis et catholicis successoribus nostris sollemmodo prestiterunt et secundum suorum utriusque parti fecerunt. Juraverunt etiam quod si altera vel ultraque pars adversus nos vel aduersus catholicos successores nostros sicut superius diximus voluerint malignari aut malitiam exercere, illos omnino derident et ne id fiat quibus modis poterunt laborabunt. Preterea ultraque pars catholicis successoribus nostris absque alio beneficio debet fidelitatem prestare. Insuper minor homines de his qui ad Gregorium pertinent et vi de his qui ad Bertrannum et fratres eius et v modios terre de parte Gregorii, totidem vero de parte Bertranni et fratrum suorum cum vineis ad feudum unius militis nobis reservamus et Amato advocate in feudum concessimus.

CXXII. — INSTRUMENTUM QUD ADINULFUS ET L. FILII G. RENUNTIARUNT OMNI JURI QUOD HABEBANT IN CASTRO FALBATERIE¹.

In nomine domini nostri Iesu Christi, anno incarnationis ejus M^{CCCLXXVIII}^o, pontificatus domini Alexandri III pape anno XIX, indictione XI, mensis Januarii die XI. Adinulfus et Landulfus, filii Gregorii Pagani, non vi coacti nec dolo inducti, sed libero arbitrio et voluntate propria, renuntiaverunt juri si quod habebant in castro Falbaterie quoquecumque jure sive h[er]editario, ex successione videlicet patris seu matris vel aliorum, seu jure acquisitionis, et omni omnino juri proprietatis et possessionis, pignoris seu hypothecae. Et remiserunt hoc domino pape Alexandro et Romane ecclesie, in presentia dominorum cardinalium Johannis presbyteri cardinalis sancti Marci et Petri presbyteri cardinalis sancte Susanne et Iacinti diaconi cardinalis sancte Marie in Cosmidio et Centii diaconi cardinalis sancti Adriani, presente etiam fratre Francone domini pape camerario. Et dominus papa pro se et successoribus suis concessit predictis fratribus ianum dictum castrum Falbaterie in feudum usque ad viginti novem annos. Quo tempore transacto castrum illud omnimodo liberum ad ecclesiam redeat. Et predicti

fratres vel eorum successores de eodem castro sint ad mandatum summi pontificis qui eo tempore fuerit; ita quod in potestate summi pontificis sit vel eis concedere vel anfe[r]ire. Et predicti fratres se de cetero castrum idem nomine Ecclesie possidere promiserunt, et pro hac concessione trecentas libras pro vesinorum prescripto domino pape persolverunt; et insuper servitum quod pro eo leme castro Romane ecclesie exhibere consueverunt, reddere promiserunt. Promiserunt etiam quod si quas possessiones de tenimento Ceperant tenerent super quibus inquietarentur, si clarum esset eis quod injuste tenerent, sine controversia redderent; si vero non esset eis clarum, justiciam ad mandatum domini pape facerent. Omnia autem supradicta ab eis promissa, juramento corporaliter prestito firmaverunt. Preterea obligaverunt se idem fratres in pena quadringentiarum librarum pro vesinorum fratri Franconi legitime stipulanti, si omnia que promiserunt non observarent. His interfuerunt Petrus et Fortunatus domini pape hostiarii, Centius Gregorii, Jacobus Condomi, Guido incisor, qui rogati sunt testes. Postea vero xxviii die predicti mensis venit Stoltus, frater supradictorum duorum, et in presentia predicti domini Centii cardinalis et domini Hugotonis diaconi cardinalis sancti Angeli et fratri Franconis camerarii renuntiavit, promisit, juravit per omnia, sicut et Adinulfus et Landulfus fratres fecerunt. Cui sicut et prioribus a domino papa concessum est castrum. Juramento hujus hi interfuerunt: Leo de Signino, Petrus Gregorii, Oddo Benedicti de Bona, Rainaldus de Pophe, Petrus hostiarius, qui omnes rogati sunt testes.

Et ego Hildius judex et scrinarius rogatus hoc instrumentum manu propria scripsi.

CXXIII. — EXEMPLUM RESTITUTIONIS DE CROGNETO ET TERRITORIO EIUSDEM LUCIO PAPE II FACTÆ¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M^{CCCLXIII}^o, anno primo pontificatus domini

I. 20 novembre 1144. — Muratori, t. IV, p. 37; Theiner, n° 16. — Les consuls de Corneto restituent au pape Luc II les *regalia* du Saint-Siège, perdus par lui sur leur territoire depuis le gouvernement du préfet Pierre, lequel est dit *prefectus Johannis Michini* (Benoît X, 1058). — Dans le titre on avait d'abord écrit *CARTULE*, qui a été biffé et remplacé par *RESTITUTIONIS*.

1. 11 janvier 1178. — Muratori, t. I, p. 629. — Adinulf, Landulf et Stoltus, fils de Grégoire Pagano, renoncent à tous droits sur le château de Falvaterra (près Ceprano), puis le reçoivent en fief du Saint-Siège, pour une durée de vingt-neuf ans, moyennant paiement d'une somme de 300 livres.

Lucii II pape, indictione vii, mensis novembri die xx.
 Nos quidem Gottifredus de Pinzone et Vezo Franconis
 consules, una cum Egidio vicecomite et Ramatio de
 Guitone, ex mandato et volu[n]tate aliorum consulum
 et populi Cronietane civitatis, tam pro nobis[qu]am pro
 cuncto Cronietano populo, hac die propria spontaneaque
 nostra voluntate renuntiamus et refutamus atque
 restituimus tibi domino nostro Lucio sanctissimo
 pape II et per te sancte Romane ecclesie tuisque suc-
 cessoribus in perpetuum, id est quicquid de regalibus
 beati Petri que sunt in Crunieto vel eius territorio
 alienatum est vel ablatum ex quo Petrus quondam
 prefectus Johannis Michini primum habuit Cronie-
 tum, scilicet in dominis, terris, vineis, ortis, molen-
 dinis et portis, et generaliter de quacumque causa ad
 curiam pertinentem alienatum est, sive ex venditione,
 sive ex donatione, sive ex locatione aut ex pignore,
 sive violenter usurpatum, sive in novo leudo datum,
 sive aliquis ex tunc a consueto servitio excusatus fue-
 rit, totum, ut dictum est, tam pro nobis quam et pro
 cuncto Cronietano populo vobis renuntiamus et refu-
 tamus atque libere restituimus, ut numquaque a nobis
 vel a Cronietano populo, aut heredibus, aut successo-
 ribus nostris aliquam aliquando habeatis item exinde
 vel molestiam. Et hec omnia jurecurando corporaliter
 prestito adimplere et observare promittimus, et vi
 hominum nostrorum civium pro toto populo Cronietano
 hoc ipsum jurare facere; et si aliquis ex Cronietanis
 contra hoc agere presumperit, et nos, id est populus
 Crunietanus, infra xv dierum spatium postquam a
 curia requisiti erimus emendare non fecerimus abs-
 que labore vel expendio curie, tunc ille qui hoc rea-
 tum patrare attempaverit, sit in amissione omnium
 honorum suorum, et omnia universa eius bona ad cu-
 riā devenient; et insuper Cronietanus populus com-
 ponat vobis vestrisque successoribus pro pena clibas
 Lucensium infiotorum; et soluta pena hec refuta-
 tionis cartula perpetuo firma permaneat. Quam scri-
 bendum rogavi Johannem scrinariarum sancte Romane
 ecclesie in mense et indictione suprascriptayi. Signum
 ¶¶¶ mannum ipsorum suprascrip[ti]orum Gottifredi et
 Vezonis consulum et Egidii et Ramutii de Guitto pro
 se et cuncto Cronietano populo, hujus cartule rogata-
 torum. Johannes de Petro Nicholai testis, Maximus de
 Octoviano testis, Romanus Guidonis Vulferani, Ro-
 manus de Barontio, Romanus de Emperino, Petrus
 de Grisocto, Johannes de Stephano Baronchinorum.

¶ quam] tam C

GXXIV. — INSTRUMENTUM CONCESSIONIS ET DONATIONIS
 FACTUM LUCIO PAPE II SUPER CASTRO MONTIS ALTI¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis
 xcxxviii, anno primo pontificatus domini Lucii II
 pape, indictione vii, mensis martii die octava decima.
 Nos quidem Dei gratia Guido sancte Romane ecclesie
 diaconus cardinalis et Ubaldinus germani fratres, filii
 quondam Ugonis de Castro Ficherle, haec die propria
 nostra voluntate concedimus, donamus atque offeri-
 mus et per hanc cartulam ad veram proprietatem cor-
 poraliter tradimus tibi domino nostro Lucio venerabili
 pape II et per te beato Petro apostolo sancteque Ro-
 mane ecclesie tuisque successoribus in perpetuum,
 id est totam et integrum nostram portionem que nobis
 competit de castello qui vocatur Mons Altus per em-
 ptionem quam fecimus ex eo a Cantulfo de Biloni, si-
 mul et alias duas partes ejusdem emptionis quas michi
 Ubaldino concederent Ulichio et Ramutius germani
 mei, sicut in ipsis concessionis cartula, quam et tibi
 tradi, continetur, sicut ipse quatuor nostre partes
 dicte emptionis sunt mixte cum quinta parte Torpini,
 filii quondam Rollandi bone memorie fratri nostri,
 posita in episcopatu Lucensi iuxta Arnoum, una cum
 terris, vineis, cultis et incultis, silvis, rivis, torrentibus,
 paludibus et pantanis, et cum omnibus ad ipsas natum
 nostras partes prefate nostre emptionis intus et de
 foris generaliter et in integrum pertinentibus, qua-
 liter nobis pertinent iure hereditario seu quolibet modo,
 ita tibi et beato Petro sancteque Romane ecclesie
 vestrisque successoribus ad usum et utilitatem
 beati Petri donamus in perpetuum, pro amore Dei
 omnipotentis et beati Petri et animarum nostrarum
 et parentum nostrorum, ut a presenti die licet vobis
 exinde facere quicquid volueritis in perpetuum. Nos
 igitur et nostri heredes defendere promittimus ab
 omni homine si necesse fuerit. Quod si contra hec
 que dicta sunt quilibet modo venire temptaverimus
 et cuncta que dicta sunt non observaverimus, et si
 ea defendere noluerimus aut non potuerimus, tam nos
 quam nostri heredes, componamus tibi et sancte Ro-
 mane ecclesie pro pena decea auri libras; et soluta
 pena hec donationis cartula perpetuo firma perma-
 neat. Quam scribendum rogavimus Johannem scri-
 binum

1. 18 mars 1114. — Muratori, t. IV, p. 241. — Guido, car-
 dinat-diacre, et Ubaldino, son frère, fils de Ugo de Castro
 Ficherle, donnent au Saint-Siège tout ce qu'ils possèdent à
 Montalto sur l'Arno, diocèse de Lucques.

narium sancte Romane ecclesie in mense et indictione suprascripta VII.

Signum $\frac{1}{2}$ manum prescriptorum Guidonis diaconi cardinalis et Ubaldini fratris ejus, hujus cartule rotatorum.

Isti sunt testes: Jacintus dapifer domini pape; Docibilis; Stephanus Teophilacti; Johannes Bonus conestabulus; Rogerius de Lettulo.

CXXV. — PERMUTATIO LARIANI ET NORME¹.

In nomine domini nostri Iesu Christi, anno incarnationis ejus M^cLXX^{viii}^m, pontificatus domini Alexandri III pape anno xx^ar, indictione xiiii, mensis octobris die xi. Dominus papa Alexander de propria voluntate et dominorum cardinalium consensu, Ulaldi scilicet Hostiensis episcopi, Trodini Portensis episcopi, Johannis presbyteri cardinalis sanctorum Johannis et Pauli, Alberti presbyteri cardinalis et cancellarii, Marchi presbyteri cardinalis sancti Marcelli, Gratiani diaconi cardinalis sancti Cosme, et aliorum, permulavit cum nobili viro Rainone de Tusculano; et ipse dominus papa dedit ei ejusque heredibus in perpetuum ad proprietatem castrum Norme cum arce et dominibus, terris, vineis, pascuis, aquis et piscariis ac silvis, et omnibus suis tenimentis et pertinentiis. Similiter et Viculum cum omnibus, sicut superioris dictum est, utilitatibus et pertinentiis suis. Et dominus Raino dedit predicto domino pape et ecclesie Romane ad proprietatem in perpetuum castrum Lariani cum arce, quam dominus papa tunc per eum tenebat, et eum dominibus, terris, vineis, silvis, aquis, pascuis, et cum omnibus suis tenimentis et pertinentiis. Et traditio est ab ultra parte possessio, ut dominus papa deinceps et Romana curia castrum Lariani cum arce et suis pertinentiis, proprietatis jure libere habeat et possideat, et dominus Raino et ejus heredes castrum Norme et Viculum cum omnibus eorum pertinentiis et utilitatibus, proprietatis jure libere habeant et possideant. Possessiones autem que de tenimento Lariani obligate erant, dominus papa sua pecunia recolligere debet, si non excedat summam ducentarum librarum proves-

norum; si vero hanc summam excedit, superfluum dominus Raino solvere debet. Conventum est etiam utriusque partis consensu ut licet domino pape ejusque successoribus a tali permutationis contractu, si voluerint, resilire, et redditio Lariano cum arce et tenimentis suis et meliorationibus domino Rainoni vel ejus heredibus, recipiant Normam cum arce et Viculum cum eorum tenimentis et meliorationibus, nullis hinc inde pro meliorationibus factis redditis vel detractis expensis. Pecuniam tamen, quam pro dissolutione pignorum ante hunc contractum obligatorum dominus papa creditoribus solverit, dominus Raino vel ejus heredes dissoluto contractu domino pape et curie Romane restituet. Domino vero Rainoni et ejus heredibus nullo tempore licet, invito domino pape vel ejus successoribus, a tali contractu recedere. Et dominus papa obligavit se nosque successores domino Rainofni] stipulant in penam quinqaginta librarum auri, si unquam contra hujus contractus tenorem facerent, aut si, quod dedit legitime, contra omnem personam non defendarent, aut si de Viculo eum sicut promiserat non juvaret, si forte Landus Santis aut ejus consanguinei eorumque successores guerram de Viculo sibi fecerint vel ejus heredibus. Et dominus Raino similiter obligavit se nosque heredes in similem penam predicto domino pape stipulant, si ipse aut sui heredes contra talen contractum facerent, aut si quod dedit legitime contra omnem personam non defendarent. Interfuerunt huc contractu frater Franco domini pape camerarius, Caliota menescalus, Petrus hostiarus, Paulus panetarius, Giffredus butillerius, Loffredus Vetus, Johannis Juelis, Mancetus, Robertus Naturalis; qui omnes rogati sunt testes. Interfuerunt et iudices Idiclus et Bulgarellus Anagnini et Gregorius Coranus.

CXXVI. — CARTULA SUPER TENIMENTIS TUSCULANI QUAM FECIT SENATUS ET POPULUS DOMINO PAPE ET ROMANE ECCLESIE¹.

In nomine Domini. Nos senatores alme urbis, decreto amplissimi ordinis senatus, acclamatione quoque populi Romani publice Capitlio consistentis, consti-

1. 11 octobre 1179. — Muratori, t. I, p. 141. — Raino de Tusculano, frère du Jonathas de la charte CXIX, échange avec le Saint-Siège sa châtellenie de Lariano contre celle de Norma et Vicolo.

1. 19 avril 1191. — Muratori, t. III, p. 787. — Le sénat, cissant les conventions antérieures, abandonne au pape Célestin III les immeubles de Tusculum.

tuimus et firmiter stabilimus, ut dominus papa et Romana ecclesia teneant et habeant sibi atque possideant omnia tenimenta Tusculani, sicut in privilegiis finis facte inter sacrosanctam Romanam ecclesiam et Urbem appareat. Corrumptentes itaque et omnino evanquantes et in irritum reducentes omnia privilegia et invasionses atque investimenta que supra tenimenta Tusculani facta sunt sive a Romanis sive ab omnibus aliis personis, hoc modo quod nullius valoris vel momenti sint, et ita quod Romanis vel forensibus nil conferant, nec domino pape vel sancte Romane ecclesie illo tempore aliquo modo possint nocere. Constituimus preterea et anterioritate senatus et reverendi populi Romani publice Capitolio consistentes et pariter acclamantis, firmiter scimus, ut quemcumque persona, sive Romana sive forensis sit, que de terris et tenimentis Tusculani invasit et statim a tali invasione et exactione non desistit omnino, perdat id quod de predictis terris et tenimentis invasit, et tantumdem de suis terris et tenimentis perdat; tali tenore, quod sancta Romana ecclesia habeat sibi primo id quod de predictis terris vel tenimentis invasum est vel erit, et postea habeat sibi illud quod pro pena invasionis perdet invasor, et ita quod Romana ecclesia omnia prescripta pleno jure perpetuo habeat, teneat et possideat et utatur atque fruatur omni tempore, sicut per privilegia finis composite inter eam et Urbem appetat.

Actum XLVII anno senatus, iudictione nona, mense aprilis, die XVIII, jussu senatorum consiliariorum: Jordani Bulgarni; Guidonis Mancini; Petri Saraceni; Petri de Romano Rustici; Sergii Transtiberini; Roberti Johannis Leonis; Stephani Bainerii de Marana; Petri Johannis Frijapani; Petri Benencase Piczoli; et jussu senatorum: Jacobi Oddoni Franconis; Petri Milonis; Stephani Azarii; Pauli Laurentii; Nicholai Johannis Saxonis; Johannis Bartholomei; Roberti Gottifredi; Gibelli Iperini de Tullo; Philippi Johannis Astaldi; Guidonis Cirini; Boneventure Centii Ociilende; Obitionis Calidi Bucconis; Laurentii Thome de Ursinis; Andrea Petri Silvestri; Petri de Monte; Gulferani Centii Gulferani; Pauli Cathene; Johannis Coxe; Johannis Gregorii scriani; Bartholomei Petri; Stephani Alverii; Petri Bobonis Selle; Petri Barilis; Guidonis Johannis Alexandri; Gnittonis Jacobi de Xisto; Petri Boboli de Scorteclariis; Sciatti Pauli Franconis; et Johannis Centii de Portieu.

VENTIONIBUS INTER DOMINUM PAPAM CLEMENTEM ET SENATUM¹.

In nomine Domini. Nos senatores aliae Urbis, decreto amplissimi ordinis sacri senatus constitutimus et firmiter stabilimus et per presentem senatorie dignitatis paginam ad posterorum memoriam reducimus quatinus Romane ecclesie et domino pape nullatenus prejudicet neque noceat per tempora quod dominus papa Celestinus de mera sua liberalitate et gratia a presens largitur senatoribus qui sunt supra numerum LVI senatorum. Qui numerus in fine predecessorum ejusdem Celestini summi pontificis diffinitus continetur et legitur. Quam finem cum suis tenoribus modis omnibus ratam et firmam halebum et haberi in posterum decernimus, statuentes, ut quod dominus papa jam dictus de sua sola gratia, sicut prescriptum est, fecit, non trahatur aliquando in exemplum ab aliquo, sed solummodo prefatus L et vi senatorum numerus, qui in fine inter Ecclesiam et Urbem facta continetur, beneficia et presbyteria consueta a Romana curia integrè consequatur.

Actum anno XLVII Senatus, iudictione IX, mense maii, die XXVII, jussu senatorum consiliariorum: Pauli Laurentii, Pauli Franconis, Pauli Johannis Pauli, Petri Ser Leonis, Nicholai Johannis Saxonis, Jaquiuti Johannis Eri, Gregorii Farulfi, Stephani Caparelli, Guidonis Johannis Alexandri, Nicholai Bezi Laurentii, Rogerii Centimi, Gulferani Centii Gulferani, Stephani Petri Mainardi, Ovitionis Call[id]i Bucconis.

CXXVIII. — CARTULA SUPER CASTRO ALGIDI DOMINO ALEXANDRO PAPE PRO CC LIBRIS PIGNORI OBLIGATI².

In nomine domini nostri Ihesu Christi, anno quidem ejusdem incarnationis M^{CC}LXXXIII, pontificatus domini Alexandri pape III anno XV, iudictione VII, mense januarii, die VI^a. Ego Raino de Tusculano, filius

1. 28 mai 1191. — Muratori, t. IV, p. 35. — Le sénat reconnaît que les gratifications accordées extraordinairement à tous ses membres par le pape Celestin III ne sont dues qu'à cinquante-six sénateurs. C'est par erreur que le rubricateur du titre a écrit CLEMENTE au lieu de CELESTINUM.

2. 6 janvier 1174. — Tomasseti, *Camp. Rom.*, t. II, p. 309 (d'après le *Ricardianus* 228). — Raino, fils de Tolomeo II de Tusculum, frère de Jonathas, donne au pape Alexandre III hypothèque sur la seigneurie d'Algido.

domini Tholomei, confiteor coram subscriptis testibus me recepisse mutuo ducentas libras proveniensium a domino papa Alexandro, pro quibus do sibi pignori castrum Algidum cum suo tenimento et omnibus suis perientiis et utilitatibus, et do sibi potestatem intrandi, utendi, fruendi, possidendi ut pignus, et hoc pacto quod non licet mihi regnare usque ad finem istius anni; transacto anno licet mihi et hereditibus meis illud recolligere pecunia soluta; et post annum non si mihi licitum alii pignori dare vel vendere nisi domino pape Alexandro et suo catholico successori, si ipse vel suus catholicus successor mihi solvere voluerit tantum pecuniam quantum quidlibet alter dare volerit quantum ad pignus, minus uero libras quantum ad venditionem solidam. Et promitto domini cardinalibus, domino Manfredo presbytero cardinali tituli sancte Ceciliae et domino Oddone discenso cardinali sancti Nicholai de carcere Tulliani, sibi legitime stipulantibus, domini pape procuratoribus in hac causa, si ego vel mei heredes contra hoc pactum quod superioris legitur venire presumpserimus, nomine pene ducentas libras proveniensium persolvere. Ad hujus rei memoriam uero homines vocati sunt testes, Caliota Petrus et Albertus hostiarii, Leo et Ricardus fratres domini Rainonis.

CXXVIII. — CARTULA SUPER TRADITIONE ET INVESTITURA UNUS PARTIS CASTRI MAIOLI¹.

In nomine domini nostri Ihesu Christi, Amen. Anno dominice incarnationis MCCCCLXXVII, pontificatus vero domini Alexandri pape III anno XVII, indictione XIII, mense aprilis, die VII. Ego quidem Wilelmus de Maiolo, hac presenti die nullo contradicente vel vim faciente, sed mea propria et spontanea bona voluntate, pro redemptione anime mee et parentum et filiorum meorum, restituo et publice per hoc instrumentum investiens trado vobis sanctissimo patri et domino Alexandro Dei gratia summo pontifici et universali pape et universis vestris catholicis successoribus et per vos sancte Romane ecclesie in perpetuum, quartam videlicet partem in integrum unius castri quod vocatur Maiolum, positi ante Montem Filarem, cum medietate unius turris, cum dominibus, vineis, terris

1. 7 avril 1181. — Guillaume de Majolo restitué au pape Alexandre III sa part (le quart) de cette seigneurie et la reprend en location pour une livre de cire et une d'eneucs. Majolo est une petite localité au sud de S. Leo (Montefeltre).

cultis et incultis, silvis, pratis, molendinis, aquis et cum omnibus quo ad eandem quartam partem pertinent, de quibus omnibus inter vivos dono vobis ut dictum est omne jus et actionem quam in eis habeo. Quam quidem quartam partem locationis titulo in presentia fratrum vestrorum et notariorum subscriptorum testim vos mihi vero conceditis et traditis et filiis meis; quos si non habuero, uni de nepotibus meis in quem uxor et homines castri communiter concordaverint, solvendo vobis et ecclese vestre pensionis nomine unam libram cere et aliam incensi omni anno in die sancto Iovis. Ego itaque tam pro me quam pro omnibus hereditibus meis promitto vobis vestrisque omnibus catholicis successoribus et per vos sancte Romane ecclesie contra predictam donationem et restitutionem non venire et predictam quartam partem supradicti castri vobis defendere et non calumpniari, sub pena m^e librarum auri; et pena soluta hec carta sit firma. Quam scribere rogavi Joannem Nicholai Philippi sancte Romane ecclesie scriinarii, in mense et die et inductione supradicta. Sigillum $\text{\texttimes}$ manus supradicti Willelmi hujus carte rogatoris. Petrus hostiarius testis, Albertinus hostiarius testis, Robertus domini Tholomei testis, Petrus de Tica testis, Agati testis, Tornainparte testis, Johannis Montis Castelli, Albericus Montis Castelli.

CXXX. — LOCATIO PRENESTINE CIVITATIS FACTA DOMINE S. SENATRICI SUB ANNUA PENSIONE X SOL. AURI ROMANE ECCLESIE FACIENDIS¹.

Johannes episcopus, servus servorum Dei, dilectissime in Domino filie Stefanie clarissime senatrici, tuisque filiis ac nepotibus. Quotiens illa a nobis tribui sperantur que rationi inunctanter convenient, animo nos decet libenti concedere et petentium desideriis

27 LOCATIO CIVITATIS PRENESTINE JOHANNIS PAPE X A., FACTA etc. m. post. in C — 31 Stephanie A

1. 17 décembre 970. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 235; Theiner, n° 6; Jaffé, 3742. — Albinus, X. 63. Le pape Jean XIII loue la cité de Preneste, pour trois générations, à Stéphanie, sénatrice, à charge de payer une relevance de dix sous d'or. — Noter la provenance de la pièce, un rouleau de papier, le diplôme original évidemment, conservé à l'abbaye de S. Maria in Monasterio, près S. Pietro in Vincoli.

congruum impertiri suffragium. At ideo quia postulatis a nobis, quantum daremus, concederemus atque traderemus tibi, tuisque filiis ac nepotibus per nostram apostolicam auctoritatem civitatem Prenestinam cum omnibus pertinentiis, cum omni publica datione et functione que ad suprascriptam civitatem pertinet, inter affines et terminos novos et antiquos; id est rivus, qui appellatur Latus, a secundo Lavicanu, et a tertio latere Monticellus de Maximo, a quarto latere pons de Cicala, et a quinto latere Aqua Alta, et a sexto latere vallis de Caporacie, et a septimo latere mons qui dicitur de Foliana. Unde concedimus, tradimus, et a presenti in decima indictione corroboramus hanc nostre apostolice auctoritatis prescriptionem, omnium nostrorum successorum pontificum omniumque hominum contradictione remota, ut persolvat pensionem in nostro palatio per singulos annos x auri solidos, difficultate postposita; omnemque qua indigit meliorationem seu defensionem in differenter vos sine dubio procurantes efficiatis; nullaque preterea ad dandum annue pensionem a vobis mora proveniat, sed ultra actionaris sancte nostre ecclesie apto tempore persolvantur. Nam si aliter, quod absit, a vobis mora provenierit de suprascripta melioratione seu defensione, nec non et persolvendam annue pensionem, statim us fore invalidam hanc nostram perceptionem. Post vero obitum vestrum memorata civitas cum omnibus suis meliorationibus ad jus sancte nostre ecclesie modis omnibus revertatur.

Scriptam per manum Stephani scrinarii sancte Romane ecclesie, in mense novembri, indictione XIII. **X** Bene valete. **P.** Datum xvi kal. jan. per manum Widonis episcopi et bibliotecarii sancte sedis apostolice, anno pontificatus domini nostri Johannis sanctissimi XIII pape vi^o, imperii vero dominorum imperatorum nostrorum Octonis majoris aug. ix^o, minoris vero filii ejus m^o, indictione suprascripta XIII°.

Hec carta sumpta est de thomo carticinio bullato, quod inventum est apud sanctam Mariam in Monasterio.

CXXXI. — EXCERPTUM EX REGESTO PASCHALIS II super

impertire A — postulatis A — **ii** Caporacie A — **16** <ita sae*ge* ut A — **17** auri X solidos A — **18** melioratione A — **19** defensione A — **20** officiatur A — pretereat A — dandum A — **26** fore om. A — preceptionem A — **37** supradicta A — **38** tomo A

41 EXC. EX REGISTRO PASCHALIS PAPE, LIBRO XII CAPITULO III A, ceteris omissis; super etc. m. post. in C

PER RECEPTIONE CASTRORUM PONTIE ET EFLDES ET EORUM-DEM CONCESSIONE FACTA JO. SUBLACENSI ABBATI¹.

Septimo kal. sept. dominus papa Pascalis facta obsidione recepit in Campania castellum Pontie et Efldes. Septimo autem idus septembribus, cum esset in territorio Sabinensi juxta castellum Taranum, commisit eadem oppidi Pontie et Efldes Johanni Sublacensi abbat, sicut commiserat alias terras Campanie; ita ut hereditas monasterii Sublacensis que ibidem est monasterio salva permaneret; cetera custodirentur ad jus beati Petri. Et per ferulam investivit eum, quod non auferret ei in vita ipsius, nisi ipse aliquid tale delinqueret.

Actum est indictione ii, anno incarnationis domini nunc m^ocix^o, pontificatus supradicti pape x^o. Testes affuerunt Cintius Sabinensis episcopus, Leo Villitranus, **Tiburtinus**, Anastasius cardinalis tituli Pamachii, Johannes de diaconia Cosmidin, Berardus de Pisciola, Rainabius Sinebaldi, Octavianus, Odo filius Johannis de Oddone, Petrus de Rofrido, Rofridus de Ceperano et aliipiles; Romanus Albo, Romanus Scotta, Hugazon filius Petri de Leone, Cintius Johannis de Crescentio.

CXXXII. — EXCERPTUM EX REGESTO PASCHALIS II DE FIDELITATE ET SERVITHIS AMPHISINIS ROMANE ECCLESIE FACIENDIS².

Hec sunt que facient Nimpheisini. Fidelitatem facere beato Petro et domino pape Paschali ejusque successoribus quos meliores cardinales et Romani elegerint.

5 Efldes A bis — **16** Ciuthius A — Villiternus A — **18** Pachmachii A — **19** Rayn. A — **20** filii C — **21** Rom Abbo A — **22** de Scotto A — **23** Cincius A

24 EXCERPTUM EX REGISTRO PASCHALIS LIBRO XIII CAP. XXO. A, II DE FID. etc. m. post. in C — **27** facere scilicet A

1 7 septembre 1109. — Muratori, Ant., t. I, p. 619. — Albinus, X 66. Pascal II connaît l'abbé de Subiaco à la garde des châteaux de Ponza et d'Afile, recouvrés quelques jours auparavant. Noter qu'Albinus cite le tome et le chapitre du registre.

2 1110. — Muratori, t. II, p. 11. — Albinus, X 54. Conditions imposées par Pascal II aux gens de Nympha, après une révolte, probablement celle de 1116. Cf. L. P., t. II, p. 303. Ici encore Albinus cite le numéro du registre.

Hostem et parlamentum cum curia precepit. Servitium quod assueti fuerunt sacre et placitum et bannum fatiant beato Petro et pape. Quartam quam reddere debent deinceps reddant ad mensuram Romani modii; et si minister precipit, conducent eam usque Tibériani vel Cisternam. Glandaticum solvant in festo sancti Martini; bradones bonos in festo sancti Thome. De carico uniuscujusque sandali solvant denarios sex. Fidantiam in quoque anno, in mense medio libras xxx de Papia bonas. Plataticum, quod extranei debent solvere, curie solvatur. Foderum quod debuerant domino papa uno die, dent duobus. Molendina, que dominus papa nunc tenet, scilicet xii que sunt extra et inum quod est supra lacu, quieta dimittant. Murenum civitatis destruant secundum preceptum curie, nec sine ejus licentia eum edificant.

Testes sunt hui : dominus Petrus Leonis, Petrus de Franco, Leo de domino Petro de Leo, Ubicio, Seniorilis, Beneincasa, Piscatore, Constantinus dapifer, Zollo de Cajaze, Gisalfo, Romanus de Calvo, Ugizone de Johanne Tinioso, Paganus.

Et infra capite inv.

CXXXIII. — PROPRIETAS QUE REMANSIT CURIE DE REGALIBUS BENEVENTI.

Hec sunt que in dominicatu pape remanserunt : in urbem molendina de Donno, duo molendina de sancta Barbara et molendina de Burgo, turres et plateatum porte Summe, ortos et de turre Corvinula, plaza de ponte majori, et omnes planicas cum platiatico piscium et foliorum, ligna Judeorum, plateatum de Ponticello et Pontili, domos que sunt circa palatium, alaneatum totum et salicetum totum de ponte Leproso, et vineas

³ faciat A — 7 bonos bonos C — 8 carico A — 10 plateatum A — 14 lacum A — 16 enm eum C — 17 <autem> sunt A — 18 de Leo) Leonis A — 19 Piscafore A — 20 Ugizzone A — 29 plateatico A et ita porro — 30 tingita A — 32 Leproso <et vineas omnes de ponte Leproso> A

Scullais et vineam de Nardia, et vineas de Ceculo et vineas Principis, iscla de Cellarulo cum posta, pratum dominicum, viridarium, balneum et fumum, planca piscium et curatura de Brudo porte Rufine, vineam de Cantaro, terra de vinea Veterana, ecclesias omnes, vineam de Cellarulo, medietatem, donum Christiani de burgo porte Auree, monetam et electari id est bannum, medietas redditum de placitis, de forfaturis et scandentia peregrinorum et extraneorum, scandentia Beneficiorum tota.

CXXXIII. — CARTULA QUOMODO PALTONERIUS RECOGNOVIT CASTRUM MONTICELLI PER DOMINUM PAPAM ET CONSTITUIT ANNIS SINGULIS CERTUM CENSUM BISANTIUM UNUM AURI¹.

In nomine domini nostri Ihesu Christi Dei eterni, anno ab incarnatione ejus m^{rc}CL^{vi}, mense aprilii, indictione n^o. Manifestus sum ego Paltonearius comes, filius quandam Fortisquerre comitis, quia per hanc cartulam propriatoria nomine, presentia domini Guidonis presbyteri cardinalis tituli sancte Pontentiane et legati ecclesie Romane, residente apud sanctum Quiricium in conventu cum episcopis, videlicet Seuensti, Aretino atque Clusino, Suanensi, Castrensi, Massetano atque Vulterano, donare itemque tradere video ad honorem Dei omnipotentis et sancte Romane ecclesie et in personam domini Adriani summi pontificis, id est castellum de Monte Celleo cum curte et omni pertinentia sua, eo scilicet tenore ut si ego predictus Paltonearius comes sine filiis masculini vel feminini sexus de me descendentalibus decessero, supradictum castellum cum curte et omni pertinentia sua ad jus beati Petri et sancte Romane ecclesie cum integritate deve-niat. Et propter hoc ego predictus Paltonearius comes exinde statuo et convenio annualiter in Ascensione domini nostri Ihesu Christi predictie sancte Romane

1 Vardia A — Cirdo A — 6 domum A — 8 redditum A — forfaturis A

1. San Quirico, avril 1156. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 721. — Paltone, fils du comte Fortiguerra, donne au pape la nue propriété de son château de Monticello, et s'engage à lui payer un besant d'or de cens. — Ce sens n'est pas dans la tablette ci-dessus. Je pense qu'il s'agit ici de Monticchiello, localité située autrefois dans le diocèse de Chiusi, actuellement dans celui de Pienza, au voisinage de laquelle elle se trouve, du côté de l'est. Cf. Repetti, *Dizion.*, t. III, p. 563.

1. Muratori, *Ant.*, t. II, p. 13. — Albinus, X 55. Cette énumération des droits régaliens du Saint-Siège à Bénévent est sans doute du temps de Pascal II, car c'est à son registre qu'elle paraît rattachée par les mots *et infra cap. III* qui la précèdent. Du reste elle figure dans Albinus au milieu d'extraits de ce registre.

ecclesie censum solvere dum vixerit bizantium unum aureum. Et similiter ego predictus Paltonerius comes statuo et convenio ut si post obitum meum filii mei predictum censum a sancte Romane ecclesie summo pontifice in feudum non acquisierint, annuatim predicte sancte Romane ecclesie statuto termino predictum censum persolvant. Unde ego predictus Paltonerius comes obligo me meosque heredes quod si supradictam conventionem atque concessionem predicte sancte Romane ecclesie attendere et conservare voluerimus, omni tempore promittimus componere et dare penam predicte sancte Romane ecclesie suisque summis pontificibus bonorum denariorium licencium libras c. Et post penam solutam predicta concessio atque conventione firma et illibata permaneat. Et in tali ordine Presbitellum judicem domini imperatoris hanc cartulam proprietatis scribere rogavimus.

Actum in episcopatu Aretino, in burgo sancti Quirici. Signum manus testium: Banutius et Ugnitio comites, germani filii quondam Tigniosi comitis; Caltiagonti comes, filius quondam Caiaquerre comitis; et Rainutius comes filius quondam Bernardini comitis; Isinbardo de monte Gerlone et Rontione de Bibiano, et Stantivulus de Maciareto rogati sunt testes.

25 **CXXXV. — GESTA SUNT HEC INTER DOMNUM PAPAM PASCHALEM ET HENRICUM IMPERATOREM THEUTONICORUM ANNO DOMINICE INCARNATIONIS M^{DC}XIST PONTIFICATUS EJUS UNDEGIMO INDIGATIONE XII^{IA}.**

Hoc tempore Henricus Theutonicorum rex cum

25 ACTIO INTER DOMNUM PAPAM PASCHALEM ET HENRICUM IMPERATOREM III. ANNO dom. inc. MCXI, pontificatus autem domini Paschalis secundi pape XI, indictione III, Henricus quartus, Teutonicorum rex etc. A — rubr. in margine C : Quando papa Paschalii captus fuit ab imperatore.

I. Ici commence un long récit du sacre de Henri V en 1111, et de la capitulation forcée du pape Pascal II sur le sujet des investitures. Cette pièce figure aussi dans le manuscrit *Vaticanus* 1984, d'après lequel elle a été plusieurs fois publiée, notamment dans le *Liber pontificalis*, t. II, p. 338-343. On voit par ce manuscrit qu'elle provient du registre de Pascal II, comme les documents qui l'avoisinent ici et chez Albinus. En effet, le titre, dans le *Vat.* 1984, est : *Incipit registrum Paschali pp. II.* Le cardinal Boson l'intègre intégralement dans sa vie de Pascal II (*L. P.*, t. II, p. 369). Albinus ne la reproduit pas tout entière. Dans le manuscrit de Cencius elle a été distribuée après coup entre cinq rubriques, n°s cxxxv-cxxxix.

magnu exercitu in Tusciā venit, et missis Romam in porticum sancti Petri munitis cum Petro Leonis et aliis domini Paschalis pape munitis, hoc pactum inter eos deliberatum est :

« Rex scripto redditabat omnem investituram omnium ecclesiasticarum in manu domini pape in conspectu cleri et populi in die coronacionis sue. Et postquam dominus papa fecerit de regalibus sicut in dia carta scriptum est, serramento firmabat quod nunquam soli de investituris ulterius intronmet, et dimittet ecclesiasticas liberas eam oblationibus et possessionibus que ad regnum manileste non pertinabant, et absolvet populos a juramentis quo contra episcopos facta sunt. Patrimonia et possessiones beati Petri restinet et concedet, sicut a Katolo, Lodovico, Henrico et aliis imperatoribus factum est, et tenere adjuvalit secundum suum posse. Non erit in facto aut consilio ut dominus papa perlat papatum Romanum vel vitam vel membrum, vel caput malam captione aut per se aut per summam personam, nec ipse nec fidèles ipsius, qui pro eo securitatem ei fecerint, id est Petrus Leonis cum filiis suis, quorum bona dampnissim studiis non patiantur, vel alii quos regi significaverit. Et si quis ei vel eis fecerit, rex eos fideleri adjuvalit. Pro iuriis securitatis observatione, mediatores dabit rex domino pape principes quos petiat, id est : Fridericum filium sororis sue, marchionem Engelbertum, marchionem Thielbaldum, comitem Hermannum, Fridericum palatinum comitem de Saxonia, Beringarium de Bavaria, comitem Goeleridum, Fridericum Saxonem, Albertum cancellarium, Cononem fratrem Berengarii, Sigebotum de Bavaria, Henricum ducem Carinthie, Bertoldum filium ducis Bertoldi; qui jurabunt domino pape securitatem de vita, de membris, de papatu, de caprone. Et si rex hec omnia supradicta non observaverit, ipsi cum honorib[us] suis ad dominum papam et ad Romanam ecclesiam se tendebant. Olsides pro securitate domini pape dabit rex proxima vs feria, et securi mittet ad Insulam in potestate domini pape Fridericum ducem nepotem suum, Spirenssem episcopum Brunensem, Conradum nepotem comitis Hermanni et filium, Henricum fratrem comitis Frederici. Olsides si reciperit, redit in die coronacionis sue, transito ponte. Et si forte coronatus

3 inter nos om. A — 10 se om. C — 15 Lodoneo ceter. A —

33 Sigebot A — 36 superscripta A — 42 Brun. ep. Sp. A — Chindradum A — 43 Herimannus A — 44 Friderici A

aut non transierit, similiter reddet apud
castellum sancti Angeli. Legatos autem, quos dominus papa ad eum misericit, in eundo et redeundo
securos faciet tam a se quam a suis, et si eis ne-
scienter injuria illata fuerit, ad emendandum fide-
liter adjuvabit. *

CXXXVI. — FORMA PRINCIPUM JURAMENTI.

Ego Albertus cancellarius, eto comes Hermannus,
ego Follemarus, uro vobis quia dominus rex proxima
feria ita jurabit et principes jurare faciet et ob-
sides dabit, sicut in conventionis carta scriptum est,
et sic observabit domino pape sine fraude et malo
ingenio, si dominus papa proximo die dominico sic
adimpleverit regi sicut in alia conventionis cartula
scriptum est. *

CARTULA ALIA SIC SE HABET.

Si rex adiungaverit domino pape sicut in alia con-
ventionis cartula scriptum est, dominus papa preci-
piet episcopis presentibus in die coronacionis ejus ut
dimittant regalia regi et regno que ad regnum per-
tinelant tempore Karoli, Lodoici, Henrici et aliorum
predecessorum ejus, et scripto firmabit sub anthe-
mate auctoritate sua et justina ne quis eorum vel
presentium vel absentium vel successores eorum
introruntit se vel invadant eadem regalia, id est
civitates, ducatus, marchias, comitatus, monetas
et plonemum, mercatum, advocatur regni, jura centu-
riorum et curtes que manifeste regni erant, cum
pertinentiis suis, militium et castra regum. Noe ipse
regem et regnum super his ulteras inquietabat et
privilegio sub antheme confirmabat ne posteri sui
inquietare presumerint. Regem benigne et honorifice
suscipiet et mora predecessorum ipsius scienter
non subtracto coronabit et ad tenendum regnum
officij sui auxilio adjuvabit. Si dominus papa hoc regi
non adimpleverit, ego Petrus Leonis cum tota pot-
entia mea tensim me ad dominum regem. Obsides

autem nisi effugerint reddemus altera die post coro-
nationem regis. Si per papam remanserit ut non co-
ronetur, similiter reddemus. Die dominico cum rex
ad processionem receptus fuerit, obsides dabo aut
per me aut per nuntium meum, Gratianum filium
meum et filium Ugitionis filii mei vel filium sororis
mee, si eum habuere potuero, nisi per regem re-
manserit, pro securitate regis ut secure transeat cas-
tellum et pontem. *

CXXXVII. — FORMA MANDATI SUPER RESTITUTIONE REGA-
LIUM ROMANE ECCLESIE.

Ego Petrus Leonis juro vobis quia dominus papa
proximo die dominico adimplebit regi, nisi in rege
remanuerit, quod in cartula conventionis scriptum
est, si rex observaverit dominum pape sicut in alia
conventionis carta scriptum est. Actum u non.
febr., in atrio beati Petri, in ecclesia sancte Marie
que dicitur in Turri.

Post hoc dominus papa nuntios suos Sutrium misit
coram quibus rex in hoc verbi juravit :

CXXXVIII. — ITEM ALIA FORMA JUBAMENTI.

Ego Henricus rex ab hac hora in ante non ero
in facto aut consilio ut dominus papa Paschalis II^{us}
perdat papatum Romani vel vitam vel membra
vel captiuitate mala capione, aut per me aut per sum-
missam personam, nec ipse nec fideles ipsius qui
pro ipso securitatem mihi fecerint vel fecerint, id
est Petrus Leonis cum filiis suis et Walfredus,
quorum bona dampnum studiouse non patientur, vel
aliis quos dominus papa mihi significaverit. Et si
quis domino pape vel eis fecerit, ego eos fideliter
adjuvabo. Legatos quos ad me dominus papa miserit
in eundo et redeundo securos faciam tam a me
quam a meis, et si eis nescienter injuria illata fue-
rit, ad emendandum fideliter adjuvabo. Sic ob-
servabo domino pape sine fraude et malo ingenio,
si dominus papa proximo die dominico sic adimple-
verit mihi sicut in conventionis carta scriptum est. *

7. *Tunc scriptus est et usque adspicitur: In A. P. est JU-*

*RAMENTUM BALONI ET HENRICI IMPERATORIS. — 8 Hermannus <Ego
comes Flandriæ, Ego Comes Godefridus> A — 12 obs. sic A —
16 Cartula etc. — 17 Vetus ex parte domini pape PASCHALIS A —
19 quis sub A — 21 sic A — 22 scripto s. anath. confirmabit A —
30 super. his A — 31 nec A — 32 presumunt A —
33 sp. s. ex parte A — 35 hec A*

1 altero A — 2 papam <non> A — 6 Hugutionis A

10 Tid. rescr. in C. in A. ita: JURAMENTUM PETRI LEONIS, —
14 conv. cart. A — 15 sic sicut C

21 Tid. rescr. in C. in A. ita: JURAMENTUM HENRICI IMPERATORIS,
— 28 Leonis. *Hic suscit A*

Post hoc sic etiam principes juraverunt :

CXXXVIII. — ALIUD JURAMENTUM PRINCIPI M. ALAMANNIE
ET QUOMODO IMPERATOR URBEM INTRAVIT.

« Ego Fredericus dux, ego Ingelbertus marchio,
ego Theobaldus marchio, ego comes Hermannus de
Saxonia, ego Fredericus palatinus comes de Saxonia,
Berenarius comes de Bavaria, ego Godfridus co-
mes, ego Fredericus Saxo, ego Cono frater Beren-
garii, ego Sigeboldus de Bavaria, ego Henricus dux
de Carinthia, ego Bertoldus filius ducis Bertoldi,
ego Albertus cancellarius, non ero in facto aut consilio ut dominus papa Paschalis secundus perdat
papatum Romanum vel vitam vel membra vel cap-
tivum nisi captione. Et si rex juramentum hoc et
ea que in carta conventionis scripta sunt non obser-
vaverit, ego cum honore meo et dominum papam et
al Romanam ecclesiam me tenebo. Sic observabo
domino pape sine fraude et malo ingenio si dominus
papa sic adimpleverit domino nostro regi proximo
die dominico sicut in conventionis carta scriptum
est. Actum Sutrii in burgo, v ilios februario. »

Post hec idem rex Romam accessit in idus februario, in sabbato videlicet ante Quinquagesimam. Altero die obviavat ei dominus papa misit in montem Gaudii qui et mons Malus dicitur signiferus eum laudes, serinarios, judices et stratores. Maximus etiam populi multitudo ei cum ramis occurrit. Duo iuxta priorum imperatorum consuetudinem juramenta, unum iuxta ponticulum, alterum ante portam porticus, Romanorum populo fecit. Ante portam a Iudeis, in porta a Grecis cantando exceptus est. Illic omnis Romane urbis clerus ex pontificis precepto convenerat et eum ex equo descendente usque ad sancti Petri gradus cum laudibus deduxerunt. Cum vero ad superiora graduum ascendisset, illuc dominus papa cum episcopis pluribus, cum cardinalibus presbyteris et diaconiis, cum subdiaconibus et ceteris scole cantorum ministris affuit. Ad cuius vestigia cum rex corruisset, post pedum oscula ad oris oscula elevatus est. Ter se invicem complexi, ter se invicem osculati sunt. Mox dexteram pontificis tenens, cum magno populorum gaudio et clamore ad portam pervenit Argenteam. Ibi ex libro professionem imperatoriam fecit et a pontifice

imperator designatus est et atque et pontifice osculatus. Mox super eum orationem petram sicut in ordine continetur Lectiones episcopos fecerunt. Post ingressum lastum, cum in loca pontificis etiam pervenisset, positis utrumque se hibis considerant. Pontifex refutationem investiture et cetera quae in conventionis carta scripta fuerant repudivit, patres et ipsi que in alia conventionis carta scripta fuerant adimplente. Ille cum episcopis suis et principibus secessit in partem iuxta societarium. Hi dñi ipsi quaevis eius placent tractaverunt. In quo tractatu intercederunt Longobardus episcopus, Bernatus Pomeranus, Bonifacius Regitanus, Aldo Placentinus.

Cum autem longior se hora protractaret, missis numeris pontifex conventionis signacio tenorem repetit adimplente. Tunc episcopi transalpini ad pontificis vestigia coruerant et ad oscula se reverent. Sed post pauperrimam familiare regis dohos suos pacificum agnoscere ceperunt, dicentes scriptam illuc quod conditum angustat non posse firmari auctoritate et iustitia. Quibus cum evangelica et apostolica officia certarunt auctoritas quia et reddenda sunt Cesare que sunt Cesari et Nemo militans deo implicant se neptis servandis, nudum militibus, cum armorum usus secundum beatum Ambrosium ab episcopali officio alienus sit; cum hec et alia illis apostolica et canonicis capitulis obseruantur, illi tamen in dolositate sua et pertinacia permanebant.

Cum iam dies admodum in vixiem, consultum a fratribus est ut rex eodem die coronaretur, ceterorum tractatus in sequentem ebdomadam differatur. Illi statim hoc aversati sunt.

Inter hos tam pontifex quam omnes qui cum eo erant a militibus armatis custodiebantur. Vix tandem ad altare b. Petri proadiens missa officiis conseruentur, vix ad sacramenta divina conficienda panem, vinum et aquam inventre potuerunt. Post missam, ex cathedra descendere compulsi sunt, rex deorum ante confessionem beati Petri cum fratribus suis ibi usque ad noctis tenebras cum armis militibus custoditur. Inde ad hospitium extra ecclesie civitatem cum fratribus deductus est. Cuius estima et ceteris fratibus et laicorum numerosis multitudine, quia a deo, evaserunt alii ex aliis, dum exercitus verberati sunt.

Factus est in primis illi decessus regimus tenuitus, dolor et gemitus. Postea de Romanis a levibus Teutonicis aerius pergiaverunt, aliis autem expediti et sine proposito. Unde tam is est etiam et vestrum et per lossum quis in latitudine et nocte et tempore assent. Porro cum se Romani in exercitu suis et ab aliis propositi essent, illi non eis ipsa latitudine nocte tempore

2 PRINCIPUM etc. m. posteriori C — 22 Post hec In marginis C : Hic intravit imperator Urbem.

proligerunt ut non solum sareinas sed multos etiam socios in hospitiis reliquissent. Deinde usque ad pedem Soractis progredientes, juxta beati Andreæ monasterium Tiberis alveum transierunt et per Sabinos ad Lucanum pontem iter agentes, ulteriores Romane urbis partes agressi sunt. Trahebantur inter hec et clericorum et laicorum nonnulli funibus alligati. Pontifex autem cum duobus episcopis, Sabinensi videlicet et Portneusi, et cardinalibus III° apud castellum Trebium, ceteri vero cardinales apud Coreolitum in custodia detinabantur. Itaque cum et agros Romanorum rex cotidie depopularetur et eorum animos dolis ac pecunia pertemptaret, tanta Deus populo constantiam tribuit ut nichil cum eis pacisci sine pace et cardinalium liberatione potuerit.

Diversis inter hec consilis distrahebatur, sed perpetrati sceleris conscius nichil sibi ulterius tutum fore apud papam arbitrabatur. In hoc tandem plena deliberatione convenit ut omnes quos cuperat liberos faceret, dummodo securitatem sibi apud papam futuri temporis provideret. Hoc profecto per principes suos, hoc per clericos, hoc per laicos, hoc per eives Romanos sollicitus satagebat. Ceterus dominus Iacchus vita expondere quam investituris episcopatum et abbatarium consentire malebat, quamvis ille per investitures illas non ecclesias non officit quilibet, sed sola regalia se dare assereret. Proponabantur pontifici captivorum calamitates, qui anfisis liberis et uxoris, domo et patria exiles, durioribus compedibus arcebantur; proponebatur ecclesiæ Romanae désolatio, que pene omnes cardinales amiserat; proponebatur gravissimum scismatis periculum quod pene universe Latinorum ecclesiæ minimeret. Virtus tandem miseris filiorum, laborans gravibus suspiris atque geminitibus et in lacrimis totus effusus: « Gogor, ait, pro Ecclesiæ liberatione ac pace hoc pati, hoc promittere quod pro vita mea nullatenus consentire. » Ad hanc enim securitatem conlmandam episcopi et cardinalis qui capti fuerant expetebantur. Nec omnino alter aut captivorum dimissio aut Ecclesiæ pax quantum in ipsis erat poterat provenire. Cum itaque comes Albertus de Blanderada et ceteri regis laterales juramentis conditionem prescribi non suerint, pontifex ait: « Quandiquidem conditionem scribi non patinimi, verbis apponam. » Tunc totus ad regem versus dixit: « Ju-

ramento hec ideo facimus ut vos illa que pacti estis faciatis et observetis. » Quod rex cum omnibus suis letissime ac libertissime annuit. Ex verbo igitur pape sic ab eis juratum est in agro juxta pontem Mammeum qui Romanos a Teutonicis dirimerebat:

« Dominus papa Paschalis non inquietabit dominum regem Henricum neque ejus regnum de investitura episcopatum aut abbatarium, neque de injuria sibi illata et suis in persona et bonis, neque malum meritum redet sibi aut alicui persone pro hac causa, et penitus in personam regis nunquam anathema ponet. Nec remanebit in domno papa quin coronet eum sicut in ordine continetur. Et regnum et imperium officii sui auxilio eum tenere bona fide adjuvabit. Et hec omnia adimplebit dominus papa domno regi presenti Henrico sine fraude et malo ingenio. » Sie me. »

Ille invicem juravit in verba hec: « Ego Henricus rex imp^o vel vs feria proxima dimittam dominum papam et episcopos et cardinales et omnes captivos qui cum eo et pro eo capi sunt, et osides, et securos perduci faciam intra portas Transtiberine civitatis nec ulterius capiam aut capi permittam. Eis qui in fidelitate domini pape Paschalis permanent et populo Romane civitatis et Transtiberine et Insule pacem et securitatem servabo, tam per me quam per meos et in personis et in rebus, qui pacem mihi servaverint. Dominum papam Paschalem fideliter adjuvabo ut papatum quiete et securè teneat. Patrimonia et possessiones Romane ecclesie que abstuli restituam. Cetera que jure habere debet, more antecessorum meorum recuperare et tenere adjuvabo bona fide. Et domino pape Paschali obediem, salvo honore regni et imperii, sicut catholici imperatores catholicis pontificibus Romanis. Hec omnia observabo bona fide, sine fraude et malo ingenio. Sie me Deus. »

Post hec Coloniensis archiepiscopus Fridericus, Tridentinus Gebeardus, Monasteriensis Brucardus, Bruno Spirensis, Albertus cancellarius, comes Hermannus, Fridericus palatinus comes, Albertus comes de Blanderada, Fridericus Saxo, Beringarius comes, Fridericus comes Frisingensis, Bonifatius marchio et Guarnerius comes, Godefridus de Suevia, posita super

13 pecuniam C — 41 Cum ite reddi X, cum titulo JURAMENTUM CARDINALIUM PER VIVM, — itaque om. A — 43 <Paschalis> pontifex A — 45 versus ad regem A

2 suis omn. A — 3 pape Paschalis sic a cardinalibus iuratum A — 7 regem <presentem>, A — 10 aut] neque A — 17 me <ete> A — 18 iuravit. Hic rursus sistit A

Evangelium iujus juramenti cartula, juraverunt sic ex precepto regis :

« Sicut in hac cartula scriptum est, sic dominus rex presens Henricus observabit domino pape Paschali presenti sine fraude et malo ingenio. Sic me Deus et cetera. » — Actum in idus aprilis, m^o feria post octabas Pasche, indictione m^a.

Restabat illa exactio et extorsiois portio ut de investiture permissione privilegii regi personaliter scriberetur. Nec ipse igitur nec ipsius laterales passi sunt ut intra urbem scriptura illa differretur, ubi sigillum pontificis dimissum fuerat. Altero itaque die in eodem campo qui Septem Fratrum dicitur, dum casta moventur, illud dictari oportuit, et transitu juxta pontem Salarium Tiberis fluvio, dum apud Octavum castra sita essent, accitus ab Urbe scribariorum scriptum illad inter nocturnas tenebras exaravit. Cui nimurum scripto ibidem quamvis invitus pontifex subscriptis. Porro cum ibidem cartam ipsum rex accepisset, postmodum cum in ecclesiam beati Petri pervenissent, post corone acceptiōem eam ad manū pontificis restituit, nec solum contra ejus voluntatem, sed etiam contra omnēm consuetudinem de manū ejus accepit. Coronatus est autem idem rex pars omnibus Romae Urbis, ne quis civium ad eum accederet, obseratis. Post coronationem, finitis missis sollempnibus ad castra in campo egreditur. Pontifex tunc tandem cum episcopis et cardinalibus liber in Urbe regrediens tanta frequentiā populi occurrunt et Penni laudantis excipitur, ut viv circa vesperas ad hospitium potuerit pervenire. Actum idibus aprilis, v^o feria post octabas Pasche, indictione m^a.

Hec sicut passi sumus et oculis nostris vidimus et auribus nostris audivimus mera voluntate perscripsimus.

CXL. — CONCILII TERTIUM LATERAN. IN CONSTANTINIANA BASILICA CELEBRATUM¹.

Anno dominice incarnationis m^cxiii^o, xv kal. aprilis, celebrata est sinodis Laterani a domino papa Pas-

chali in basilica Constantina ubi episcopi quinque plures ex italiciis provinciis interluerunt, transalpini duo. In qua numerum suudo de Guibertini die in questio facta est, eo quod referuntur quasi ex permissione pape interdicta offita celebrare. Tunc pontifex ait: « Nec excommunicatos sicut alii quidam generaliter absolvit. » Constat enim neminem nisi penitentem et satisfaciētēm absolutoriū gratiam conceperit. Nec Guibertini nulli interdicto reatu. Immo Ecclesia sententiam in eos collata iuxta predecessorum nostrorum deliberationem laudamus et confirmamus. »

Dic autem vī idem pontifex narravit omniēs qualiter a Henrico Fentoniorum rege cum episcopis quibusdam et cardinalibus tam presbyteri quam diaconiis et cum magna tam Romanorum quam aliorum qui tunc secum conveverant multitudine captos fuerit, quamque coactus contra deliberationem suam fecerit pro redēptione captivorum, pro pace populi, pro libertate Ecclesie, ut supradicto regi de investiture quas sepius prohibuerat scriptum concessionis daret et juramenta per episcopos seu cardinales fieri precipere, quatenus nec de investiture deinceps cum inquietaret nec in personam ejus anathema poseret. Quamvis, aut, ex litio juramentis pr̄ posita ab ipso et suis minus observata sit, neque enim servaverunt nobis quod ab eis juratum est, ego tamen eum nimis quam anathematisco, nunquam de investiture inquietabo. Quoniam enim nostre communionis et cohortionis instantiam repulerunt, hancij judicem. Denim, Porro scriptum illud quod pro magnis necessitatibus coactus, non pro vita mea, non pro salute et gloria mea, sed pro solis Ecclesie opportunitatibus sine fratre cuiuslibet aut subscriptionibus feci, super quo nulla conditione nulla promissione constringimur, prave factum cognoscere, prave factum confiteor, et omnino corrigi Domino praestante desidero. Cuius correctionis modum fratrum qui conveverant consilio iudicioque constitutis, ne forte per hoc in posterum detrimentum aliquod Ecclesie aut anime mee iudicium relinquantur. »

Tunc communī omnium favore fundatum est ut fratres omnes qui domum a Deo sapientie scientiae percepserant maturius super hoc concilium communī collatione suscepserent, quod sepnētī die per inspirationem sancti Spiritus responderent. Die itaque vi^o, que et ultima concilii fuit, fidei sue veritatem sanctis patribus per omniū i consonantem dominus papa P. in audiencia consilii totius exposuit, asserens se Scripturas sanctas veteris ac novi testamenti et conci-

1. Cette pièce provient encore, il y a tout lieu de le croire, du registre de Pascal II. C'est un extrait des actes du concile de 1112. On la trouve aussi dans la vie de Pascal II du cardinal Boson, mais avec une finale plus complète. Voy. mon édition du *L. P.*, t. II, p. 370-372. La fin du mot *Lateran*, et ce qui suit, dans le titre, sont de seconde main.

lia universalia veneranda suscipere ac venerari que catholica Ecclesia suscepit et veneratur, in calce etiam ejusdem professionis addicens : « Predecessorum quoque nostrorum statuta sequentes, maxime Gregorii VII et Urbani II, que dampnaverunt dampnam, que statuerunt statuimus, quod prohibuerunt prohibemus, quod confirmaverunt confirmamus. » Tunc ex ore omnium qui ad consilendum externa deliberatione convererant, Eugolismensis episcopus Girardus hanc in scripto sententiam recitavit : « Primum privilegium illud quod non est privilegium, sed vere debet dici privilegium, pro liberatione captivorum et Ecclesie a domino papa Paschali per violentiam Henrici regis extortum, nos canonica censura et ecclesiastica auctoritate juditio sancti Spiritus dampnam et irritum esse judicamus alique omnino quassamus; et ne quid auctoratis et efficacitatis habeat penitus excommunicamus. » Tunc surgenibus ex consensu fratribus, gratie Deo et pontifici acte sunt quod, veritate liquidius patefacta, de medio ablata sit scandali et dissensionis occasio.

XLII. — HOC EST JURAMENTUM QUOD DOMINUS REX LOTARIUS TEMPORE HERESIS FILI PETRI LEONIS DOMINO PAPE INNOCENTIO PRESTITUT ANTE FORES BASILICE SANCTI SALVATORIS, QUE CONSTANTINIANA APPELLATUR, IN DIE QUA CORONATUS EST AB IPSO INNOCENTIO, ANTEQUAM CORONAM ACCIPERET, DOMNO CENCO FRAJAPANE JURAMENTUM COMPUTANTE, ET OTTONE NEPOTE SUO AC CETERIS NOBILIBUS ROMANIS IBI EXISTENTIBUS¹.

Ego Lotharius rex promitto et juro tibi domino pape Innocentio tuisque successoribus securitatem vite et membris et mala captionis, et defendere papatum et honorem tuum, et regalia sancti Petri, que habes manuteneret, et que non habes iuxta meum posse recuperare.

22 LOTHARIUS A — 28 OCT. A

1. Rome, 4 juin 1133. — Theiner, n° 14; *Mon. Germ. Leges*, t. II, p. 82; *constitutions*, t. I, p. 168. — Albinus, X 52. Serment prêté par Lothaire II au moment de son sacre. Il est à croire que ce texte provient du registre d'Innocent II, comme les pièces précédentes proviennent de celui de Pascal II.

CXLII. — DE RECEPCIONE PAPE ADRIANI A FREDERICO IMPERATORE TEMPORE CORONATIONIS SUE².

Anno incarnationis dominice m^cclxxv^o, indictione iii^o, v^o idus junii, pontificatus vero domini Adriani pape [in] anno v^o. Cum donnus Fredericus Romanorum rex Roman in imperatore coronandus accedens in territorium Sutrinum cum exercitu advenisset, ivit ad eum de civitate Nepesina dominus papa. Et cum Artunc Coloniensis archiepiscopus et multi de principibus illius exercitus ei obviam evixissent, ad tentorium regis eum cum jocunditate nimia et competenti honorificientia conduxerunt. Ubi quia rex in stratoris officio exhibendo et tenendo treuga illum honorem domino pape nequaquam exhibuit qui ab antecessoribus ejus Romanorum regibus ob apostolorum principis reverentiam Romanis consueverat pontificibus exhiberi. ceperant qui cum domino papa venerant contrastari et de subtracta ei consuetu[m] reverentia murmurare. Quocirca dominus papa eum ad osculum non recepit. Unde remanente ibidem exercitu, totus sequens dies sub istius rei disceptatione currit, asserentibus cardinalibus dominum imperatorem de antiqua consuetudine ac Romane ecclesie dignitate domino pape stapedem debuisse tenere, quibusdam autem de principibus exercitus denegantibus. Propter quod quidam cardinales discesserunt. Tandem vero antiquioribus principiis et illis qui cum imperatore Lotario ad dominum papam Innocentium venerant requisitis, et investigata ex relatione illorum et veteribus monumentis prisca consuetudine, judicio imperialis curie decretum est et communis principiis favore firmatum quod dominus imperator pro apostolorum principiis et sedis apostolice reverentia exhiberet stratoris officium

2 TEMPORI SUE³ EX REGISTRO IPSIUS PAPE CAPITULO LXXXIII A — 4 VI id. A — 13 strengua A — 19 Quocirca⁴ Qua de re A — 25 propter quod om. A

1. 8, 9 juin 1155. — Muratori, *Ant.*, t. I, p. 117; Watterich, t. II, p. 312. — Albinus, X 53. On voit par Albinus que nous avons affaire à un fragment du registre d'Adrien IV. Récit de l'incident de l'étrier, entre Frédéric Barberousse et le pape Adrien, Boson, dans sa vie d'Adrien IV (*L. P.*, t. II, p. 394), raconte les mêmes événements avec un peu plus de détail, mais souvent dans les mêmes termes. Les deux récits dépendent littérairement l'un de l'autre. Il est du reste fort possible qu'ils soient tous deux de la main de Boson.

et stregnam domino pape teneret. Tertio itaque die
movit imperator inde exercitum et castra metatus est
juxta lacum qui dicitur Jensa, in territorio Nepesino.
Ibiique, sicut constitutum fuerat inter principes,
domino pape appropinquant territorio suo, imperator
per aliam viam obviam veniens, descendit eo viso de
equo, et in conspectu exercitus in omni aceritate offi-
tium stratoris implevit et strengam ipsius tenuit; et
tunc primo eum ad osculum dominus papa recipit.

**40 GXLIII. — LITTERE FREDERICI IMPATORIS TIBURTINIS
CIVIBUS SUPER CONCESSIONE TIBURTINE CIVITATIS FACTA
ROMANE ECCLESIE AB EODEM.**

Fredericus Dei gratia Romanorum imperator semper
augustus universis civibus Tiburtinis tam minoribus
quam maioribus gratiam suam et bonam voluntatein.
Universitatem vestram nosse volumus quod ob rever-
entiam beati Petri principis apostolorum dilectissimo
atque in Christo reverendissimi patri nostro Adriano pape
civitatem dimisimus Tiburtinam, salvo tamen per
omnia iure imperiali. Huius rei crux omnes et sin-
gulos cives Tiburtinos a fidelitate quam nobis nuper
iurastis absolvimus, attentius vobis precipiendo man-
dantes quatinus eidem venerabili pape fideliter assis-
tatis, devote servias, eique sicut domino obediere
studatis, scientes, sicut jam dictum est, a iuramento
fidelitatis quod nuper fecistis vos absolutos, salvo in
omnibus iure imperiali.

**CXLIII. — JURAMENTUM TIBURTINORUM SUPER FIDELITATE
FACTA DOMINO PAPE INNOCENTIO, SUPER VITE IPSIUS SECUN-**

2 inde om. A — 3 Jaula A — 8 strengam A
10 Littere etc. c. Tiburtinis AC — 14 maj. q. min. A —
19 Tyb. A — 23 adsist. A
28 SUPER etc. c. om. AC

1. Juin 1155. — Theiner, n° 21. — Albinus, X 58. L'empereur Frédéric I déclare aux gens de Tibur qu'il remet leur ville aux mains du pape. Sur les circonstances de cette remise, v. Boson, vie d'Adrien IV, *L. p.*, t. II, p. 396, où cette lettre est intégralement reproduite.

RITATE CONSILVANDIS ET DEFENDENDIS REGALIBUS SANCTI
PETRI.

Ego ille ab hac hora in ante fidelis ero loco Petro
et domino in o pape Innocentio episque successoribus
canonee intravit. Non ero in facto neque in consi-
lio aut in consensu ut vitam periret aut membra
vel capiatur mala captione. Consilium quod per se
vel per suum munitionem aut per suas litteras nichil
manifestaverint, ad eorum dampnum me sciente nulli
pondam. Si eorum certum dampnum scero, si possum
remanere facio; sin autem, aut per me aut per
meum munitionem vel per talium personam quam pro
certo credam eis dicturam, significabo. Papatum Ro-
manum, civitatem Tiburtinam, dominicatas et regalia
que Romani pontifices ibidem habuerunt, et munitionem
pontis Lucani, Vicovariorum, Sanctorum Poloni,
Castellum Boverani, Cantalupum et Bardiensem, Cle-
lianum, et alia regalia beati Petri, que hacten a iudicio
ero ad retinendum, que non habet ad recuperandum,
et recuperata ad retinendum et defendendum contra
omnes homines. Comitatum quoque et rectoriam epis-
tulanum civitatis Tiburtiae in potestate domini pape Inno-
centii et successorum eius liberè dimittam, et ad
ordinandum et retinendum in huncque locum eorum, de
quacumque persona voluerint, fideliiter juro. Hoc
ominius hora fide sine fraude et malo intento observabo.

**CXLV. — JURAMENTUM ARHILISCOPORUM DE OBEDIENTIA
BEATO PETRO ET SUE SUCCESSORIBUS EXHIBENDA.**

Ab hac hora et in ante filii ero et obedientis
locato Petro et papae illi sisque successoribus, qui per
meliores cardinales intraverint. Non ero in consilio
neque in facto ut vitam aut membra aut papatum
pertinat aut capti sint mala captione. Ad similitudinem

15 ibi A

27 DE etc. om. AC, supr. c — 30 ill. Grez dico A — 33 tan-
tione C

1. Muratori, *Ant.*, t. VI, p. 251. Theiner, n° 21. — Albi-
nus, XI 22. Seument prêté au pape Innocent II par les gens
de Tibur.

2. Muratori, t. VI, p. 265. — Albinus, X 57. Cette formule
de serment, comme on le voit p. r. Albinus, est du temps de
Grégoire VII.

quam me vocabunt, vel per se vel per suos nuntios vel per suas litteras, veniam et canonice obediam, aut si non potero legatos meos mittam. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor ero ad tenendum et defendendum, salvo meo ordine. Consilium vero quod mihi crediderint per se aut per nuntios suos sive per litteras nulli pandam me sciente ad eorum dampnum. Legatum Romanum eundo et redeundo honorifice tractabo et in necessitatibus suis adjuvabo. His quos nominatum excommunicaverint scienter non communicabo. Romanam ecclesiam per secularem militiam fideliter adjuvabo cum invitatus fuero. Hec omnis observabo nisi quantum sua certa licentia remanserint.

CXLVI. — IURAMENTUM EPISCOPORUM A ROMANO PONTIFICE CONSECRATORUM¹.

In nomine domini Dei et salvatoris nostri Jesu Christi, anno sancte incarnationis ejus millesimo illo. Promitto ego ille episcopus sancte illius ecclesie cobis beato Petro apostolorum principi vicario tuo beatissimo pape domino meo illi ejusque successoribus, per Patrem et Filium et Spiritum Sanctum Trinitatem inseparabilem et hoc sacratissimum corpus tuum, me omnem fidem et puritatem sancte fidei catholice exhibere et in unitate fidei Deo cooperante persistere, in qua omnium Christianorum salus esse sine dubio comprobatur, et nullo modo contra unitatem communis et universalis Ecclesie suadenti quippiam consentire, sed ut dux fidem et puritatem meam atque conseruans tibi utilitatibusque ecclesie tue cui a Domino Deo data est potestas ligandi et solvendi et predicto vicario tuo atque successoribus ejus per omnia exhibere; promittens pariter festinare omni annisu ut semper pax quam Deus diligit inter Romanum reman-

¹ nulli om. A

¹⁵ Sine tit. D, qui habet in margine : EX LIBRO ROMANORVM
PONTIFICVM QUI VOCATUR DIURNVS — 17 et om. D — 19 eccl. ill. D
— 25 operante D — 26 omnis D — 29 concorsum C — 31 solven-
dique D

I. Muratori, t. V, p. 268. — Albinus X 49; Deusdedit, IV 162 (Ed. Martinucci, p. 505). C'est le n° 76 du *Liber diurnus*, où cette formule figure sous le titre *Iudiculum episcopi de Longobardia*.

publicam et nos, hoc est gentem Longobardorum, conservetur, et nullo modo contra agere facere quippiam aduersum promitto, quatinus in omnibus fidem meam sincerissimam exhibeam. Quod si, quod absit, contra hujus promissionis mee seriem aliquid ingeno vel occasione templavero vel contra catholicam legem, rens inveniar eterno iudicio et ultionem Annaiae et Zaphire incurram, qui etiam tibi beato Petro de rebus propriis fraudem fecere et falsa dicere presumperunt. Hunc autem indiculum sacramenti ille episcopus manu propria subscripsi, atque possum super sacratissimum corpus tuum, sicut superius legitur, Deo teste et iudice, prestiti sacramentum quod observare promitto.

CXLVII. — IURAMENTUM EPISCOPORUM VEL ABBATUM² QUI A ROMANO PONTIFICE CONSECRANTUR³.

Ego N. episcopus ab hac hora in antea fidelis ero et obediens beato Petro sancte apostolice Romane ecclesie et domino meo pape illi ejusque successoribus canonice intrantibus. Non ero in consilio neque in facto ut vitam perdat aut membrum vel capiantur mala captione. Consilium quod mihi perseverat per litteras aut per nuntium creditur sunt ad eorum da[m]pnum me sciente nulli pandam. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor ero ad retinendum et defendendum, salvo meo ordine, contra omnes homines. Vocatus ad sindonum veniam, nisi prepeditus fuero canonica prepeditione. Legatum apostolice sedis quem certo legatum ejus cognovero in cuncto et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adjuvabo. Apostolorum limina singulis annis aut per me aut per meum ministerium visitabo, nisi ego absolvere licentia. Possessiones ad mensam mei episcopatus pertinentes de novo non infundabo neque locabo neque alienabo inconsulto Romano pontifice. Sic me Deus adjuvet et hec sancta Dei evangelia.

² quatenus D — ³ aliquid <facere quolibet modo aut> D — 7 et om. D — ultionem <anime mee> A — ⁸ Annaiae D — et om. D — Zaphire A, Zaphire D — tibi om. D — ¹¹ suscripsi D — ¹² super] supra D — ¹⁴ observare] et servare D

I. Muratori, t. VI, p. 265. — Ce serment n'est pas dans le recueil d'Albinus.

CXLVIII. — JURAMENTUM EPISCOPORUM PALLIA SUSCIPIENTIUM¹.

Ego ille archiepiscopas ab hac hora in antea fidelis ero sancto Petro santeque Romane ecclesie et domino meo pape illi suisque successoribus electione meliorum cardinalium intrantibus. Non ero in consilio aut in facto ut vitam perdant aut membra aut capti sint mala captione. Consilium vero quod mili credituri sunt per se aut per nuntios suos sive per litteras nulli manifestabo ad eorum dampnum me sciente. Papatum Romanum et regalia sancti Petri adjutor eis ero ad retinendum et defendendum, salvo meo ordine. Legatum Romanum endo et redeundo honorifice tractabo et in suis necessitatibus adjuvabo. Vocatus ad sinodum venire non differam, nisi prepeditus canonica excusatione vel preditione. In natatibus Apostolorum eorum limina visitabo aut per me aut per nuntium meum nisi apostolica licentia remanem. Sic me Deus et cetera.

CXLIX. — PALLEUM DATUR ARCHIEPISCOPI SEU EPISCOPIS SUPER ALTARE A DIACONIBUS CARDINALIBUS ET SUB-DIACONIBUS ROMANE ECCLESIE IN HEC VERBA²:

Ad honorem Dei et sancte Marie virginis et beatorum apostolorum Petri et Pauli et sancte Romane ecclesie atque commisso tibi illius ecclesie tradimus tibi pallium de corpore beati Petri sumptum, plenitudinem scilicet pontificalis offiti, ut utaris eo infra ecclesiam certis diebus qui nominantur in privilegiis ab apostolica sede tibi concessis, et in eo potestate habeas consecrandi episcopos et celebrandi concilia.

I PALLIA SUSCIPENT QUI IN ROMANA ECCLESIA CONSELRANTUR ET AB EA PALLIUM ACCIPIENT D., et in margine: EX REGISTRO PAPE ALEXANDRII — 3 ille] Wibertus Ravennas AD (Guibertus D) — 5 illi] Alexandro AD — 10 Deus adjuvet et tecum sancta evangelia AD 29 hab. pot. A

CL. — JURAMENTUM SCHISMATICORUM QUANDO AB ECCLESIA RECEPIUNTUR³.

Ego N. refuto et anathematizo omnem heresim extollentem se adversus Romanam et catholicam Ecclesiam et precipue scisma et heresim Octavianum. Ordinationem quoque ejus irritam esse promotam et ab hac hora in antea fidelis ero beato Petro et sancte Romane ecclesie et domino meo pape Alexandro ejusque successoribus canonice intrantibus. Sic me Deus adjuvet et cetera.

CLI. — JURAMENTUM ILLIES QUI DEPONITER⁴.

Ego ille promitto omnipotenti Deo et beato Petro apostolorum principi quod in quocumque tempore legatus apostolice sedis directus a domino illo papa vel aliquo successorum item Romanorum pontificum ad me venerit, infra terminum quem idem legatus mihi constituerit illum episcopatum omni subtata occasione vel fraude dimittam et cum bona fide studebo quatinus ecclesia illa secundum Deum ordinatur, nichil acturus me sciente per me aut per aliquam personam a me summissam unde eadem ecclesia vel clerici ejus meo studio vel malitia lesionem aut detrimentum accipiant, neque aliquo inveniam studio ut Romane legatione resistatur. Sic me Deus.

CLII. — JURAMENTUM ARCHIEPISCOPORUM, QIOD VENIRE DEBENT AD SYNODUM SEDIS APOSTOLICE LEGATORUM ET

4 <sanctam> Rom. A — 5 Octav. A — 7 fidelis <et obediens> A — 10 et ista sancta evangelia A

II EIUS D, qui habet in margine: EX REGISTRO VII pp. GG, CAP. XVIII LIB. III. — 12 ille] Wibertus A, Guibertus D — 14 directo A — 15 succ. <suorum> AD — 18 const. nulli D — illum ep. i Ravennatum (-nante D) archiepiscopatum AD — 18 quatenus D — 22 aut] vel D — 24 Deus <adjuvet et tecum sancta evangelia> A

25 JURAMENTUM ILLIS QUI DICIT SE NON POTUSSER VENIRE AD SYNODUM D., et in margine: EX V. LIB. LIUSHEM, CAP. XVII. — ARCHIEPISCOPORUM etc. c. REMENSIS ARCHIEPISCOPI A

1. Albinus, XI 15. Pièce relative au schisme d'Octavian (Victor IV, 1159-1164) contre Alexandre III.

2. Albinus, X 47; Deudsedit, IV 162. Ici encore la date de la pièce est fournie par le nom de Guibert de Ravenne, conservé par Deudsedit et Albinus, mais effacé par Cencius.

TRACTARE FIDELITER ORNAMENTA ET PREDIA ECCLESIE
SIBI COMMISSAE¹.

Ego ille archiepiscopus pro superbia non dimisi
quod non veni ad sinodum illam ad quam me vocavit
legatus domini pape illius. Itaque si vocatus nuntio
vel litteris apostolice sedis fuerit, nullo malo ingenio
et nulla fraude me subtraham, sed veniens diffinitioni
et iudicio huius ecclesie fideliter obediam. Quod si
dominopape illi et successoris suo placuerit me de objectis
ante legatum suum respondere, id per omnia faciam.
Thesauros vero et ornamenta et predia ecclesie mihi
commissae ad honorem ipsius ecclesie fideliter tractabo
et ad resistendum justicie ea non alienabo, nec aliquo
studio inveniam ut Romane legationi resistatur. Sic
me Deus et cetera.

CLIII. — JURAMENTUM NUNTIORUM OTTONIS FUTURI IMPERATORIS².

Dono illi pape rex ille per nos promittit et jurat
per Patrem et Filium et Spiritum Sanctum et per hoc
lignum vivifice crucei et has reliquias sanctorum,
quod si permittente Deo Romam venerit, sanctam Ro-
manam ecclesiam et eundem dominum illum papam

¹ ille] Mansasses Remensis AD — 4 illum, Augustodunensem AD (Augustod. D) — 9 et, vel D — 10 idem AD — 11 <Remensis> ecclesie AD — 13 neque D — 14 Rome A, Rom C — 15 et cetera om. C

² JURAMENTUM FUTURI IMPERATORIS D, et in margine. Hoc SACRA-
MENTUM INVENTI SCRIPTOR HUJUS LIBRI IN SAXONIA, IN MONAS-
TERIO QUOD DICITUR LUNEBURG, JURAMENTUM NUNTIORUM OT-
TONIS FUTURI IMPERATORIS, QUD FST IN SAXONIA IN MONASTERIO
QUOD DICITUR LUNEBURG A — 16 illi pape rex ille³ domino Johanni
pape XII rex Otto AD — 22 illum⁴ Johannem AD

1. Muratori, t. VI, p. 267. — Albinus, X 48; Deudsedit, IV 162 (Martinucci, p. 504), dans ce dernier avec la note marginale : ex V libro ejusdem (*Gregorii*), cap. XVII. C'est, en effet, la référence exacte à une lettre de Grégoire VII (J , 5067), du 9 mars 1078, où ce serment est reproduit. Ici encore, Cencius a fait disparaître les noms propres, pour transformer en formule une pièce de nature spéciale, qui ne se prête guère à une telle adaptation.

2. M. G. *Leges*, t. II, p. 29; *Constitutiones*, t. I, p. 23. — Albinus, X 43; Deudsedit, IV 161. Cette formule de promesse, comme le résulte du texte de Deudsedit et d'Albinus, est reproducit d'une pièce établie en 962, avant le sacre d'Otton I.

rectorem ipsius exaltabit secundum suum posse, si vi-
vum eum invenerit; siu autem, eum qui est., sua vo-
luntate et suo consensu aut suo consilio aut sua exhorta-
tione perdet, neque ipse nec aliquis successorum
ejus. Et in Roma nullum placitum aut ordinacionem
faciet de omnibus que pape et Romanis pertinent. Cuicunque autem regnum Italicum committet, jurare fa-
ciet illum, ut adjutor sit domino pape et successoribus
ejus ad defendendam terram sancti Petri, secundum
suum posse. Sic adjuvet Deus eundem regem et
cetera.

CLIII. — JURAMENTUM HENRICI IMPERATORIS DE STANDO
JUSTITIE, CONCILIO AC JUDICIO DOMINI PAPE GREGORII
SUPEM MURMURATIONE ET DISSENTIONE QUAM HABERENT
ARCHEBISHOPICI ET ALII ECCLESIARUM PRELATI ET REGNI
THEOTONICORUM PRINCIPES CONTRA EUM¹.

Ego rex Henricus de murmuratione et dissensione
quam nunc habent contra me archiepiscopi et episcopi,
abbates, duces et comites, ceterique principes regni
Theotonicorum, et alii qui eos in eadem dissensionis
causa secundut, infra terminum quem dominus papa
Gregorius constitutit, aut justiciam secundum judi-
cium ejus aut concordiam secundum consilium ejus
faciam, nisi certum impedimentum mihi vel sibi obsti-
terit, quo transi, ad peragendum idem paratus ero.

Item si idem dominus papa Gregorius ultra montes
seu ad alias partes terrarum ire voluerit, securus erit
ex mei parte et eorum quos constringere potero ab
omni lesionis vite et membrorum ejus seu captione,
tam ipse quam ei ejus conductu vel comitatu fueri-
rint, seu qui ab illo mittuntur, vel ad eum de quibus-

¹ qui est] qui legabiliter illi succedet. Et nunquam vitam aut
membra neque ipsum honorem quem habet et qui cum habitibus
est D — 3 voluntate <aut suo consensu> AD — 4 neque AD —
6 pertinent <sine consilio domini pape> D — 10 dominum regem
Ottonem et hec sancta evangelia et hec sacrosancta sanctuaria
AD

² DE STANDO etc. c. EX III LIBRO REGISTRI VII GREGORII PAPE,
CAP. VI A; IMPERATORIS etc. om. D, qui habet in margine : Ex
III LIBRO REG. PP. GG. VII CP. VI. — 17 Heinricus D — 20 Teut.
AD — dissensione causam A — 28 eorum om. D

1. 28 janvier 1077. — M. G. *Leges*, t. II, p. 50; *Constitutiones*,
t. I, p. 115. — Albinus, X 44; Deudsedit, IV 161 (Martinucci, p. 502). C'est la célèbre promesse de Canossa.

cumque terrarum partibus veneriet, in eundo et redendo vel alieni immorando; neque aliquod aliud impedimentum habebit ex meo consensu, quod contra honorem ejus sit; et si quis ei fecerit, cum bona fide, secundum meum posse, illum juvabo. Sic me Deus adjuvet et cetera.

Actum Canusie v kal. febr., inductione xv, anno domini nostri Iesu Christi m^rlxxvii, presentibus episcopis Uberto Prenestino, Gerardo Hostiensi, cum cardinalibus Romaniis Petro tituli sancti Grisogoni¹, et Conone tituli sancte Anastasie, et Romanis diaconibus Gregorio et Bernardo, et subdiaconi Humberto. Item ex parte regis interfuerunt Bremensis archiepiscopus et episcopus Vercellensis et Osuabrugensis et abbas Cluniacensis et multi nobiles viri.

CLV. — JURAMENTUM REGUM ET ALIORUM PRINCIPUM DE ORDINATIONE FACTA PER CONSTANTINUM IMPERATOREM SUPER ECCLESIAS ET JURIIS EARDUNDI².

Ab hac hora ego ille fidelis ero per rectam fidem beato P. apostolo ejusque vicario domino pape illi qui nunc in carne vivit et successoribus ejus meliorum cardinalium electione intrantibus, de ordinatione vero ecclesiarum et de terris vel censu quem Constantinus imperator vel Karolus sancto Petro dederunt et de omnibus ecclesiis vel prediis que apostolice sedi ab aliquibus viris vel mulieribus aliquo tempore sunt vel fuerint oblati vel concessa et in meis sunt vel fuerint potestate, ita convenientiam cum papa ut periculum sacerdugii non incurram et Deo sanctoque Petro adjuvante Christo dignum honorem et utilitatem impendam, et eo die quo illum prius videbo fideliter per manus meas miles sancti Petri et illius efficiar. Sic me Deus adjuvet et cetera.

CLVI. — QUALITER JUDEX ET SCRINARIUS A ROMANO PONTIFICE INSTITUANTUR.

Cum presentatur domino pape ille qui judex est ordinandus, examinatur prius a cardinalibus qualiter se in legum doctrina intelligat, et si legitime natus fuerit et laudabiliter conversatus. Qui si plonens repertus fuerit omnium, et fidilitatem secundum consuetudinem Romanorum domino pape humiliter exhibet. Sed in eis juramento hoc additur : « Causis quas iudicandas suscepere, post plenam cognitionem malitiae tiose non prostraham, sed secundum leges et bonos mores sicut melius cognovero iudicabo. Instrumentum tuum quoque falsum, si in placito ad manus meas forte devenerit, nisi exinde periculum mihi imminentia cancellabo. » Tunc pontifex codicem legis ejus manus porrigens dicit : « Accipe potestatem judicandi secundum leges et bonos mores. »

CLVII. — QUOMODO SCRINARIUS INSTITUATUR ET QUOD SACRAMENTUM PRESTARE DEBEAT³.

De scrinario eodem modo fit, sed juramento ejus hoc additur : « Cartas publicas nisi ex utriusque partis consensu non faciam. Et si forte ad manus meas instrumentum fidisum devenerit, nisi exinde mihi periculum imminentia, cancellabo. » Tunc pontifex dat ei pennam cum calamario, sic dicens : « Accipe potestatem condendi cartas publicas secundum leges et bonos mores. »

CLVIII. — SACRAMENTUM HOSTIARIORUM PALACH⁴.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis

² morando D — aliud aliquod AD — ⁴ eius] suum AD — ⁶ cetera] hec sancta evangelia AD — ⁹ Umberto AD — Giraldo D — cum om. D — ¹⁰ Grisochooni A, Chrisogoni D — ¹² Umberto D — ¹⁴ episcopi D

¹⁶ Jen. etc.] ITEM ALIUD D, qui habet in margine : EX LODEM REG. LIB. V CP. XXVII: DE ORDINATIONE etc. add. c — ¹⁹ hora <et deinceps> D — ²⁴ Carolus A — ²⁹ sanctoque sanctorum A — ³¹ et om. A — ³³ cetera] hec sancta evangelia AD

⁶ ydoncus repertus A

¹⁸ Tit. om AC, add. c.

²⁸ JURAMENTUM A

1. Muratori, t. I, p. 687. — Albinus, XI 17.

2. Muratori, t. c. — Albinus, t. c.

3. 22 janvier 1158. — Muratori, t. I, p. 121. — Cette pièce et la suivante figurent aussi dans le recueil d'Albinus, XI 44, 45. Mais au lieu du pape Clément III et du camérier Cencius, elles nomment le pape Adrien IV et le camérier Boson, et la première est datée du 22 décembre 1157.

1. Albinus, X 45 : Deus dedit, t. c. Pièce du temps de Grégoire VII, insérée dans une des lettres de son registre (VIII, 26 = J. 52,6).

M^{DC}LXXXVIII, anno primo pontificatus domini Clementis pape III, indictione VI, mense Januarii, die XVII, amministrante domino Cencio domini pape camerario. Ego Bobo Capotianus prior hostiariorum, et Romanus Tedelgarius, et Ramusius, Johannes Topus, Rocanelius, Johannes Bonustilius, Stephanus Pictor, cum aliis sociis nostris, constituti hostiariorum in Lateranensi palatio per dominum papam, ab hac hora in antea fidelis ero eidem domino pape, suisque catholice successoribus et ecclesie Romane. Non ero in facto, consilio vel consensu, ut vitam perdant aut membra vel capiantur mala captione etc. sicut in juramento Romanorum continentur. Custodian quoque predicti palatii et basilice sancti Laurentii et sancti Silvestri fideliter faciam in vita et morte Romanorum pontificum. Non furabor neque diripiam neque consentiam meo posse furari vel diripi de reliqui[is], auro, argento, gemmis, palliis, ornamentis, libriss, cartulis, oleo, plumbbo, ferro, ere, lapidibus, portis, lignis, talulis ipsius palatii et eundem ecclesiarum et Romanorum pontificum. Hec omnia juro et observabo per bonam fidem sine fraude et malo ingenio. Sic me Deus.

CLVIII. — QUOD OSTIARI DE MANDATO CAMERARII DEBENT OSTIA FIDELITER CUSTODIRE.

Ego predictus Cencius camerarius ex parte domini pape precipio vobis hostiariis, ut amodo ebdonadam in vice vestra faciatis; vel si justam excusationem habueritis, unusquisque vestrum committat ebdonadam uni de sociis vestris hostiariis. Et venietis ad faciendum servitium domino pape in ipso palatio cum sociis vestris omnibus in Assumptione sancte Marie pro cus-

I M^{DC}LXVII, anno V pont. domini Adriani III pp. indictione VII, mense dec. die XXII, anno domino Bosone card. diacono ss. Cosme et Damiani et episcopis d. p. magistro camerario. Ego Petrus Pazzo, Bonofilius diaconus et ego Andreas scribarius, constituti etc. A — 5 in C verba Job. Topus usque ad sociis nostris *rescripta sunt super rasuram.* — 15 et <in> A — 22 Deus] A add. et hec sancta ejus evangelia. Ego supradictus Andreas scribarius hoc scripsi.

23 QUOD etc. c. MANDATUM CAMERARII DOMINI PAPE A, MANDATUM CAMERARII SUPER EADEM RE C — 25 Ego predictus Bosco, magister camerarius A — 29 consociis A — 31 Marie, in Natale Domini, in Cena Domini et Pascha, Ascensione et Latania majoribus et dominica Palmarum cum palmis; et venietis si volueritis, sicut antiqua consuetudo fuit, in consecratione omnium archiepiscoporum, episcoporum, cardinalium, abbatum, judicium et scribariorum. Prohibemus autem ut nullus teneat claves basilice sancti

to diendo palatio, in Nativitate Domini, in Pasca, et etiam in die Jovis sancti; et quandocumque, et qualitercumque placuerit camerario qui erit per tempora. Et semper in votacione camerariorum habebitis omnes coniectiōnem. Et non habeatis potestatem mittere aliquem in scola, nisi de mandato camerarii. Et non teneat claves basilice sancti Laurentii et palatii, nisi hostiarius juratus.

GLX. — INCIPIT ORDO ROMANUS AD BENEDICENDUM IMPERATOREM, QUANDO CORONAM ACCIPIT.

PRIMISSIO IMPERATORIS¹:

In nomine Christi promitto, spondeo atque polliceor ego N. imperator coram Deo et beato Petro, me protectorem ac defensorem esse hujus sancte Romane ecclesie in omnibus utilitatibus, in quantum divino fultus fuero adjutorio, secundum scire meum et posse.

DEHINC ORACIONEM PRIMAM DET ALBANENSIS EPISCOPUS ANTE PORTAM ARGENTEAM BASILICE BEATI PETRI :

Deus in enjus manu corda sunt regum, inclina ad preces humilitatis nostre aures misericordie tue, et imperatori nostro N. famulo tuo regimen tue appone sapientie, ut haustis de tuo fonte consilii et tibi placet et super omnia regna precellat.

ORATIONEM VERO SECUNDAM DET EPISCOPES PORTUENSIS INTRA ECCLESIAM BEATI PETRI IN MEDIO ROTE :

Deus, inenarrabilis anchora mundi, conditor generis humani, gubernator imperii, confirmator regni, qui ex utero fidelis amici tui patriarche nostri Abrahe prelegisti regem seculis profuturum, tu presentem regem hunc cum exercitu suo per intercessionem om-

Laurentii et palatii, nisi hostiarius puratus A — pro custodiendo usque ad non teneat, manu posteriori super rasuram C

— 20 regum etc. A, qui sequentia om. usque ad finem orationis

— 27 generis etc. usque ad finem orationis om. A

1. Muratori, t I, p. 99. — Albinus, XI 14, très abrégé pour les formules. Nous avons ici une forme succincte du rituel pour le sacre impérial. Une note marginale renvoie à l'*Ordo* complet, insérée après coup dans le manuscrit. Elle est ainsi conçue : *Si quis rult bene scire benedictionem etc. imperatoris et quid imperator debeat facere domino pape et Urbi in coronacione sua et qualiter dominus papa debeat cum benedicere et coronare, requirat in primo capite hujus libri et primo quaterno.*

nium sanctorum uberi benedictione locupleta, et in
solum] regni firma stabilitate concreta. Visita eum,
sicut Moysen in rubro, Jesum Nave in prelio, Gedeon
in agro, Samuelem in templo, et illa eum benedic-
5 tione siderea ac sapientie tue rore perfunde, qua
beatus David in psalterio, Salomon filius ejus te re-
munerante percepit a celo. Sis ei contra acies inimicorum
10 lorica, in adversis galea, in prosperis patientia,
in protectione clipeus sempiternum. Presta ut gentes
illi teneant fidem, proceres sui habeant pacem, diligen-
15 tiam caritatem, abstineant se a cupiditate, loquantur
justiciam, custodiant veritatem; et ita populus ille pul-
lule coalitus benedictione eternitatis ut semper man-
20 neant tripudiantes in pace victores. Quod ipse pres-
tare dignetur.

**DEINDE VADANT ANTE CONFESSIONEM BEATI PETRI
APOSTOLI, ET PROSTERNAT SE PRONUM IN TERRA, ET
ARCHIDIACONUS FACIT LETANIAM. QUA FINITA, EPISCOPUS
HOSTIENSIS UNGAT EI DE OLEO EXORCIZATO BRACHIUM DEX-
25 TRUM ET INTER SCAPULAS, ET DICAT HANC ORATIONEM :**

Domine Deus omnipotens, cuius est omnis potestas
et dignitas, te supplici devotione atque humillima
prece depositimus, ut huic famulo tuo prosperum
imperatore dignitatis concedas effectum, ut in tua
30 dispositione constituto ad regendam Ecclesiam tuam
sanctam nihil ei presentia efficiant, futuraque non
obstant, sed inspirante sancti Spiritus tui dono, po-
pulum sibi subditum equo justicie libramine regere
35 valeat, et in omnibus operibus suis te semper tumeat, tibi
jugare placere contendat. Per..., in unitate ejusdem.

SEQUITUR HEC GRATIO :

Deus Dei filius Jesus Christus dominus noster, qui
a Patre oleo exultationis unctus est pre participibus
suis, ipse per presentem sacri unguinis effusionem,
40 Spiritus Paracleti super caput tuum infundat benedictio-
nem, eandemque usque ad interiora cordis tui
penetrare faciat, quatinus hoc visibili et tractabili
dono invisibilis percipere, et temporali regno justis
misererationibus execrabo, eternaliter conregnare me-
45 rearis, qui solus sine peccato vivit et gloriatur cum
Deo Patre in unitate Spiritus sancti, per.

**DEM MI VERO PONTIFEX ROMANUS SURSUM ANTE ALTARE
IMPONIT EI DIADEMA IN CAPITE, DICENS :**

Accipe signum glorie in nomine Patris et Filii et
50 Spiritus sancti, ut spredo antiquo hoste, spretisque
contagiis vitiorum omnium, sic judicium et justitiam

diligas et ita misericorditer vivas, ut ab ipso domino
nostro Iesu Christo in consorcio sanctorum eterni
regni coronam percipias. Qui cum Patre et Spiritu
sancto vivit.

CLXI. — JURAMENTUM TOTIUS PATRIMONII BEATI PETRI.¹

5

Ab hac hora in antea ego ille procurator totius pa-
trimonii beati Petri apostoli quod est in illis et illis
locis fidelis ero sancte Romane ecclesie et domino meo
illi pape suisque successoribus qui meliorum cardina-
lium electione intraverint. Et non queram in aliquo
minimae bona patrimonii beati Petri neque aliquam
inde absque mutu domini pape vel fidelibus ordinatis
ejus invictacionem vel locationem alieni faciam, neque
aliquo inveniam studio cum aliquo homine intra
vel extra patrimonium faciendo vel recipiendo sacra-
mentum aut inveniendi divisiones que aliquo modo
Romane ecclesie obsint; neque per me neque per sup-
positam personam studebo qualcumque modo redi-
dendi malum meritum aut faciendo dampnum cuiilibet
de fidelibus sancte Romane ecclesie de his que ad
fidelitatem ejus egerunt vel agent. Sic me Deus adju-
vet et hec sancta evangelia. Quoi si contra hec omnia
vel contra aliquid horum aliquando fecisse accusatus
fuer[o], et vel iuxta iudicium domini pape vel ejus legi-
ati me inde non potero defendere vel nolero cum
inde fuero interpellatus, in presenti procuratione[m]
absque omni controversia dimittam et perjurii reatum
omnimodis judicer incurrisse.

CIXII. — JURAMENTUM R. DUCIS APULIE DE ANNUA PENSIONE II DENARIORVM PAPIENSIVM [QUAM²] PRO UNO- 30 QUOCHE JUGO BOVM ROMANE ECCLESIE DARE DEBET³.

33

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri dux Apulie

¹ TOTIUS PATRIMONII FACTORIS TENENTIS PATRIMONIUM A; *titu-*
lotum om. D — 6 totius om. AD — 7 est om. A — ill. et in ill.
loci AD — 11 aliqua A — 15 <praefatum> patr. AD — 21 ege-
riat A — adjuvant D — 24 fuerit C — 26 procurationem D, pro-
curatione AC — 27 omnia D — controversiam D

² *tit. om. D — DE ANNUA add. c, JURAMENTUM DUCUM APULIE
CALABRIE ET SICILIE A*

³ Albinus, X 38; Deusdedit, III 155.

² Melfi, auct 1059. — Albinus, X 39; Deusdedit, III 156. Ro-

³ rubro C — 21 potestas) *vetera om. A — 33 exultationis et
cetera A, qui retinua mactit*

et Calabrie et utroque subveniente futurus Sicilie, ad confirmationem traditionis et ad recognitionem fidelitatis, de omni terra quam ego proprie sub dominio meo et quam adhuc nulli ultramontanorum ita concessi ut teneat, promitto me annualiter pro unoquoque jingo bonum pensionem, scilicet duodecim denarios papiensis monete, persoluturum beato Petro et tibi domino meo Nicholao pape et omnibus successoribus tuis, aut tuis aut tuorum successorum muntiis. Hujus autem pensionarie redditio erit semper terminus finito quoque anno, sancte Resurrectionis dies dominicus. Sub hac vero conditione hujus persolvende pensionis obligo me et omnes meos sive heredes sive successores tibi domino meo Nicholao pape et successoribus tuis. Sic me Deus.

CLXIII. — ALIUD JURAMENTUM EJUSDEM SUPER VITE IPSIUS SECUBITATE, CONSERVANDIS ET DEFENDENDIS REGALIBUS SANCTI PETRI¹.

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri dux Apulie et Calabrie et utroque subveniente futurus Sicilie, ab hac hora et deinceps ero fidelis sancte Romane ecclesie et apostolice sedi et tibi domino meo Nicholao pape; in consilio vel facta unde vitam aut membrum perdas vel captus sis mala captione, non ero. Consilium quod mihi credideris et contradixeris ne illud manifestem, non manifestabo ad tuum dampnum, me sciente. Sancte Romane ecclesie ubique adjutor ero ad tenendum et adquirendum regalia sancti Petri ejusque possessiones pro meo posse, contra omnes homines. Et adjuvabo te, ut securi et honorifice teneas papatum Romanum; terramque sancti Petri et Principatus nec invadere nec acquirere queram nec etiam depredari presumam absque tua tuorumque successo-

rum, qui ad honorem sancti Petri intraverint, certa licentia, preter illam quam tu mihi concedes vel tui concessuri sunt successores. Pensionem de terra sancti Petri quam ego tenui aut tenebo, sicut statutum est, recta fide studebo ut illam annualiter sancta Romana habent ecclesia. Omnes quoque ecclesias que in mea consistunt dominatione cum earum possessionibus dimittam in tuam potestatem et defensor ero illarum ad fidelitatem sancte Romane ecclesie, et nulli jurabo fidelitatem nisi salva fidelitate sancte Romane ecclesie. Et si tu vel tui successores ante me ex hac vita migraveritis, secundum quod monitus fuero a melioribus cardinalibus, clericis Romanis et laicis, adjuvabo ut papa eligatur et ordinetur ad honorem sancti Petri. Hec omnia suprascipta observabo sancte Romane ecclesie et tibi cum recta fide, et hanc fidelitatem observabo tuis successoribus ad honorem sancti Petri ordinatis, qui mihi firmaverint investituram a te mihi concessam. Sic me Deus, et cetera.

CLXIII. — ALIUD JURAMENTUM EJUSDEM SUPER CONSERVANDIS ET DEFENDENDIS REGALIBUS SANCTI PETRI CONTRA OMNES HOMINES EXCEPTA QUEDAM PARTE DE QUAE DIFFINITIO NON EST FACTA².

Ego Robertus Dei gratia et sancti Petri Apulie, Calabrie et Sicilie dux, ab hac hora et deinceps ero fidelis sancte Romane ecclesie et apostolice sedi et tibi domino meo Gregorio universali pape, et cetera ut supra usque pro meo posse, contra homines omnes, excepta parte Firmane Marchie et Salerno atque Amalfi unde adhuc diffinitio facta non est. Et ad...

¹ subvenite D — 4 ita] unquam A — 5 concessit D — 11 quoque] vero A — die dominica A — 12 vero om. A — 15 Si AD — <adjuvabo et haec sancta Dei evangelia> AD (Dei om. A)

¹⁶ Tit. om. D — EORUNDREM A; SUPER etc add. c — 23 vel <in> A — 24 consiliumque D — 27 tibique D — 28 et om. D, et <ad> A — 31 principatum A — 33 depredare D

6 mea] ea D — 7 persistunt A — 8 tua potestate A — 14 ordinatur et elig. A — 17 obs. <S. R> D — 19 Si D — et haec sancta evangelia AD

²⁰ Tit. om. D — EORUNDREM A; SUPER etc add. c — 24 Robertus A — 28 omnes hom. AD — 30 Amalfia A — ad] Hic cum pagina recta folii CL desinit prima manus codicis Vaticani 8486.

bert Guiscard promet au pape Nicolas II un tribut de douze deniers par paire de bœufs, dans les états pour lesquels il a fait hommage au Saint-Siège. Voyez la pièce suivante.

4. Même date. — Albinus, X 40; Deusdedit, III 157. Serment de fidélité prêté par Robert Guiscard au pape Nicolas II.

1. 29 juin 1080. — Albinus, X 41; Deusdedit, III 158. La pièce provient du registre de Grégoire VII, I. VIII, c. 1 a (p. 426, Jaffé). Il n'y en a ici que le commencement. Le texte s'arrête au bas d'une page, au milieu d'un mot : *Et adjuvabo te etc.* Albinus et Deusdedit Pont en écriture. C'est par suite d'un cas fortuit que la transcription n'a pas été poussée plus loin dans le manuscrit de Cencius. Tout ce qui suit est désormais d'une autre main que celle du copiste original.

**CLXV. — INSTRUMENTUM CASTRI ASTURI PRO CL. LIBRIS
DOMINO PAPE CELESTINO OBLIGAT¹.**

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis M^{CC}XXXIII° et anno III pontificatus domini Celestini III pape, inductione XI, mense aprilie die XIIII. Nos quidem Leo Frajapane, ante presentiam domini Petri, Portuensis et sancte Rufine episcopi, et subscriptorum testium, pro prius nostra voluntate, pignori possumus et obligamus eis, domino Centio, Dei gratia diacono cardinali ecclesie sancte Lucie in Silice et donari pape camerario, ad opus et utilitatem prelibato domini Celestini III pape ejusque successorum, procuratorio nomine, ut inferius legitur, idest totam et integrum medietatem nostram pro locis divisa miratam cum alia mediata Manuela fratri nostri, videlicet totius vocer et castri Asturi, cum terris, sementibus, silvis, pratis et pascuis vel aquis, vineis, domibus et casalibus, et denique cum omnibus suis usibus, utilitatibus et pertinentiis, intus et deorsum, dictae nostre medietati competitibus; que medietas axis et castri, ut dictum est, cum suis pertinentiis nobis pertinet iure pignoris vel aliter, sicut per privilegium senatus apparet. Quam vero medietatem dicti castri et axis cum suis pertinentiis amodo, dum hoc pignus duraverit, pro nobis et nostris heredibus vel successoribus, a prelibato domino pape et suis successoribus precario et ejus nomine possidemus pro centum quinquaginta libris bonorum provenientium senatus, quas uobis, ut dictum est, pro dicto domino pape, procuratorio nomine et de ejus pecunia, mutuo datis et solvitis. De quibus nos bene quietos recouimus, et non solute pecunie exceptione dicti mutui omnina refutamus. Tali tenore, ut si ad sex menses, postquam nobis vel heredibus nostris predictus dominus papa, vel ejus successor dictum sumam petierit, eam cum omni inter-

gritate nos solvere mus cis, protestare et sententiam habeat ex tunc dictas domum papae, vel ejus successor, sive ille cui commiserit, tanta dictum pignoris quam alia nostra bona sibi placentia auctoritate propria et sine juris offensa et alienius curie proclamatione et specialiter senatus, ingredi et alii obligare, vendere, aucti aliter alienare, et etiam pro dicta summa plenaria satisfactione, nisi ejus voluntas fuerit nobis plus in antea iudicata dare, solvo precario et omni alia potestate, ut dictum est, vel ejus utilitatem, qua hanc transacta dicto termino dictam summam recolligere voluerit; qui soluta, cartula hec vacua sit et ad nos revertetur. Et collimus et mandamus vobis pro dicto domino pape omnia jus et omnem actionem personalem et in rem, tem etiam ad agendum quam excipendum, quod quaque in dicta medietate arcis et castri cum suis pertinentiis habamus, vel adversus quoniamque personam habere possemus, respectu tantum et occasione dictae summe centum quinquaginta librarum. Et refutamus que iuris vel legum auxilio et specialiter senatus, quo uti possemus quaque modo ad infringendam prefatam obligationem et omnia que dicta sunt. Novissime autem tam pro nobis quam pro nostris heredibus et successoribus, vobis pro dicto domino papa et ejus successoribus, ut dictum est, procuratoria nomine hoc pignus, et omnina que predicta sunt, observare et defendere prouidissimum sub pena predicti mutui duplum; et soluta pena hec cartula firma permaneat. Quam scribere regavi Johannem Leonis scriniarium, in mense et inductione supradicta XI.

Dominus Bocatianus, testis.

Petrus de Attegio, testis.

Dominus Tostus, testis.

Petrus Paladianus, testis.

Joquintus Stephani de Bovetis, testis.

Ego Joannes Lomis, sancte Romane ecclesie scrinarius, habens potestatem dandi tutores et curatores, emancipandi etiam, decretum interponendi et alimenta deceroendi, complevi et absolvvi.

1. 14 avril 1193. — Muratori, *Ant.*, t. III, p. 790. — Par devant Pierre, évêque de Porto et Sainte-Rufine, Léon Frajapane engagé au pape, représenté par le cardinal camérier Centius, sa moitié du château d'Astura, pour une somme de 150 livres.

CL[XVI]. — CARTULA REFUTATIONIS PETRI LATRONIS AT-
QUE NEPOTIS DOMINO INNOCENTIO PAPE III FACTE¹.

In nomine Domini. Anno dominice incarnationis
M^oCC^oX^oII^o et anno III pontificatus domini Celestini III
pape, inductione XI, mense Iulii, die III. Nos quidem
Petrus Latro, filius quondam Petri Latronis, pro medie-
tate subscripte rei, et ego Johannes Nicholai Marie Johanni-
nis, adiunctus curator Odoni filio dudum Odoni Petri
Latronis, cuius donna Luciana avia et tutrix est, a man-
ibus Johannis Bouaudie datiri judicis datus ad agendum
et ad solutionem debitorum fatidicum et ad creditum reci-
pienda, sicut per instrumentum inventarii manu Leonis
scrinarii conscriptum apparet: pro ipso minore, et pro
altera medietate inferioris rei, ambo simul et pariter in
presentia dominorum judicium Johannis Saxonis archa-
tri et Henrici dativi, et per curam auctoritatem atque
decretum, quantum ad dictum minorum pertinet, propria
nostra voluntate renuntiamus, et jure transactionis
in omnibus et per omnia generaliter refutamus vobis
donum Centio, Dei gratia sancte Lucie in Silice diacono
cardinali et domini pape camerario, mandato quoque et
procuratori in hac causa specialiter constituto prefati
domini Celestini Dei gratia summi et universalis tertii
pape, ad ipsas et utilitatem ejus ejusque successorum
perpetuo; id est omnes illas ducentas libras denariorum
papientium, quas quondam dominus Innocentius papa
Petro Latroni, aro mei Petri Latronis, et proaco dicti
minoris debuisse dinoscitur; pro quibus ei castrum
Saxi, Civitatem Veterem, Gobitam et casale quod dicitur
Vulgare, in pignus concessit et in beneficium dedit, sicut
per privilegium predicti domini pape Innocentii apparet:
quod etiam pariter per privilegium quod mihi Petro et
Odoni fratri meo, patri olim dicti minoris, dominus papa
Alexander III ad ejus instar et in eundem modum in-
norandi animo fecit, nichilominus comparat: in quo
nobis pro eisdem ducentis libris denariorum papientium

dicta nostra obligavit et in beneficium dedit, preter Civiti-
tatem Veterem, quam tunc refutamus. Que vero pri-
legia amoda in omnibus infringimus et cassamus; ita-
que nullius penitus momenti habeantur. Nec non et re-
futamus vobis, ut dictum est, omnes illas quinquaginta
libras praeviensum, quas in alia manu prelibatus
dominus papa Alexander nobis debuit, prout in sua pri-
legio nunc usque comparuit, quod pariter infringimus
et cassamus, et predictum beneficium castrorum penitus
refutamus. Quodcumque itaque jus et quacumque
actionem personalem et in rem sive hypothecariam ad-
versus prelibatum domum papam Celestium et in ejus
possessionibus et bonis, et specialiter in dictis castris et
casali nobis obligatis et in beneficium datis tanu jure vel
occasione beneficii quam etiam respecta obligationis et
totius preiae pecunie et ejus fructuum vel arcessorum
habemus vel habere quogmo modo possemus, etiam unde-
cunq; et quocunq; usque modo ejuslibet cause
rei occasione, a brevis domum papam Celestium,
et in dictis castris et aliis bonis [qui]nque vel litigare
possumus, vobis pro eo et [qui]nque successoribus, ut dictum
est, procuratoria nomine, in omnibus et per omnia gene-
raliter jure transactionis refutamus. Pro eo quod vos
pro dicto domino papa, cuius procurator estis, et ex ejus
pecunia pro omni jure nostro mihi Petro Latroni centum
uncias boni aurii de Rege sollicitis causa transactionis,
et mihi Johanni Nicholai pro dicto minore predicto jure
transactionis, et decreto predictorum judicium alias cen-
tum aurii uncias datis et sollicitis, quas omnes pro ipso
minore et eundem judicium decreto, pro patre debito
ipsius minoris sorlo filii quondam domini Stephani
Normanni, qui per eosdem minoris castris Cereris
intus et de foris ex omni usque sub usvis pignori habue-
runt, sicut per instrumentum manu Johannis Kalo scil-
lariorum scriptum usque modo apparuit, quod mihi incisum
reddiderunt. Prepterea ego Johannes Nicholai pro dicto
minore, et ego Petrus Latro, ex ipsiis ducentis aurii uncias
et ex omni jure nostro et ipsius minoris quietos [nos] bene
reconciliamus, et non solite pecunie exceptionem refutamus.
Et quia dix inter nos et dictum domum papam Celesti-
num et predecessores ejus non solum ex predicto beneficio
castrorum, verum etiam ex universo prelibatu pecunia
nomiae impensacum concessa lis vel alteratio extitit
nonnullis questionibus innodata, talen nobis dictus do-
minus papa exceptionem proponebat, dicentes benefi-
cium dantis vel accipientis morte finiri et dictum pecu-
niu totam vel majorum partem esse nobis solutam,

1. 3 juillet 1193. — Muratori, *Ant.*, t. V, p. 843. — Pierre Latro et son neveu mineur Odon, représenté par un curateur, reconnaissent avoir été remboursés par Cencius, camérier de Célestin III, d'une dette de 200 livres contractée envers leur aïeul et bisaïeul Pierre Latro, par le pape Innocent II, pour laquelle ils avaient regu en gage les places de Sasso, Civita Vecchia et deux autres, qui se trouvent ainsi faire retour au pape, ou du moins trois d'entre elles, car Civita Vecchia avait été dégagée dès le temps d'Alexandre III. Cf. Calisse, *Storia di Civita Vecchia*, p. 131. — Le rubriste a cru qu'il s'agissait ici d'Innocent III.

**University of To
Library**

**DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET**

